

અસ્તાવના

“ સુરેન્દ્ર પંડ્યા ” એ પ્રથમ અને પ્રથમકાર પુસ્તક હોવાની સમાલોચના કરતાં તેમાં માદિવ્યના મિન્નભિન્ન પ્રકારો, જેવા કે કાવ્ય, નાટક, નવલ-કથા, ચરિત્ર, નિબંધ, ટુંકી વાર્તા વગેરે વિષયો પર જૂના જૂના વનછાંતના અભ્યાસીઓ પાસે નિબંધ લખાવી, તે દાખવ કરવાનું સૂચન્યું હતું, અને તેમની એ સૂચના મને વ્યવદાઈ તેમ વાળખી જણાઈ હતી.

એ રીતે જ આવા પ્રકારનની ઉપયોગિતા વધી શકે.

મારા એમની માથેનો અંગત સંબંધ હોઈને મેં એમને પ્રિય એવા એકાદ વિષય પર લેખ લખી મોકલવા વિનંતિ કરી હતી; તે “ સુરેન્દ્ર પંડ્યા ” જીએ પ્રો. દમયુજલાલ મણિલાલ દાશએ રચીકારી, “ નવલના મૂળમત સિદ્ધાંતો ” એ વિષે એક વિચારપૂર્ણ નિબંધ-લખી મોકલ્યો, તે સાહિત્ય રમિકોને રસપ્રદ તેમ ઉપયોગી માણુમ પડશે.

“ સન ૧૯૩૬ની કવિતા ” ની પમંદગી પણ તેમણે જ કરી છે. અહિં કહી દઉં કે તેઓ એક સારા કવિ છે, કેટલીક સુંદર કવિતા પોતે રચેલી છે.

એ સર્વ સદાયતા બદલ તેમનો હું ખાસ જાણી છું.

એ પ્રમાણે અન્ય સાહિત્યકારો તરફથી વખતોવખત નવી નવી સૂચનાઓ મળતી રહે તો સંપાદકનું કાર્ય સરળ થઈ પડે અને ‘પ્રથમ અને પ્રથમકાર’ની ઉપયોગિતા એક રેકૉર્ડસ પુસ્તક તરીકે ધણી વધે.

લેડી વિદ્યાબહેન આ કાર્ય પ્રતિ જે મમતા દાખવે છે, તે મને બહુ પ્રોત્સાહક થઈ પડે છે. આ વર્ષે નાદુરસ્ત તબીબતને લઈને તેઓ ‘પ્રથમ પરિચય’ હમેશ મુજબ લખી શકે એવી રિયલિટી નથી; તે ઉપુપ, મારી પેટે, અન્ય વાચકને પણ જણાશે.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

અનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

(૧) ગુજરાત સર્વગ્રંથ	૫ થી ૧૬
(૨) સન. ૧૯૩૬ના પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી	૧ થી ૧૫
(૩) સન ૧૯૩૬માં પ્રાપ્તિનાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના લેખોની સૂચી	૧૬ થી ૩૬
(૪) નવલના મૂળગત સિદ્ધાંતો	૩૭ થી ૮૫
(૫) અંકકાર ચરિત્રાવલી	
(૧) વૈદ્ય. અમૃતલાલ સુંદરજી પટ્ટિયાર	૮૭
(૨) શ્રી. અનન્તરામ મણિશંકર રાવળ	૯૪
(૩) દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ	૯૫
(૪) શ્રી. ચીમનવાસુ અણ્ણભાઈ ન્દલાલ	૧૦૫
(૫) શ્રી. દેવચંદ્રભાઈ દામોદરભાઈ શેઠ	૧૨૧
(૬) શ્રી. નારાયણ હેમચંદ્ર	૧૨૫
(૭) શ્રી બાળાશંકર ઉદ્દેશસરામ કંચારીઆ	૧૨૯
(૮) શ્રી. ભગુભાઈ દતેચંદ કારભારી	૧૩૧
(૯) શ્રી. ભુલાભાઈ જીવનજી દેસાઈ	૧૩૫
(૧૦) શ્રી. બીમરાવ બોળાનાથ દિવેદિયા	૧૩૬
(૧૧) રા. બા. બોળાનાથ સારાભાઈ	૧૩૮
(૧૨) શ્રી. મદ્દાર ભીકાજી ખેલસરે	૧૪૦
(૧૩) શ્રી. મનઃસુખરામ સુપરંકામ ત્રિપાઠી	૧૪૪
(૧૪) રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ	૧૪૬
(૧૫) શ્રી. મૂળજીભાઈ પીતાબરદાસ શાહ	૧૪૯
(૧૬) સર. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ	૧૫૦
(૧૭) દી. બા. રણછીડભાઈ હિંદયરામ દવે	૧૫૯
(૧૮) શ્રી. રાજચંદ્ર રવજીભાઈ પચાણુ	૧૬૫
(૧૯) શ્રી. લાલન	૧૬૮
(૨૦) રવ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર	૧૭૦
(૨૧) રવ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી	૧૮૦
(૨૨) શ્રી. વીરચંદ રાઘવજી માધી	૧૮૬
(૨૩) શ્રી. શાસ્ત્રી વૃજલાલ કાળીદાસ	૧૮૮
(૨૪) શ્રી. "સુશીલ"	૧૯૦
(૬) ઇ. સ. ૧૯૩૬ની કવિતા	૧૯૨-૨૩૯
(૭) અંકકાર ચરિત્રાવલી પુસ્તક ૧ થી ૮ ની સૂચી	૨૪૦

ગેઝીટીઅરનું સ્વરૂપ અને ધોરણ નહીં કરી, તે વિશે-એ વિધાનના નિષ્ણાત-સર વિલિયમ હંટરના અભિપ્રાય અને સલાહ લેવામાં આવ્યાં હતાં.

સન ૧૮૭૧ માં હિન્દી સરકારે પણ હિન્દી સામાજ્ય માટે ગેઝીટીઅરની યોજના હાથ ધરતાં સર વિલિયમ હંટરને તે કામ પર નિમ્ણા હતા.

મુંબઈની ગેઝીટીઅર કમિટીએ તેનું કામ આરંભ્યા પછી થોડાક વખતમાં તેના સખાણના કાગળો ચોરાઈ ગયા હતા, તેમજ તેના કાર્યકર્તાઓ પ્રલગ્નોપાત બદલાયા કરતાં; પણ સન ૧૮૭૩ થી સર જેમ્સ કેમ્પબેલ સંપાદક પદે આવતા, તેમાં સ્થિતિ થવા પામી હતી.

મુંબઈ ઈલાકાના ગેઝીટીઅરના તક વાંચ્યોમાં થવા હતા, તેમાં તળે મુંબઈને લગતા તથા વોલ્યુમો હતાં અને બાકીનામાં ૧૮ બિલ્ડિશ હકુમતનાં કલ્લાઓ અને ૮૨ દેશી સંસ્થાઓના સમાવેશ થતા હતા.

તેના સંપાદનમાં અનેક લેખકો, મુરોપિયન અને હિન્દીઓની સહાયતા લેવામાં આવી હતી; અને મુંબઈની તરીકે જેમણે સક્રિય ફાળો આપ્યો હતો તેમાં પંડિત હાજવાનજાલ ઈન્દ્રજી, ભીમભાઈ કીરપારામ અને રતિલાલ ફુર્ગીશામ એઓ મુખ્ય હતા.

મુંબઈ અને કાઠિયાવાડ વિભાગના ગેઝીટીઅરો સન ૧૮૮૪ માં પ્રસિદ્ધ થયલા તેના મુંબઈની અનુવાદ કવિ નર્મદાશંકરે કરી આપ્યો હતો અને તે બદલ તેમને પારિતોષિક તરીકે રૂ. ૨૫૦૦ મળ્યા હતા.

ઉપરની વિગતો પરથી માલુમ પડશે કે આપણા પ્રાન્તની હકીકત એવી કરવા સન ૧૮૪૩ માં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો, મુંબઈ ઈલાકાના ગેઝીટીઅરની યોજના સન ૧૮૬૭ માં વિચારાઈ હતી અને તેના રીતસર પ્રારંભ સન ૧૮૭૩ માં થઈ ગઈ, તે કાર્યની સંખ્યા સન ૧૯૦૧ માં થઈ હતી.

એ પ્રમાણે સમગ્ર હિન્દ માટે ગેઝીટીઅર તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિનો સન ૧૮૭૩ માં પ્રારંભ થઈ સન ૧૮૮૨ માં તેની પહેલી આવૃત્તિ નિકળી હતી; તે પછી થોડાક જ વર્ષોમાં-સન ૧૮૮૫-૮૭ માં તેની બીજી આવૃત્તિ થવા પામી હતી, અને સન ૧૮૯૩ માં એમાંના હિન્દ વિષેના પ્રકરણને સુધારીવધારી તેના વિદ્વાન સંપાદક સર વિલિયમ હંટરે 'હિન્દ સામાજ્ય' એ નામે એક છુટું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતું, તે લાખા વખત સુધી પ્રચારમાં હતું.

તે પછી પ્રમ્પ્ટરિયલ ગેઝીટીઝરની નવેસર મંકલના ચર્ચ નવી આવૃત્તિ સન ૧૯૦૬ માં જદાર પડી હતી; તેના કોષોદ્ધાર રૂપે હિન્દુ સામ્રાજ્ય વિશે ઘણી ઉપયુક્ત માહિતી ચાર વોલ્યુમમાં આપવામાં આવી છે, તે ધોરણે 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ'નું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો તે કાર્ય સહેલું બની, ધાતું ઉપયોગી અને મહત્વનું ચર્ચ પડે.

મુંબઈ ઈલાકાના ગેઝીટીઝર વોલ્યુમો તૈયાર થયે પછી વર્ષો વીતી ગયાં છે; તેમ તે મંથમાળાના ધણાંખરાં વોલ્યુમો અળી શક્તાં નથી; અને તે લખાયા પછી ઘણી નવી અને મૂલ્યવાન માહિતી પ્રાપ્ત થયેલી છે; અને વેપાર શેઠગાર, વસ્તી, દુનર ઉદ્યોગ, વિગેરે વિષયો નવેસર લખાવા પડે છે.

દેશ દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરે જાય છે અને આ પ્રકારની મંકલિત માહિતી રેફરન્સ હાથે માટે તદ્દન આવશ્યક છે; અને તે માટે અભ્યાસીઓ અને સામાન્ય વાચક વર્ગ તરફથી વારંવાર માગણી થયા કરે છે.

આ મંજેગોમાં આપણું કર્તવ્ય યથા પડે છે કે જે ઉપ પૂરી પાડવા હર્ષિ પણ પ્રબંધ થવો જોઈએ; તે સાફ સાધન સામગ્રી જે વેરણજેરણ પડેલી છે, તેનું એકીકરણ થવું જોઈએ; અને ખોટા મંતોપકારક ખીના એ છે કે, જે વિષયમાં રસ લેતા અભ્યાસીઓની સંખ્યા મ્હોટી છે, અને વધતી જાય છે, એટલે 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ'નું સંપાદન કાર્ય સાસ્ત્રીય ધોરણે અને સફળતાપૂર્વક પાર ઉતારવામાં મુશ્કેલી પડે એમ નથી.

પ્રથમ માત્ર એજ વિચારવો રહે છે કે તે યોજના કેવી રીતે વ્યવહારમાં મુકી શકાય અને તેનો સંતોષકારક રીતે અમલ ચર્ચ શકે.

તે મુદ્દા પર આવતા પહેલાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નિયોજિત મુક્તબંધી કાર્યક્રમની રૂપરેખા ગર્ભવખતે રજૂ કરવામાં આવી હતી તે વિષયમાં શું યથા શક્યું છે, તેની થોડીક વિગતો અહિં આપીશું, એવી શ્રદ્ધાથી કે નવી યોજના જે આપણે વિચારી રહ્યા છીએ, તેને એથી કંઈક વિશેષ પ્રોત્સાહન મળે.

તે લેખમાં ત્રણ મુદ્દાઓ અર્થમાં હતા. (૧) પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ સર્વમુખે આલેખવા, પૂર્વતૈયારી રૂપે જૂદા જૂદા સંગ્રહોમાંની ઉપલબ્ધ હાથપ્રતોની કવિવાર અને સાલવાર એક વિસ્તૃત ધ્રુવી થવી જોઈએ; (૨) અર્વાચીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ સારી રીતે લખી શકાય તેને સાર અર્વાચીન વિદેશી જાણીતા સાહિત્યકારોનાં જીવન ચરિત્રો વિવેચન દ્રષ્ટિએ, લખાવવા; તે નિમિત્ત વિદેશી સાહિત્યકારો સંબંધી કેટલીક

ીકત જે દાક્ષિણ્ય મળવાનો સંભવ છે, તે મેં મહવાનું મની શકે; અને) બૃહદ્ ગુજરાતી કોશની યોજના એક જવાબદાર, જૂના જૂના પ્રતિનિધિ-
તાળી મંડળી દ્વારા, ઉપાદી લેવાનું સૂચવવામાં આવ્યું હતું.

આ ત્રણમાંની પહેલી સૂચના સોમાષ્ટ્રીએ અમલમાં સુદા મૂકી દીધી
અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની અને લેટલી સંપૂર્ણ સૂચી કરવાનું
હાલ કાર્ય, એ વિષયમાં જેમને સારો અનુભવ અને જ્ઞાન છે, તે, બાણીતા
મ્પાત્રી શ્રીયુત કેશવરામ કાશીગમ શાસ્ત્રીને સોંપ્યું છે. ચરિત્ર વિષયમાં
કમિટીની બધામણુ પગથી સોમાષ્ટ્રીની વ્યવસ્થાપક કમિટીએ,
જોડાશાષ્ટ્ર ઉદયરામ, મનાસુખરામ, કવિ દક્ષપતરામ, કવિ નર્મદાશંકર,
વર્ધનરામ, કલાપી, ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, ગણિવાલ નવુભાષ્ટ્ર, બાલાશંકર
શ્યુભાષ્ટ્ર, નરસિંહરાવ, નવલરામ, કેશવરામ હનિરામ વિગેરેના જીવનચરિત્રો
લ તુરત તૈયાર કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે; અને તે વિષે જાહેરાત આપી,
પણ આવેલી અરજીઓ પરથી તેમ જીજી રીતે લગ્નગીત કરી, તે યથો
મી તેના યોગ્ય અધિકારી પુરોષોને વિનંતિ કરવામાં આવશે.

મહાત્માજીના પ્રમુખપદે મળેલી સાહિત્ય મંત્રેલનની છેલ્લી બેઠકમાં
ગુજરાતી કોશ વિષે નીચે મુજબ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો,

“ ગુજરાતી ભાષામાં એક સારા, મોટા અને પ્રગત્યશીલ કોશની
શુભ લાખા સમયથી માનુષ પડે છે, તે તાકીદે પૂરી પાડવા અને તે સાદ
ગ્ય પ્રબલ કરવા આ સમેલન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સૂચના કરે છે.”

મધ્યમ સભાએ તે બાબતમાં શા વ્યવહાર પગના લઈ શકાય તે વિષે
ગમ સૂચના કરવા એક કોશ સમિતિ નીમી હતી, તેણે, પરિપત્રથી, ગુજરાત
જાપીક તરફથી બૃહદ્ ગુજરાતી કોશની મોઠાણુ થઈ રહેલી છે, તેને
તકારી લેવા અને તેને પુરતી સહાયતા આપવા, તેના પ્રયોજક શ્રીયુત નરહરિ
જીનો પત્ર લાગ્યા બાદ, નિર્ધાર કર્યો છે, તે પત્રમાંના અપૂરતો
ભાગ અહિં ઉતારવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ યોજના-તેના સ્વરૂપ અને
રચના-નો રહેજ ખાલ આપશે -

શબ્દભંડોળ

- ૧) આ કોશમાં વર્તમાન ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દસંઘદ પૂરેપૂરો છે એવો
દાવો કરી શકાય તે સાડ
- (૧) સાહિત્યમાં જિતેલા તથા
- (૨) બોલીમાં આવતા

તમામ શબ્દો મંથરવા પ્રયત્ન કરવો. તે માટે વર્તમાન શિષ્ટ સાહિત્ય-મંથરય તેમજ શિષ્ટ સામયિકોનું-બધું તપાસી જઈ તેમાંથી શબ્દો લેવા. બોલીના શબ્દો સંધરવા માટે ગુજરાતના બોલીવાર જુદા જુદા પ્રદેશો પડે છે ત્યાંના માણસોના સદાકાર ઉપરાંત તે તે પ્રદેશમાં ખાસ માણસ મોકલી બરાબર તપાસ (સર્વે) કરાવી અને શબ્દો એકઠા કરવા.

૨ જૂનું સાહિત્ય

ઐતિહાસિક ક્રમનો ખ્યાલ રાખી, આખા જૂના સાહિત્યમાંથી (આમાં જે જૂની ગુજરાતી ગણાય છે તેના શબ્દો નદિ આવે) પ્રતિનિધિ-ગ્રંથોની યાદી તૈયાર કરી તે ગ્રંથોમાં વપરાયેલા બધા શબ્દો સંધરવા. (જે શબ્દોના અર્થ ન સમજાતા હોય તે પણ કાશમાં મૂકવા અને તે ક્યાં વપરાયેલા છે તે નોંધવું.)

આ યાદીમાં લગભગ દરેક લેખકને સ્થાન હોય અને ગ્રંથો નક્કી કરવામાં પણ બને તેટલી વિસ્તૃતતા રાખવામાં આવે.

૩ પરિભાષા

ઓછામાં ઓછા વિનીત (મેટ્રિક) સુધીના વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણના વિષયોની પરિભાષા કાશમાં ઉતારવી, તેમાં

શારીર	મંગીત
પદાર્થવિજ્ઞાન	મણિત
રસાયણ	અર્થશાસ્ત્ર
આદાર	રાજકારણ
આરોગ્ય	જીવવિદ્યા
સ્વચ્છતા	

આદલા વિજ્ઞાનોની પરિભાષા મેળવવી. તે તે વિજ્ઞાનનાં આજુ પાઠ્ય પુસ્તકોમાં તથા અન્ય ગ્રંથોમાં વપરાયેલી પરિભાષાનો મંત્રણ કરી તેમાંથી પસંદગી કરવી જ્યાં શબ્દો ન હોય ત્યાં નવી પરિભાષા મોજવી.

સાહિત્ય પરિષદ તરફથી વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા માટે નિમાયેલી સમિતિની મદદ આ કામમાં મેળવી શકાય તેટલી મેળવવી.

(૨) ઔદ્યોગિક પરિભાષા-કાતણ વગેરે ખાદીપ્રક્રીયા, સુનારી, લુહારી, ખેતી ઇત્યાદિ ધંધાની ઔદ્યોગિક પરિભાષા (ગ્રાદેશિક બોલીની તપાસની સાર્થ સાથે જ) મંથરવી. જ્યાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આવે છે ત્યાંથી મેળવી શકાય તે પરિભાષા પણ મેળવવી.

૪ સાંપ્રદાયિક અને કૌમી સાહિત્ય

(૧) ગુજરાતના વિવિધ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો, જેવા કે સ્વામીનારાયણ, સંતરામ, કબીર, ઈ. ના જોઈ જવા.

(૨) ખ્રિસ્તી, ગુજરાતી, પારસી-ગુજરાતી તથા ખોખ-ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી પણ પ્રતિનિધ ગ્રંથો જોઈ જવા.

આ સાહિત્યમાંથી જે શબ્દો લેવા તેની આગળ 'ખ્રિ.' પા, 'ખો,' એવી મંત્રાઓ વાપરવી.

૨ શબ્દ પરિચય

સંધરેલા શબ્દોનો બની શકે તેટલો પૂર્ણ પરિચય આપવો. તેમાં નીચેની વિગતો હોય.

(૧) શબ્દ સ્વરૂપ—જોડણી વિદ્યાપીઠની નિયમાવલિ અનુસાર રાખવી. જ્યાં જોડણી ઉચ્ચારણને બરાબર વ્યક્ત ન કરી શકાતી હોય ત્યાં ઉચ્ચારણ નોંધવું. આને અંગે યથુતિ, હથુતિ, એ તથા ગોના સાકડા પહોળા ઉચ્ચારો, દારસી જ, ઝ વગેરેના બેદો, એ બધું નોંધવું જોઈશે.

(૨) વ્યાકરણ—શબ્દોનો પ્રકાર બતાવવા ઉપરાંત વ્યાકરણને લગતી ખાસ ક્ષેત્ર વિગત હોય તો તે નોંધવી.

(૩) વ્યુત્પત્તિ—શક્ય હોય તેટલી..... વ્યુત્પત્તિ આપવી. વચગાળાના પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ રૂપો મળી શકે ત્યાં આપવાઃ ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી વગેરેના ઉપલબ્ધ સાધનો પરથી મળતી બધી વ્યુત્પત્તિનો સંગ્રહ કર્યો બાદ જે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અજ્ઞાત રહે તે શબ્દો વખતોવખત ગુજરાતના વિદ્વાનો આગળ મુકવા.

(૪) અર્થ—ટૂંકા છતાં સચ્ચ અને પુરા સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ અને તેટલા સ્થાનોનો પર્યાય પણ નોંધવા.

(૫) અર્થોનો ઐતિહાસિક ક્રમ ઓક્સફર્ડ ડિક્શનેરીની રીતે આપણે શબ્દ નિબંધો તો નહિ લખી શકીએ પણ સાહિત્યના આપણા વાચનમાંથી મળે તેટલા અર્થક્રમ આપવા. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા વાપર ઉપરથી ઐતિહાસિક અર્થ વિકાસ આપી શકાય તેટલો આપવો. શબ્દો તેના નોંધેલા અર્થમાં ભાષામાં વપરાયલા હોવાજ જોઈએ તેના અભાણુબૂત ઉદાહરણો મેળવવા અને તેના સ્થાનનો નિર્દેશ કરવો. વળી અર્થ તથા પ્રયોગની સ્પષ્ટતાની ખાતર જ્યાં ખાસ આવશ્યક જણાય ત્યાં અવતરણ પણ આપવું.

(૬) શબ્દ પ્રયોગ-વાક્યમાં એકજ શબ્દના જુદા પ્રયોગો થના હોય તે ઉદાહરણ આપવાં જરૂરના લાગે ત્યાં આપીને નોંધવા.

(૭) શબ્દોને અંગે નીચેના જેવી વીગતો નોંધવી.

(ક) શબ્દની પ્રાંતીયતા હોય તો તે જણાવવું

(ખ) શબ્દ કાલગ્રસ્ત (obsolete) થએલો હોય તો તે જનાવવું.

(ગ) સાહિત્યમાં નહિ પણ બોલીમાંજ વપરાતા હોય તેની નોંધ કરવી.

(ઘ) શબ્દ ગ્રામ્ય હોય તો તે નોંધવું.

શબ્દની આલુખાલુ જે કંઈ વિશેષતા હોય તે નોંધવી.

૩ વસ્તુ પરિચય

શબ્દ પરિચય ઉપરાંત વસ્તુવાચક શબ્દોનો પરિચય આપવા કોમક જ્ઞાનકોશના જેવી સામગ્રી આપવી. પણ તેમાં બહુ વિગતો ન હોય. વાચકને થોડી માહિતી મળે અને સમજવામાં મદદ થાય એટલી વિગતો આપવી જોઈએ. તેના અંગે નીચેના વિશે વિગતો મેળવોને એકઠી કરવી.

(૧) વતસ્પતિ...ફળ, ફૂલ, વેલ, જાડ ઇ.

(૨) પશુપક્ષી

(૩) નાતજાત તથા કોમ

(૪) વિશેષ નામો

સાહિત્યમાં ઉતરેલા પૌરાણિક, ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક વગેરે

(૫) રાગ, ઔપચિ ઇ.

(૬) રમતો વગેરે વગેરે

x x x x x

એટલે કે જે મુદતસંધી કાર્યક્રમની રૂપરેખા યોજવામાં આવી હતી, તેનો અમલ બહુધા થઈ ચૂક્યો છે; અને તે પુસ્તકોની પ્રાપ્તિ નજદિકમાં થશે એવી આપણે આશા રાખીશું.

'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ'ની પ્રવૃત્તિ એજ પ્રમાણે નિશ્ચયપૂર્વક, તેના સંપાદનની વિચારપૂર્વક યોજના ધડી કાઢી, ઉપાડી લેવામાં આવે તો ત્રણથી પાંચ વર્ષમાં તે કાર્ય અવસ્ય સિદ્ધ થવા પામે.

તેની વિગતોમાં આપણે હવે ઉતરીશું.

ગુજરાત સર્વસંગ્રહની સંકલના દિવ્દ સામ્રાજ્ય-ધર્મિપરિચલ ગેઝીટી-અરનાં ચાર પુસ્તકો પ્રસ્તાવના રૂપે છે, તેના ધોરણને અનુસરીએ તે ધર્મિજવા-

યોગ્ય છે, તેથી કાર્યમાં ઘણી સુગમતા થશે અને તેની વિગતો વિચારવામાં અને નક્કી કરવામાં જે સમય જામ અને શ્રમ કરવો પડે તે બચી જાય. આરસે ચાસે રાયલ આઠ પેઠ પૃષ્ઠના પાચ ભાગમાં આપણે તેની વહેંચણી કરીશું.

જે વિષયનો તેમાં સમાવેશ કરેલો છે, તે ચર્ચા આપણે સ્વીકારીશું, અને તે વિષયને આપણે અહિં પ્રાણ યોગ્ય ન્યાય આપી શકે એમ છે, એવા એકથી વધુ અભ્યાસીઓના નામો નોંધીશું, પણ તે નિમે છેવટનો નિર્ણય તે કાર્ય હાથ ધરવાનું તબી ચાલ ત્યારે, દરેક લેખક સાથે ઘટતો પત્રબ્ય વહાર કર્યા પછી, બની શકે.

આ માહી માત્ર સૂચના રૂપે છે.

પ્રકરણનો વિષય

લેખકનું નામ

૧ ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક વર્ણન

શ્રી ભોળીનાથ ગિ મહેતા

શ્રી હરિલાલ માકડ

શ્રી દ્વારકાદાસ દોશી

શ્રી કૃષ્ણનાથ ત્રિ સોર

૨ „ ભુસ્તર વિદ્યા

શ્રી ગણાભાઈ દેરાસરી

શ્રી વિજયલાલ કુવ

શ્રી ઘનશ્યા વાડીઆ

૩ „ આખોહવા

‘હવામાન’ના લેખક (શ્રી રેખાંસ સભાનું પ્રકાશન)

શ્રી. છોટાવાન પુરાણી

શ્રી હરિનાન માકડ

૪. „ વનરપતિઓ

શ્રી બાપાવાન વેલ

શ્રી સુરેશ દિક્ષીત

૫ „ પ્રાણીવિદ્યા

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય

૬ „ ગુજરાતની નાવો

શ્રી પ્રો. ધુમે

૭ ગુજરાતી ભાસ

શ્રી મધુમૂલન સી. મોહી

૮ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રાચીન

શ્રી અબ્બાસલાલ જી જાની

શ્રી મણુવાન ર મજમુદાર

શ્રી. કેશવરામ સાસ્ત્રી

ઈન્ડિયન યેઝીટીઅન્સની નવેસર રચના થઈ તેના અંગે મુંબઈ ઈલાકાને લખતા બે લેખકોમાં ફરી લખાયા હતા, તે પ્રસૂત કાર્યમાં ખાસ વપરાયો થઈ પડશે.

ગુજરાતી અર્વાચીન

શ્રી. વિશ્વનાથ મ. બટ્ટ

શ્રી. વિજયરામ વૈદ્ય

શ્રી. દિગ્ગજલાલ અંગનરિયા

૯ ગુજરાતના ધર્મો

શ્રી. દુર્ગાચંદ્ર શાસ્ત્રી

શ્રી. જ્ઞેહાવાન શાહ

શ્રી મધુલાલ હો, પારેખ

૧૦ ગુજરાતની વસ્તી

રા. બા. ગોવિંદભાઈ દાપીભાઈ

શ્રી સાયમલ મુકુન્દ

૧૧ ગુજરાતનું આરોગ્ય

ડૉ. બાલકૃષ્ણ પાટક

૧૨ ગુજરાતના ઉત્કૃષ્ટ લેખો

શ્રી. ગિરનારચંદ્ર આચાર્ય

૧૩ ગુજરાતના ઐતિહાસિક અવશેષો

શ્રી. ડી. વા. હિસલગીર

૧૪ ગુજરાતનું સ્થાપત્ય અને શિલ્પ

શ્રી. એચ. ડી. માંકગિયા

૧૫ ગુજરાતના સિક્કાઓ

શ્રી. રણછોડલાલ ચાની

૧૬ ગુજરાતનો પ્રાચીન, મધ્યકાલીન,

શ્રી. રતનમણિરાવ

મુસલિમ, મરાઠા અને ખ્રિષ્ટિય

શ્રી. દુર્ગાચંદ્ર શાસ્ત્રી

સમયનો ઇતિહાસ

પ્રો. કેશવલાલ કામદાર

શ્રી. મિનવિજયભટ્ટ

પ્રો. કામિસેરિયટ

શ્રી. બાપ્તિલાલ એસ. પટેલ

૧૭ ગુજરાતની ખેતી

૧૮ ગુજરાતના જંગલો

૧૯ ગુજરાતની ખનિજ સંપત્તિ

૨૦ ગુજરાતના દુનર ઉલોમ

શ્રી. જયમુખલાલ મહેતા

૨૧ ગુજરાતના વેપારરોજગાર

૨૨ ગુજરાતની મરાઠી

શ્રી. સી. એન. વઢીન

૨૩ " નહેરો

ગ. સા. હરિપ્રસાદ ઠાકોર

૨૪ " રેલ્વે અને વ્યવહારના માર્ગો

ઠાકોર શ્રીયુત્ વિજયલાલ મુખ

શ્રી. કે. ડી. શાહ

૨૫ " રાજવહિવટ-સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

શ્રી. સી. ડી. જરશીયાળા

૨૬ " દેશી રાજ્યો.

શ્રી. જયંતિનાથ મોરારજી

૨૭ " જમીન મહેસુલ

ચ. સા. ચીમનલાલ કવિ

૨૮ " કેળવણી

શ્રી. પ્રાણલાલ કી. દેશાઈ

૨૯ " અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ

શ્રી. મોતીલાલ અમીન

૩૦ વર્તમાનપત્રો અને માસિકો

શ્રી. સુનીલાલ શાહ

- ૩૧ ગુજરાતી બીલ અને રાનીપરજી શ્રી. અમૃતલાલ દસર
જાતિએ।
- ૩૨ ગ્રામ ઉલોગો શ્રી. શંકરલાલ બેન્કર
- ૩૩ પહેરવેશ અને રીત રીવાજો
- ૩૪ ગુજરાતનું મંગીત અને ચિત્રકળા
- ૩૫ ગુજરાતનાં બંદરો
- ૩૬ ગુજરાતનાં જાણીતા સ્ત્રી પુરુષો।

ઉપરોક્ત યાદી માત્ર નિર્દેશક છે; તેમાં બીજા ધણા વિષયો ન્હાના મોટા ઉમેરી શકાય; તેમજ લેખકો પણ સારી સંખ્યામાં મળશે એવી પ્રતીતિ છે.

હવે તેની આર્થિક બાજુ તપાસીએ.

આશરે બેહજાર પૃષ્ઠો 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ' માટે બસ યથા પડે એવી ગણતરી કરેલી છે અને તે પાંચ ભાગમાં વહેંચી નંખાય તો તેનો ઉપયોગ કરવાનું સવડજણું યથા પડે, એમ માનવું છે. તેના સંપાદન માટે એક તંત્રીમંડળ નિમવામાં આવશે, જે તેની સંગ્રહના અને સર્વ વ્યવસ્થા કરશે.

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે જે તે વિષય પર તેના નિષ્ણાત પાસે બહુધા લેખો મંગાવવામાં આવશે અને તેના લેખકને દર પૃષ્ઠે રૂ. બે પ્રમાણે પારિતોષિક આપવામાં આવશે. પ્રસ્તુત પ્રવૃત્તિ આર્થિક ચાલની દૃષ્ટિએ નહિ પણ સેવાભાવથી ઉપાડી લેવામાં આવે છે, એ જૂલાવું જોઈએ નહિ.

તેના ખર્ચનો અંદાજ નીચે મુજબ છે:

પારિતોષિક દરપૃષ્ઠે રૂ. બે પ્રમાણે	$૨ \times ૨૦૦૦ = ૪૦૦૦$
પ્રેસકોપી-કલાકર્તોના ખર્ચ બા પ્રમાણે	$૦૧ \times ૨૦૦૦ = ૧૦૦૦$
તંત્રી મંડળને દરપૃષ્ઠે રૂ. ૧ પ્રમાણે	$૧ \times ૨૦૦૦ = ૨૦૦૦$
પટાવાળા અને ઓફીસનું ખર્ચ	૧૫૦૦
છપામણી ખર્ચ ૨૫૦ ફોર્મ રૂ. ૧૦ પ્રમાણે	$૧૦ \times ૨૫૦ = ૨૫૦૦$
કાગળ ૨૫૦ રીમ	૩૦૦૦
વળામણી જગાડ વગેરે મળી	૫૦૦
પુસ્તકો, પોષ્ટેજ, કંટીનન્ટ વગેરે*	૫૦૦

રૂ. ૧૫૦૦૦

* ઓફીસ અને પટાવાળાના ખર્ચ દેવગૃહમાં આપ્યા નથી.

અગાઉથી ગ્રાહક નોંધીને અથવા વિનિયોગ મંડળી રૂપિયા દશના શેરની ૩ વીમ હજારની મૂડીની ઉભી કરે, આ કાર્ય મહેનાઈથી થઈ શકે એવું માર્ગ માનવું છે

આ મથો ગ્રાહકને અથવા શેર હોલ્ડરને ૩ દશની કિંમતે આપી શકાય, તોપણ ખાધ આવે નહિ, અને તે પુસ્તકે પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેની કિંમત ૩ પૈસા રાખવામાં આવે તે પાચ લાગો માટે વધારે ન કહેવાય તેમાંથી જે નફો રહે તેમાંથી એ કાર્ય ચાલુ ગણી, હિન્દ સર્વ સંમત, એશિયા સર્વસંમત, વિશ્વ સર્વસંમત એવી ત્રયમાળા પ્રયોજી શકાય

સ્વર્ગસ્થ મલખારીની એક સીખામણ હતી કે પહેલાં આપણે આપણા ધરથી પરિચિત થવું જોઈએ, પછી શેરીથી, પછી રહેઠાણથી, પછી તાતુમથી, પછી જીન્સાથી, પછી પ્રાન્તથી એમ ઉત્તરોત્તર જ્ઞાન વધારતા જવું અત્યાં રની આપણી પરિચિતિમાં આપણે ગુજરાત સર્વસંમત, હિન્દ સર્વસંમત એશિયા સર્વસંમત અને અન્તે, વિશ્વ સર્વસંમત એમ વધતે વધતે પ્રગતિ કરીએ તો તેમાં આર્થિક જોખમ મહોતું ખેડવું પડશે નહિ અને તેના અમલ કરવામાં મુશ્કેલી જણાશે નહિ ઉમડું પાછના મમનો અનુભવ નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં બહુ સહાયજૂત થશે

ગુજરાતમાં ચાર મહોટી સાહિત્ય સંસ્થાઓ છે સંખ્યાનુક્રમે દેશી રાજ્યો છે, નિયાયો એટની બધી છે કે એમાંનો એવા લાગ પણ એક એક પ્રત 'ગુજરાત સર્વસંમત'ની ખરીદે તો તેની બે હજાર પ્રતો જોતજોતામાં ખપી જાય જેમ વધુ પ્રતો કાઢવામાં આવે તેમ તેનું ખર્ચ ઓછું આવે અને તે સરતી કિંમતે આપી શકાય એ સ્પષ્ટ છે

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આશ્રમ હેઠળ આ યોજના ઉપાડી લેવામાં આવે તો તેની પ્રતિજ્ઞાના લાભ મળી, તેના ગ્રાહકો શરૂઆતથી સારી સંખ્યામાં મળે અને તે કાર્ય પરિપૂર્ણ થશે એવી તે સૌને પ્રતીતિ પડે

અતમા આ વિષયમાં રસ લેતા સૌ કોઈ સાહિત્ય રસિક ગણને મારી નમ્ર વિનંતિ છે કે તે પ્રસ્તુત યોજના વિષે તેમના અભિપ્રાય મને લખી મોકલે અથવા તે વિષે વર્તમાનપત્રમાં ચર્ચા કરે એ રીતે ચર્ચા થતા તેમાંથી એ પ્રશ્નો ઉકેલ થઈ, ઇખ્તિસારકળની પ્રાપ્તિ થશે

તા ૧૭ ૧૦-૧૯૩૭

ગુ વ સોસાયટી

અમદાવાદ

}

હીરાલાલ ત્રિ પારેખ

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(ઈ. સ. ૧૯૩૬)

ઈતિહાસ

પુસ્તકનું નામ

લેખક વા પ્રકાશક

કિંમત

આર્વાચીન ગુજરાતનું રેખા-
દર્શન બા. ૨ જી

હીરાલાલ ત્રિ પારેખ

૧-૦-૦

અફઘાનિસ્તાન

મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે

૦-૧૨-૦

અરોહના શિલાસેખો ઉપર
દ્રષ્ટિપાત

મુનિશી વિગ્નેન્દ્રસરિ

૦-૪-૦

યદુવંશપ્રકાશ અને જમ-
નગરનો ઇતિહાસ

કવિ માવદાનજી ખીમજી

૫-૪-૦

૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વનું ગુજરાત

મણિભાઈ દિવેદી

૦-૧૨-૦

પ્રાચીન પૂર્વ

દલપતરામ ઈ. પાટક

...

પ્રાચીન ભારતવર્ષ બા. ૨

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ

૭-૮-૦

બ્રાહ્મચર્યા

મુનિશી જમ-તવિજયજી

૦-૪-૦

ગિરાતે અદ્ધમદી પા. ૪

દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહન

૧-૦-૦

લાલ ઝવેરી

સૈવધર્મનો મંદિર ઇતિહાસ

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી

૧-૦-૦

સિંધનો નવો ઇતિહાસ

અનંત દગિ લાગુ

૦-૬-૦

દલપતરામ કે બાટ

જીવનચરિત્ર

અપંગની પ્રતિભા	મગનનાથ પ્રજુદાસ દેસાઈ	૦-૧૨-૦
અલકુબરા	રઢમણસ્વાહ અખફુલરહેમાન	૦-૧-૦
આદર્શ ચરિત્ર સંગ્રહ	પ્ર-સરતુમાદિત્ય કાર્યાલય	૧-૧૨-૦
એડોલ્ફ હિટલર	લક્ષ્મીદામ દાણી	૦-૮-૦
કાગાવા	ચુનીલાલ પુ. ખારોટ	૦-૮-૦
ગોખલેજીના સરમરણો	છોટાવાલ મા. કામદાર	૦-૨-૦
ચારિત્રવિજયજી	બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ	૧-૪-૦
ચૈતન્ય મહાપ્રજુ ભા. ૧-૨	ત્રબકવાલ માણેકવાલ શુક્લ	૨-૪-૦
" " ભા. ૩	" " "	૧-૪-૦
" " ભા ૪-૫	" " "	૧-૮-૦
છત્રપતિ શિવાજી	બ્રહ્મભટ્ટ મગનલાલ બાપુજી	૦-૧-૦
જવાહરલાલ નહેરુ જીવનચરિત્ર	મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	૩-૦-૦
જગતસિતારા	કુવાભાઈ પટેલ	૦-૮-૦
દેવર્ષિ દિવાકર દયાનંદ	...	...
ધર્મોત્તમાઓના ચરિતો	ગિજુભાઈ	૦-૮-૦
નર્મદાશ કર કવિ	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	૦-૧૦-૦
નારાયણદાસનું જીવનચરિત્ર	સુદરદાસ વીરભાનદાસ	...
બ્રહ્મર્ષિ વશિષ્ઠ	વિજયરાય ક વેલ	૦-૪-૦
ખૂંટર દી વાંશિગટન	છોટાનાથ માનસિંગ કામદાર	૧-૧૨-૦
બે પ્રુદાઈ ખિલમતગારો	મહાદેવ દેસાઈ	૦-૮-૦
બે કાન્તિકાર	જયતિલાલ રેવાશ કર દોશી	૧-૦-૦
મહારાણાશ્રી દૌલતસિંહજીનું	પ્ર સીત્વર જ્યુબિલી કમિટી	...
જીવનચરિત્ર		
મહાયોગી શ્રીમન્નથુરામ શર્મા	દલે ભાણશ કર ધનજીભાઈ	૦-૨-૦
સુભાવતાર ગાંધી-ભા ૧	રામનારાયણ નારણદાસ	૦-૮-૦
" " ભા ૨		૨-૦-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ	પ્ર બ્રહ્માભાઈ રામચંદ્ર મહેતા	૦-૩-૦
લેનિન	નિર દેસાઈ	૦-૮-૦
વીર નર્મદ	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧-૦-૦
સોરાબજી શામુરજી બગાણા	નવરોજજી સોરાબજી બગાણા	...
હેમચંદ્રાચાર્ય	દોશી રણછોડદાસ જીવરાજ	૦-૮-૦
હિન્દોત્તમ મિત્ર હેનરી ફોસેટ	રસુનભાઈ એન વોરા	૦-૨-૩
શ્રી વીરભાણ ઉદયભાણ ચરિત્ર	જીવજીનાલ જગનલાલ સંઘવી	૦-૭-૦

કવિતા

આલનાં અજવાળાં ભા. ૧	લક્ષ્મણલાલ લા. મહેતા	૦-૧૦-૦
આલબેલ	કરસનદાસ માણેક	૧-૮-૦
કુમારમંભવ	નાગરદાસ અમરજી પંડવા	૧-૮-૦
કંઠાવટી-મંડળ-૨	અવેરચંદ મેઘાણી	૧-૦-૦
કુંવરબાઈનું મામેરું	ચંદ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝા	૦-૨-૦
ગૌરવવંતા ગરબા ભા. ૧-૨	હિમાચંદર દાકર	૦-૧-૦
ચમકારા	જહાગીરજી માણેકજી દેસાઈ	૧-૦-૦
છવન્તપ્રકાશ	ગોવિન્દ હ. પટેલ	૧-૦-૦
છવચેતવણી	પૂનરી જુદાવનબાસજી	૦-૬-૦
દીવાને સાગર દ્વિતર ૨જી	શ્રી "સાગર"	૨-૦-૦
દેશજિમિ	કવિશ્રી હંસરાજ	૦-૪-૦
નાવિક અને શીલૂપ	વજ્રેશંકર કાનજી પટણી	...
પ્રબોધપ્રકાશ	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૦-૮-૦
પ્રિયાગમન	"કોકિલ"	૦-૨-૦
ફૂલકણી	પ્રિતમરાય મજમુદાર	૦-૮-૦
ફૂલવેણી	મૂળજીભાઈ શાહ	૦-૧૦-૦
ખડુક ખડવો	હિમાચંદર દાકર	૦-૧-૦
મંગળગીત	લવજી ડાલાભાઈ પૂનરી	૦-૫-૦
રત્નકણિકા ભા. ૧ લેા	કેશવ હ. શેઠ	...
રાસનલિની	ખડુભાઈ લાલભાઈ હિમરવાડિયા	૧-૦-૦
રાસઅંજલિ	પ્ર. એન. એમ. દક્ષરની કું	૦-૮-૦
રાસરજની	નવનીતલાલ મણિલાલ શાહ	૧-૮-૦
રાસપરિમલ	દમ્ભતિ ધીરજલાલ દેસાઈ	૦-૬-૦
રાસસરિતા	મૂળજીભાઈ પીતાબરદાસ શાહ	૦-૮-૦
રાસનિકુંજ	નાનાલાલ દલપતરામ પટેલ	૦-૧૦-૦
રાસપુંજ	હિમાચંદર દાકર	૦-૧-૦
સરગીત સૌરભ ભા. ૧	અવેરચંદ મેઘાણી	૦-૨-૦
સરગીત સૌરભ ભા. ૨	ભાઈશંકર કૃષ્ણજી શુક્લ	૧-૦-૦
વેણીનાં ફૂલ	પુરુષોત્તમ ભોગીદાસ શટ્ટ	૦-૪-૦
વિવાહમંચીન	વિદુલરાય આપસાત્રી	૦-૮-૦
શુકરંભાખ્યાન	મણિલાલ શિવલાલ પટેલ	...
સલડાસતક	મુનિરાજશી વિશાળવિજયજી	૦-૨-૦
સમાજ કીર્તન	રંગ અવધૂત	૧-૪-૦
સુભાષિત પદ્યરત્નાકર ભા. ૨	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૦-૨-૦
સંગીતગીતા		૧-૦-૦
શ્રી મહાભારત મંચ ૩		

નવલકથા

અખિલ ત્રિવેણી	મિનિસ મ. બદ	૦-૧૨-૦
આકંઠ ભા. ૧	જગિયત કૃ. પંડ્યા	૦-૧૨-૦
આશા	મકનજી પરમાર	૧-૪-૦
કીર્તિદા	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૧-૮-૦
ગરુડ સાથ ગાન	દીરાબાઈ અ. તાતા	...
ગુજરાતનો ખુશતો દીપક અને	મ. "ગુજરાતી" પ્રી. પ્રેસ	૩-૦-૦
ધરણી સત્તાનો ઉદય		
ગેબી સ્ટિ ભા. ૧-૨	બાલકૃષ્ણ સુનીલાલ જોશી	૦-૧૦-૦
મહારાજ	ગોકુળદાસ રાધાચુર	૧-૦-૦
મુદસકમી	મુલ્લાઈ ઘણમદ	૦-૧૨-૦
ચતુરંગી અને એ બહેનો	નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
ચન્દ્રિકા ખંડ-૧	ઈન્દુકુમાર સંકરલાલ	૧-૪-૦
ચિંતામણિ	નારાયણ ગો. કળસારકર	૦-૮-૦
સુરેશ પુષ્પો	મુદ્દાસંખેન પ્રફુલ્લવદન સૈયદ	...
જળરજત જામુસ	જયંતિલાલ વિક્રમદાસ	૦-૫-૦
જલસતી જ્યોત	હરપ્રકાશ જોશી	૦-૧૨-૦
જીવન નિરીક્ષણ	વિમળાગૌરી મ. પંડ્યા	૨-૮-૦
જીવતા સોદા	યજ્ઞેશ શુક્લ	૧-૮-૦
દેશદિવાન	શુભવંતરાય આચાર્ય	૧-૧૨-૦
ધૂપદાની	વિનોદ બદ	૧-૮-૦
નકા નગરીઓ	ઓલિયા જોષિ	૨-૮-૦
નિરંજન	અવેરચંદ મેધાણી	૨-૦-૦
નિશ્વાસ	શ્રી "બકુલેશ"	૦-૬-૦
ન્યાયનો નાથ	એન. એમ. ધારેખાન	૩-૦-૦
ન્યાયનું ચક્ર	બાબુરાવ જોશી	૧-૮-૦
ઝેલિયું	ચન્દ્રબાઈ કા. બદ	૦-૧૦-૦
ડા. વૈત્તરી ભા. ૧ ભા.	શુભવંતરાય આચાર્ય	૨-૮-૦
ઝાકળ	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૨-૪-૦
પરિચારિકા	મોહનલાલ ધામી	૧-૪-૦
પતિ પ્રજુ છે	શ્રી "પતંગ"	૦-૧-૦
પલટાતો સમાજ	રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	"રામ"	૧-૪-૦
પંકજ	રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	૨-૮-૦
પૂર્વજોના પાપે	શુભવંતરાય આચાર્ય	૧-૮-૦

પ્રતિભા	ચિનુ. હ. શુક્લ	૦—૬—૦
પ્રાપચિત	શ્રી “ સોપાન ”	૧—૧૨—૦
પ્રીતમની ખ્યાસ	શ્રી “ દિવ્યાનંદ ”	૧—૪—૦
ભગવો નેજો	શુભવંતરાય આચાર્ય	૧—૦—૦
ભલી ભાભી	પ્ર:-શ્રી સાહિત્ય મંદિર	૦—૧—૦
મન્દારમાલા	કેસવ. હ. શેઠ	૧—૦—૦
મોતની મૂર્તિ	ગિરિશ મ. રાવળ	૧—૮—૦
મૃત્યુના મહોંમાં	રવ. વાઢીલાલ મોતીલાલ શાહ	...
યોગેશની વાતો	છગનલાલ વનમાળી યોગી	૧—૪—૦
રમુછ વાતો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦—૪—૦
રણવાસ	મગનલાલ જોષીવારામ પટેલ	૦—૧૪—૦
લમસુખ	વિશ્વનાથ મગનલાલ બટ્ટ	૧—૪—૦
લમનધન	રવ. ભોગીન્દ્રરાવ ર. દિવેટિયા	૨—૦—૦
લાલ પડછાયા	શ્રી “ સુદામો ”	૦—૧૨—૦
વલ્લરી	ઈન્દુકુમાર ચંકરલાલ શહેરાવાળા	૨—૦—૦
વાતનું વતેસર	પ્ર. શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા	૦—૧—૦
સમશીરે ચારખ	‘શયદા’	૪—૮—૦
સફેદ મહેલ	નારાયણ	૧—૮—૦
સમયના વહેણ	કાન્તિલાલ મણિલાલ શાહ	૦—૫—૦
સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓ	પ્ર. સરતુ સાહિત્ય વર્ધક	૧—૪—૦
ગ્રંથ ૫ ભા. ૧૦	કાર્યોલય	
સાન્તુ મહેતા બા. ૧	ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ	૧—૦—૦
સુખી ધર	પ્ર:-શ્રી સાહિત્ય મંદિર	૦—૩—૦
સુહાસિની	બાબુરાવ જોશી	૧—૦—૦
સંજયની	“ સોપાન ”	૪—૦—૦
શ્રી હૃદય	પ્ર. શ્રીશક્તિ	૦—૩—૦
હેમાબહેન	શરદચંદ્ર મદોપાધ્યાય	૦—૪—૦

સામાન્ય નીતિજ્ઞાન

અર્હત પ્રવચન	મુનિધી વિદ્યારિજ્યજી	...
આત્મમંદેશ	મણિનાન જ દિવેદી	...
ઓતરાતી દિવાનો	દત્તાત્રય બાતકૃષ્ણ કાલેનકર	૦-૬-૦
ઉત્તરિનો માર્ગ માને ગૌમંદર્ધન	ચંદ્રકર ગોંગીશકર જોશી	૨-૦-૦
ગ્રામ વિચારણા	દરબાર્ધ ત્રિવેદી	૧-૦-૦
ચાર પુરુષાર્થ	મણિશકર ત્રિ બદ	૦-૨-૦
જૈનત્વ	રમણિકલાન ત્રિ શાહ	...
જીવનનો આનંદ	દત્તાત્રય બાતકૃષ્ણ કાલેનકર	૨-૮-૦
જીવનવિકાસ		૧-૮-૦
જીવનવિકાસ	જમિયતરામ "આચાર્ય"	...
દરેક સ્ત્રી વાચે	વાસુદેવ વિનાયક જોશી	...
તમને એ નહિ સમજાય ?	મનુભાર્ત કૃષ્ણાચ્યુ દેસાઈ	૦-૬-૦
નિત્યસ્મરણ	મુંઘવી વાડીવાલ કાકુભાઈ	.
નિત્યપ્રસાદ	મોતીલાલ જે મહેતા	...
પ્રભુ સાથે પરિચય	"નોશકરી પાતા"	૧-૮-૦
પ્રભુનો આદેશ	જમિયતરામ આચાર્ય	...
મનન અને મત યો	રતનરાવ વિ ખાડવાળા	૦-૮-૦
મનુષ્યસ્વભાવ અને સામા	વિનોદીનિ ર નીનકદ	૧-૦-૦
જીક કમ		
માઈ છેલ્લુ વીન	સોરાબજી મચેરજી દેશાઈ	૨-૮-૦
મુનિશ્રી મીશ્રીતાનજી મહા-	પ્ર પુખરાજ નાહર	...
શજના આગળજીત ઉપવાસ		
ગશિયન નારી	ચંદ્રભાર્ત કા બદ	૦-૧૦-૦
રાજ્યદ્રના વિચારગતો	.	..
વૈદિક સંસ્કૃતિ	અંબાલાલ પટેલ	...
શાત સુધારક	મનસુખભાઈ કીરતચંદ મહેતા	૦-૧૨-૦
સુખોદયવચનમાળા	હીરાભાઈ અ વાતા	...
સ્ત્રીઓ અને સ્વાશ્રમ	ઉમેદભાઈ રણડોડભાઈ પટેલ	૦-૪-૦
સાતિનું ધડતર	માણિકલાલ પ્રાણજીવનદાસ શાહ	૧-૮-૦

પ્રવાસ

હિંદની માર્ગદર્શિકા

| મણિવાલ જગજીવન દિવેદી | ૧-૦-૦

કેળવણીનાં અને શાળોપયોગી

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકનો સાથી	મુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ	૧-૦-૦
બાલબાકરણુ ભા. ૧	સોમાભાઈ કીચાભાઈ પટેલ	૦-૨-૦
વાચન પ્રવેશપોથી-૧૬૯	રતિલાલ રા. અધવર્ધુ	૦-૧-૧
વાચન પ્રવેશપોથી-૧૭૭	" "	૦-૧-૧
વિદ્યાર્થી વાચનમળા-ત્રેણી-૫	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૨-૦-૦
શાળોપયોગી માનસશાસ્ત્ર	મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકશી	૧-૧૨-૦
સાહિત્ય પાઠાવલિ	શ્રી હમનલાલ બક્ષી અને ગ્રીણાભાઈ દેશાઈ	...
સાહિત્ય કક્ષોલ પુ. ૨	આત્મારામ નાનાભાઈ ખાનસાહેબ	૦-૬-૦
હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ	મોહનલાલ જે ખરિશ્ટ	૦-૧૦-૦
હિન્દુસ્તાન તથા ઇન્ડો-ચીનાનો ઇતિહાસ	લાનુષ કર મહેતા	...

સ્થાપત્ય અને કળા

અજન્તાના કળા મંડપો	રવિશ કર મ રાવળ	૧-૮-૦
જૈનકંપદ્રુપ	સારાભાઈ મણિભાઈ નવાળ	૧૫-૦-૦
શિલ્પ સમૃદ્ધિ	વીરેન્દ્રરાય મહેતા	૦-૪-૦

આરોગ્ય તથા વૈદક

આરોગ્ય અને સુખ	હિંમતલાલ મ. શાહ	૦—૬—૦
આરોગ્ય દિપક	{ સાયમન એસ. પરમાર	૦—૧૨—૦
	{ મોહનલાલ જી. ધામી	
આપણી આખો	હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ	૦—૨—૦
આપણા દાંત	કેપુસર દોરાબજી જ્ઞા	...
આરોગ્ય શિક્ષણ	હરરાય અ. દેસાઈ	૦—૮—૦
એકાદશીનો ઉપવાસ અને આરોગ્ય	ધીરજલાલ પરમાનંદ શેઠ	૦—૫—૦
દાંતદર્પણ	ડૉ. કેપુસર દોરાબજી જ્ઞા	...
દાંતના દાકતર	" "	...
દાંતના શિક્ષક	" "	...
જનમથી બહેરા અને મુંઝાને મોક્ષતા કરવાની પદ્ધતિ	પ્રો. હરિ અનંત દાંતે.	૦—૮—૦
પરપયા પછી બા. રજો	બાનુ પ્ર. દવે	૧—૪—૦
પરપયા પછી બા. ઝળે		૧—૪—૦
પ્રજનન વિજ્ઞાન	જગજીવન શિવસંકર ત્રિવેદી	૧—૪—૦
માદગી અને માવજત	હિંમતલાલ મ. શાહ	૦—૪—૦
શારીરિક-માનસિક તંદુરસ્તી તથા આધ્યાત્મિક રીતે સારવાર	રવિસંકર મણેરાજી આંતરીયા	૧—૪—૦

હુન્નરઉદ્યોગ

ગાલીચા	મણીગૌરી બિહારીલાલ દંટા- વાળા	૧-૪-૦
શાળાઓમાં સુધારી કળાનું શિક્ષણ	આઈ. ડબલ્યુ. મુખા	૦-૮-૦
સાથીઆ અને રંગોળી	અ. સૌ. રમાલક્ષ્મી	૦-૩-૦
હુન્નરિકા	બાબુલાલ શાહ	૦-૪-૦

વિજ્ઞાન

કેટલાંક પદ્ધતિઓ	શ્રી. ગિલુભાઈ	૦-૧૨-૦
છવનશાસ્ત્ર પ્રવેશ	ગોવિન્દ રઘુનાથ ક્ષીરસાગર	૦-૧૦-૦
પદાર્થ વિજ્ઞાન ભા. ૧	ત્રિગુણરામ અંબુખરામ મહેતા	૦-૧૦-૦
ભા. ૨		૦-૧૦-૦
પૃથ્વીનો ઇતિહાસ	યશવંત ગુલાબભાઈ નાયક	૦-૧૨-૦
પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રસાયણ		૨-૪-૦
ભાષાપાસોમરી મશાલો	ગોપાલજી કુંવરજી ઠંકુર	૧-૦-૦
વનવૃક્ષો	ગિલુભાઈ	૦-૫-૦
વિજ્ઞાનસૃષ્ટિ	રેવાચંકર આયડજી સોમપૂગ	૧-૦-૦
સુલભ વિજ્ઞાનમાળા પુ. ૧	દત્તાત્રય રામચંદ્ર ભેગલેકર	૦-૭-૦
મોની હુન્નરપ્રદાશ	મોની પુરષોત્તમ જાદવજી	૨-૮-૦
સૃષ્ટિવિજ્ઞાન ભા. ૧	યશવંતરાય ગુ. નાયક	૦-૮-૦
હવામાનશાસ્ત્ર અને ગુજ- રાતની આબોહવા	ડૉ. જીવભાઈ નીરજાભાઈ દેસાઈ	૧-૦-૦

સાહિત્ય

અતિથાગમી ગુણગાત્રી મ દિ પ્ર. મ નિવ પગિદ	૪-૦-૦
ત્વ પં. ૧૬-નંબે નનો ૭-૭-૧	
વપ તથા નિવેષ મમદ	
હરીમ મનપરના કાન્દે અને હરીમમદમદ મમદ	૨-૦-૦
લેખે	
કુણગાત્રી ન દિવ્ય-એનું મનન મુખમંડ ૬ મે ૬૭ મુક્ત	૩-૧-૦
અને વિશેષન	
કુણગાત્રી કા પા અને મ દિવ્ય અનુ. ગમપ્રમ ૬ પ્રમથંદર	૨-૧-૦
નરમિદગાર કે નાનુચ	ખતી
હીરોગીઅ જિ આપેળા ક રને	
કુણગાત્રી મ દિવ્ય નાના-૬ વંદ હો	પ્ર-૩. આ. મમ
ભાવનિદુ	'ભોત'
કુણ ૧ અને મ દિવ્ય	મમજીવ વ વ. રેમ ૬
દેવ પ્રાચીન નાદિવ્ય	પ્ર-નાડ મ મ મ નદુષ
પદમમગિય	ક નિવ ૧ ૭ દિવાખાવ
પદેલ ૪ ન	વિવ/૪.૫ ૬. વેલ
જ્યેષ્ઠ મ મ મન વદ	"માદિવ્ય પ્રિય"
ગાત્રી	દેમાર્ વ નદુષ મ મ રેવિરથ
મનેમુદ ૧. ૨	નરમિદગારકે જાનુચ દિવેલીઅ
સગ	મથવત ૫૬૫
કા થરી બા ૧ તથા બા ૭	"મમ" રેરી
મુરખેવર	મીમનીજાગા મમમુદા
મીગમ	પુરોણમ મે રાખ
માદિવ્ય દર્શન ૧ નિજીયો	સી દિ ૫. આપમતી
	...

ધર્મ

આચારાંગ મુત્ર	સંતજ્ઞાલ	૧-૦-૦
આમકાર દર્શન	હરહર અર્ચાર્પિ	૦-૧-૦
પ્રશાસ્ત્રોપનિષદ	રમણિકલાલ આ. મહેતા	૦-૪-૦
કૈવલ્યોપનિષદ	જમનાબાઈ દાશરામ જાની	૦-૬-૦
ગીતા જ્ઞાન	પુરષોત્તમ ભાણુજી પરિખ	...
ગીતા સિદ્ધાંત	લા. પી. મે.	૦-૮-૦
જગતના વિષમ્ભાન ધર્મો	પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ	૨-૩-૦
તપ અને ઉદ્યાપન	આગમોદ્ધારક	૦-૨૦-૦
નામ નિવેદન મંત્ર નિરૂપણ	લક્ષ્મીબાઈ હનુમાલ દેસાઈ	૧-૮-૦
પૂર્વભીમાસા પ્રવેશિકા	જયદત્ત શાસ્ત્રી	૧-૮-૦
ભગવદ્ ગીતા	જીવરામ કન્યાજીદાસ શાસ્ત્રી	૨-૦-૦
મહાવીરસ્વામીનો સંપ્રમુખધર્મ	ગોપાલદાસ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૧-૦-૦
મુખ્યકોપનિષદ	મણિલાલ હજારામ ભટ્ટ	૦-૮-૦
રામાયણ પર નજર	બાળાજી રામજી સિંદે	૨-૦-૦
વેદાંત સિદ્ધાંતસાર	લા. પી. મે.	૦-૬-૦
વેદાર્થ ચિંતામણિ ભા. ૧	માધવાનન્દજી	...
વેદાર્થ ચિંતામણિ ભા. ૨	" "	...
વેદાર્થ ચિંતામણિ ભા. ૩	" "	...
શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	દુર્ગારામ કે. શાસ્ત્રી	૧-૦-૦
સત્સંગી શ્રુતિ ભા. ૨જો	માધવલાલ હ. કોઠારી	૧-૮-૦
સુભાષિત પદ્ય રતનાકર	વિશ્વાસવિજયજી	૧-૪-૦
હરિલીલામૃત ભા. ૧લો	મંશેષક, હરજીવનદાસ	૫-૦-૦
હરિલીલામૃત ભા. ૨જો	"	૫-૦-૦
મગ્ગવેદ સંહિતા	મોતીલાલ રવિચંદ ધોડા	૨-૪-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-દશમ સ્કંધ	રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	૭-૦-૦
ઉત્તરાર્ધ		

રાજકારણ

શહિદનો સંદેશો

| ઈન્દુલાલ યાત્રિક

| ૧-૦-૦

નાટક

ઉત્તમી	ભોગીવાસ દાકર	...
કેણ મદાન ?	વિષ્ણુરાય યશવંતરાય દેસાઈ	...
આમોદાર માર્ગદર્શન	લક્ષ્મીભાઈ માધવભાઈ પટેલ	૦-૪-૦
શુરવી સુસિયદ	એમ્.એચ. જનાર્દન પાંડે	૧-૦-૦
તિમિરમા પ્રણા	કિશોરલાલ ધનરયામ મસરવાળા	૧-૦-૦
જે બાળ નાટકો	ગિજુભાઈ	૦-૧-૧
મંદુક કુંડ	બચુભાઈ શુક્લ	૦-૮-૦
મીરાબાઈ	ચારદાપ્રભાદ વર્મા	૦-૨-૧
મેવાડ પ્રતિષ્ઠા	મૂળચંદ્ર મા. ધાનિક	૧-૦-૦
રસશુબન	યશવંત પંડ્યા	૦-૧૨-૦
વડો	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૦-૧૦-૦
વિધિનાં વિધાન	બિપિન વૈદ્ય	૧-૦-૦
સળિયા પાછળ	પુરુષોત્તમ ત્રીકમદાસ	૦-૮-૦
સાપના ભારા	ઉમાશંકર જોશી	૧-૮-૦
હંસી	બિપિન વૈદ્ય	૦-૮-૦

રેકૉર્ડ્સ

કમ્પી દયા ઔશવાળ જૈન	પ્ર. ક. દ. ઓ. જૈન યાત્રી	...
ચાતિપત્રક પુ. ૨	સમિતિ	
ખેડુત પંચાગ	પ્ર:-ખેતીવાડી ખાતું-વડોદરા	૦-૨-૦
અંધ અને અંધકાર પુ. ૭	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧-૦-૦
પ્રત્યક્ષ પંચાગ	હરિદર પ્રાણચંદ્ર ભટ્ટ	૦-૨-૦
શિક્ષણ સંસ્થાઓ	દયાસંકર ભાઈચંદ્ર શુક્લ	૧-૦-૦
ગરવી ગુજરાત અયચા બુદ્ધ	...	૨-૮-૦
ગુજરાતની જાણવા જોગ	...	
રસસામગ્રી ભા. ૧	...	૫-૦-૦
„ „ ભા. ૨	...	

ખાલસાહિત્ય

[દક્ષિણામૂર્તિ ખાલસાહિત્યમાળા]

આખો રોષો	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
ગામડામાં ગયો હતો	”	૦—૧—૬
ચતુર હરોળિયો	ચ દસ કર મ. ભટ્ટ	૦—૩—૦
ખાલુ જોઈએ	શ કરલાય રતિલાય શાહ	૦—૫—૦
જીવળ છુ	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
જોધુ અને આખ કરી	”	૦—૧—૬
ટેક	”	૦—૧—૬
ટેક ટેકા	તારાબેન	૦—૧—૬
લાલ અને હીરા	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
ટપાલમા	”	૦—૫—૦
તારાબેનના પાઠો	તારાબેન	૦—૧—૬
તિળખ્યા શુળખ્યા	”	૦—૧—૬
દાદાજીની તલવાર	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
ત્રેવિશમુ પુષ્પ	”	૦—૧—૬
તકતક વરુરુ	મોઘીબેન	૦—૧—૬
ખાલરામાયણ	લીલાવતીબેન	૦—૧૦—૦
શુધાકાકા	રમણલાલ પી સોની	૦—૫—૦
જૂતેર મધ્ય	મોઘીબેન	૦—૫—૦
નના વરતો	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
મેશના શિંગડામાં	”	૦—૧—૬
માણએ કહેલી	મોઘીબેન	૦—૧—૬
મેડિયો	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
વસત આવી	”	૦—૧—૬
વિલાયતી વાતો	”	૦—૧—૬
વેદનો વારો	રામભાઈ પાઠક	૦—૧—૬
શબ્દચિત્રો	કમળાબેન	૦—૫—૦
સટરપટર વાતો	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
હેમુભાઈના પાઠો	હેમુભાઈ	૦—૧—૬

[ગાંડિવ કુમારમાળા]

ચાદા પર ચદાઈ	અ ગાંડિવ સાહિત્ય મ દિર	૦—૮—૦
બેર પટેલની ત્રીજી વાતો	દગ્ગિસાદ વ્યાસ	૦—૩—૦
બેર પટેલની ચોથી વાતો		૦—૪—૦
બાલ ભારત	મણુવી ખાતેરાય	૦—૬—૦
માલિયાનુ મહા	જગમ જોશી	૦—૩—૦
વિદ્યાનિકા	નરુભાઈ	૦—૩—૦
શિખરીકા	જગમ જોશી	૦—૮—૦
સત્તાકુહી	અ ગાંડિવ સાહિત્ય મ દિર	૦—૪—૦
સુગધિકા ભા ૨	“પરિમન”	૦—૪—૦

[બાલવિનોદમાળા]

ગુદરિયો	મસ્તકકીર	૦—૩—૦
મુબાઈ	સે નાગરદાસ ઈ પટેલ	૦—૩—૦
બાલવિનોદિની	સ. નાગરદાસ ઈ પટેલ	૦—૬—૦

[ગુર્જર બાલગ્રંથાવલિ]

કથાગીતા	સોમાભાઈ ભાવસાર	૦—૬—૦
જનપદ	મનુભાઈ જોષાણી	૦—૧૨—૦
નાનકી વાતો	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૬—૦
ફવારો	સમ્રાટકે-વસન્ત નાયક	૦—૩—૦
વાનગ પૂગણ	ભાનુપ્રસાદ મણિલાલ ભટ્ટ	૦—૬—૦
વિદ્યાવિનોદ	નવનક્ષત્ર નેમચંદ ભાવસાર	૦—૫—૦

[અશોક બાલપુસ્તકમાળા]

અવળચડો	અ અશોક બાળપુસ્તકમાળા	..
અજબ દુનિયા	” ”	..
ગણિત અમકાર	” ”	...
નાનીમોટી વાતો	” ”	...
સુંદરપુરી	” ”	...

સંગીત

પ્રાથમિક સંગીત ભા. ૧	શંકર ગણેશ વ્યાસ	૦-૮-૦
પ્રાથમિક સંગીત ભા. ૨		૦-૮-૦
સુબોધ સંગીત માલિકા	શાન્તિલાલ કુબેરદાસ રાવળ	૦-૧૦-૦
સંગીત મંજરી ભા. ૧-૨	બલવન્તરાય દ. કુલકર્ણી	૦-૧૨-૦

કાપદો

શ્રીઓના કાપદેસર હકો	રમણલાલ વિ. મહેતા	૦-૧૦-૦
---------------------	------------------	--------

અર્થશાસ્ત્ર

બેકુલ કર્ણ કડયા કમિટીનો રીપોર્ટ (ભાવનગર સંસ્થાન)	પ્ર. ભાવનગર રોડ	...
ભાતર તાલુકાની આર્થિક વપાસ	જે. સી કુમારખા	૦-૮-૦

વિશેષાંક

વાઘોડીઆ મહાલ મહોત્સવ સંગ્રહ વર્ષ ૧૧	મણિલાલ કાશીવાળા	...
સુબોધ સંગ્રહ	અમચાલાલ જગજીવન શાહ	૦-૬-૦

सन १९३३मां भासिकेमां प्रसिद्ध थयला भल्लवना लेणेनी सयी भाषा—व्याकरणे

विषय

अर्वाचीन गुजरातीत आरंभकाण
केदसाक चिन्यारमा भाभी
केदसांक शब्दभेदका अने तेनु विवरण्य
गुजराती लघु लिपि
गुजराती लिपिनी व्युत्पत्ति
जगतनी भाषाओभा गुजरातीनु स्थान
गणपाननी कहेवतो
देवनागरी लिपिनु स्थान अने तेनु आदर्श रूपांतर
नवी लिपि विषे आहंक्षमी यव्या
भारतीय साहित्य अने भाषा
राष्ट्रलिपि अने लिपिसुधारणा
लिपि अने गुजराती भरकृति
व्याकरण्य यव्या
शब्दोना लोडकां
शब्दोनां ज्येडका
शब्दवयव्या
शब्दवयव्या
सिधिसाया अने लिपि

इती

श्री. देवनागराभ काशीराभ सास्त्री
श्री. हीराबाब रंगीवदास कापडीआ
श्री. देवदूष्य पी. ज्येशी
श्री. हरिकृष्ण व्यास
श्री. हरिदास रंगीवदास भांडक
श्री. जयशंकर छ. पांडक
श्री. " " "
श्री. जैतन्य देसाई
श्री. अक्षयन्तराय क. हाक्षर
श्री. इनैयाबाब भावेकवान मुनशी
श्री. केशवराभ काशीराभ सास्त्री
श्री. इतानय बाबकृष्ण कावेवकर
श्री. ज्ञिपिन यीनाई
देडी. विद्यागौरी र. नीवाडंठ
श्री. नवलराभ ज. त्रिवेदी
श्री. पंडित जेयरदास
श्री. देवराय र. भांडक
श्री. कुंवरसी धरमसी संपत

क्या भासिकेमां
कुद्धिप्रकाश
" "
कुंभार
जिभि
कुद्धिप्रकाश
जिभि
कुद्धिप्रकाश
कोमुदी
कोमुदी
मानसी
प्रस्थान
गुजरात
कुद्धिप्रकाश
" "
प्रस्थान
प्रस्थान
कोमुदी
क्या भलिनाभां
ओप्रिब-जुन
ओकोटो-डीसे.
जान्यु-भाय
पोप
महा
ओप्रिब-जुन
आसो
जान्यु-भाय
जान्युआरी
जुदास
भाक १९९२
हागल्य
स एम्बर
ओप्रि-जुन
जुदा-स एम्बर
महा
हागल्य
ओप्रिब

સાહિત્ય

વિષય

અસંકલ્પયુગના કવિઓ
આત્મકથા-સાહિત્યનું એક મહત્વનું અંગ
એક સોનેટ
ઐતિહાસિક નવલકથા
આપણા આગેવાન નવસિદ્ધાંતો
ઉર્દૂ સામરીની દિલચશી
કામદેવના યુગરાતી ચિત્રો
કાલિદાસ ક્યારે થયો ?
મલિયારાજો જેમની સાહિત્ય સેવાની કદર છુટી
યુગરાતી નવલકથા-એનો આદેશ અને વિકાસ
યુગરાવની કપડા ઉપરની જેનાજિત કળા
યુગરાતી સાહિત્ય
યુગરાતી સાહિત્ય સંમેલન
યુગરાતી ભાષાના કલ્પપ્રયોગોની સક્રિયતા
યુગરાતી સાહિત્ય વિશે ઉચિત લેખકો
ગોવર્ધનરામની ટીકી
ગોવર્ધનરામની ટીકી તથા પાત્રાલેખન
અંધ સાહિત્ય

લેખક

શ્રી. દુર્ગરશી ધરમદી સંપદ
સેરી. વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ
શ્રી. શામળ સવળ
શ્રી. નયીનદાસ પારેખ
શ્રી. "સુરેન્દ્ર પંડ્યા"
શ્રી. નરીમાન ગોળવાળા
શ્રી. મંજુલાલ રણડેકલાલ ચળમુદાર
શ્રી. ગોરીપ્રસાદ ઝાલા
...
શ્રી. રામચંદ્ર દાગોદર શુક્લ
શ્રી. સારાભાઈ મણિભાઈ નવાખ
શ્રી. ભાનુચંદ્ર બાબરચંદર વ્યાસ
શ્રી. દિશલાલ ત્રિ. પારેખ
શ્રી. "પતીલ"
...
શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી
શ્રી. ભગવાનલાલ મહેતા
શ્રી. જેઠાલાલ ત્રિવેદી

કથા સાસિકથાં કથા અહિનામાં

જાગિ
કોમુદી
પ્રસાન
કોમુદી
ચારદા
નવચેતન
કોમુદી
માનસી
ચારદા
સુદિપ્રકાશ
કોમુદી
યુગરાન
"
પ્રસાન
ચારદા
માનસી
ચારદા
કોમુદી
આસો
નવેમ્બર
મંગલ
ઓક્ટોબર
માર્ચ
નવેમ્બર
ગન્યુબારી
માર્ચ-૧૯૬૨
એપ્રિલ
જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર
માર્ચ
ઓક્ટોબર
નવેમ્બર
કાર્તિક
મે
માર્ચ-સ. ૧૯૬૨
મે
સપ્ટેમ્બર

જ્યાં જ્યન્તની લગ્ન ભાવતા જેન શાસ્ત્રો અને પુસ્તકલેખનકળાનો સમય દેવી સરસ્વતીના સ્વરૂપે નવનરામ પાડ્યાને અજ્ઞાપિ નવનરામ-વિચારક અને શિક્ષક નરસિંહ યુગના કવિઓ પરિચદ પ્રવૃત્તિ પાશ્ચાત્ય સંગીત નાટ્ય પુસ્તક ભંડારો અને પુસ્તકો વિશે જેન અથોનો ઉલ્લેખ પ્રમતિમાન સાહિત્ય બારમુ શુભગતી સાહિત્ય અમેનન બાગશબ્દની કસોડી બધન સુકિત-રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના નાટ્યમેનો મ ન દિવેદી ઉપરના પ્રેમપત્રો મર્ચિયાન દિવેદીનો સમય મહાશુભગતના કેટલાક સુરિનમ લેખો મારવાડી લોકગીતો રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું સાહિત્ય અને કળાકળન રમણીલાલ દેસાઈની નવલકથાઓ રસવૃત્તિ પ્રતીક વિલક્ષણતાઓ વસન્તવિજય-ઓક નકતુકાવ્ય વિવેચક નવલકથાઓ	શ્રી ગાયત્રી દામોદર શુકન સુનિ હિમાનુવિજય શ્રી સારાલાઈ મર્ચિયાઈ નવાથ પ્રો બનવન્તરાય કન્યાલગ્નયા દામોદર શ્રી ગમ્યનાત વસન્તલાલ દેસાઈ શ્રી કન્યાવાલ મર્ચિલાલ મુન્દરી શ્રી રમણીક વિવેદી સુનિ હિમાનુવિજય શ્રી નનતનામ જનનાથ વિવેદી શ્રી વિશ્વમયુ શ્રી વિદનરાય આસ્તલથી શ્રી રતિવાન મહતા મં. શ્રી. અંબાવાન બાવદુખ્ય પુરાણી શ્રી. અંબાતાલ બાવદુખ્ય પુરાણી મી. રૂપ માતરી શ્રી રમણીકલાલ કિ. મહેતા શ્રી હરશન્ત શુકન શ્રી. ગમણીક મર્ચિલાઈ દેસાઈ શ્રી. મળમુદાર શ્રી. દામોદર ભટ્ટ શ્રી. ચંદ્રવદન ચુ સાહ	નવચેતન બુદ્ધિપ્રમથ કોમુદી " " શ્ર. ત્રેમાસિક શુભગત કોમુદી બુદ્ધિપ્રમથ કોમુદી નવચેતન કોમુદી " " માનમી નવચેતન ભૂમિ નવચેતન પ્રરયાન સાહિત્યકાર ભૂમિ કોમુદી	બુનાઈ મન્યુ-માર્ય મન્યુઆરી એમિન " ઓકોન-ડિમેમર નવેમર દેસુઆરી એમિલ-બુન બુનાઈ ડિમેમર દેસુઆરી મન્યુઆરી નવેમર માર્ચ ૨, અંક ૧ એમિલ પો ડિમેમર વેશાખ માય આન્ય એમિન
--	---	---	--

પ્રિવેચનનો આદર્શ	શ્રી વિશ્વનાથ મગનનાથ ભટ્ટ	આનસી	માઈ-૧૯૯૨
સમરેલીચંદ્રના બે ગિરિમૃગો	શ્રી ચન્દ્રાકર નર્મદાસ કર પંચ	વસંત	ફેબ્રુ
સર્જક ચિત્તક-ધૂમકેતુ	શ્રી કીરોજયાહ મહેતા	ભૂમિ	જુન
સાહિત્યમાં સચોટતા	શ્રી. ડોલરરાય રંગીલાસ માકડ	કૌમુદી	નવેમ્બર
સાહિત્યમાં વારંવાર	ડો. અનંતરાય મહારા કર રાવળ	"	સપ્ટેમ્બર
સાહિત્યમાં સર્જકતા અને મૌલિકતા	ડો. જાનવંતરાય કે દોશર	"	માર્ચ
સાહિત્યની યસો	શ્રી "ચુન્દરમે"	"	નવેમ્બર
સાહિત્ય વિવેચન	શ્રી નવનરામ જી ત્રિવેદી	"	"
સાહિત્ય પરિષદ-વ્યાખ્યાનો પ્રમુખના ભાષણો	શ્રી સુરેશ દાક્ષિત	ગ્રાજલોટ	નવેમ્બર
સાહિત્યના અગનનિર્મલક	શ્રી સુરેશ દાક્ષિત	કુમાર	આગ્રો
સર્જકસુદ્રના મર્મ આપણે શી રીતે ઉઠેલીએ	દી બા નર્મદાસકર દેસા કર મહેતા	નવચોતન	માગસ્ટ
દ્વારમાળા	શ્રી કેશનરામ દારીગમ થાભી	કાગ્રે સત્રેમાસિક	એપ્રિલ
હિન્દમાં પ્રાતિક આદિ કવિઓની એક વાકમતા	શ્રી કુમરેશી ધરમશી સપટ	ભૂમિ	જુન-સપ્ટેમ્બર

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય

અસલી પ્રેમપત્રિકામાં
અનિરૂદ્ધ હરજીની તૈયારી
હિરણ્ય
મન આશામાં અને તેમનું સદામાવ્યરિત્ર
લુગે દર્શનમશો નહિરે
દીપનિગ્ધના બે કાવ્યો
ભવ્ય ચાંદ્રિત્ર
માવડા ફૂલ કેડળિયા
રુકિમણીહરણ્ય
વીરસિંહ વાલેનાનો રાસડો
સગન સળધી દૂધા
હાસમેના પંખે

લેખક

શ્રી કન્યાશય નરયુભાઈ બ્રેશી
શ્રી ભોગીનાન જયયદ સાહેસરા
સે શ્રી
શ્રી કન્યાનાન ભાઈશ કર દવે
સે શ્રી ચણુરભાઈ પટેલ
સ પતિત પ્રેમરદામ
શ્રી ભોગીનાન જયયદ સાહેસરા
સે કચનનાન સોની
શ્રી દેશવરામ કાલીરામ વાસ્તી
સે શ્રી જગનતાલ રાનગ
શ્રી મણીનામ રણીટાનાન મજમદાર
શ્રી દેશવરામ કાલીરામ શાસ્ત્રી

કયા માસિકમાં

ચારદા
જામિ
દેશુ સ પ્રેમાસિક
મુદિપ્રકાશ
દેશુ સ પ્રેમાસિક
" "
" "
જામિ
ચારદા
સાહિત્યમંડ
મુદિપ્રમત

કયા મહિનામાં

જુનાઈ
મર્તિક
ઓક્ટો-ડિસેમ્બર
એપ્રિ-જુન
જુનાઈ-સપ્ટેમ્બર
ઓક્ટો-ડિસેમ્બર
જુનાઈ-સપ્ટેમ્બર
જુનાઈ-સપ્ટેમ્બર
મર્તિક
જુનાઈ
માર્ચ
ઓક્ટો-ડિસેમ્બર

સમાલોચના.

વિવેચ

અપભ્રંશ પાશવળી
કર્મચેતી ગજેશ્વર
કુન્દનપાળા
કુમારમભવતો સમશોહી અનુવાદ
પાવિન મતિઓ
ખલાનતો દત્તિકાસ
ખભાતનો સતિલાસ
ગુજરાતના ઐતિહાસિક દોષો
ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય
ગુજરાતના શહેરો-ખલાત
ચમત્કાર
ચાર ગીત મંત્રકો
ચમત્કાર
જવાદ-લાલની આત્મકથા
જવાદલાલ નહેરૂની આત્મકથા
અતિય સાહિત્ય ઉપર એક ઉચ્ચતી નોંધ
હરની જુલિયેટ
હરન મગજી
હરન અને હિતક્રાંતિ
હરની ગુજરાતી ભાષા
હરન ચિત્ર દલપદ્રુમ

લેખક

શ્રી. લોગીલાલ જયયદ સાહેસરા
શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી
શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી
શ્રી. દેશવરામ કાશીરામ સાઓ
શ્રી "ચ્ય"
શ્રી. જયવન્તરાય ક દાકોઠ
શ્રી. હરિલાલ રંગીલદાસ માકડ
શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ ડિસરજીકર
શ્રી. ભાતુશંકર બાપરસંકર વ્યાસ
શ્રી. દેશવલાલ કામદાર
શ્રી. મૂળજીભાઈ પીતાબરદાસ શાહ
શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી
શ્રી હિમિયાસકર જે મહેતા
શ્રી ગુલાબદાસ ગોકર
પ્રિ આનંદસકર આપુભાઈ કુવ
શ્રી ત્રિભુવન વી. હેમ્બાણી
શ્રી. "સુરેન્દ્ર પદ્યા"
શ્રી. ભ. ક. વૈષ
શ્રી. દેશવરામ કાશીરામ સાઓ
શ્રી. રમિરલાલ છોટાલાલ પરિખ

કથા માસિકમાં

બુદ્ધિપ્રકાશ
ગુજરાત
કોમુદી
'બુદ્ધિપ્રકાશ
કોમુદી
કોમુદી
ત્રિમિ
બુદ્ધિપ્રકાશ
ગુજરાત
માનસી
કોમુદી
કોમુદી
વસન્ત
પ્રસ્થાન
વસન્ત
બુદ્ધિપ્રકાશ
બુદ્ધિપ્રકાશ
માનસી
માનસી
બુદ્ધિપ્રકાશ
કોમુદી

કથા મહિનામાં

કોમિલ-જ્યોત
મે
નવેશ્વર
જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર
જન્યુઆરી
ફેબ્રુઆરી
પ્રેમ
ઓક્ટો-ડીસેમ્બર
માર્ચ
માઈ ૧૯૬૨
કોમિલ
ઓક્ટોમ્બર
માર્ચ
ભાદ્રપદ
માર્ચ
ઓક્ટો-ડીસેમ્બર
જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર
માઈ-૧૯૬૨
વેશખ-૧૯૬૨
એપ્રિલ-જ્યોત
એપ્રિલ

શ્રી	અનન્તરાય મદાલ કર રાવળ	એમિટી	નવેરમર
શ્રી	મન સુખતાવ અવેરી	એમિટી	૧૬/૧૦/૨૦
શ્રી	દેવદત્ત મિટાલ ૨૦ ત્રિપાઠી	વમન્ત	એન
શ્રી	મ જીતાવ ગણેશનાન મજમુદાર	એમિટી	મૌરમર
ગ્રા	અનન્તરાય મદાલ ૨૨ રાવળ	એમિટી	મન-સુખાદી
શ્રી	મનસુખતાન અવેરી	એમિટી	જુનાવ
શ્રી	રાનરસય ગળીવદામ માકડ	એમિટી	મૌરમર
શ્રી	મલનાલ મ્નેલાલાત પામિક	માનમી	૧૧/૨ અક ૧
શ્રી	ભોગીનાલ જયચંદ સાહેસરા	બુદ્ધિપ્રમથ	મોન્ટો-ડીસેમર
શ્રી	ધીરજનાન પાટિભાઈ ચાલ	બુદ્ધિપ્રમથ	એનિસ-જુન
પ્રિ	આનન્દશ કર તાપુભાઈ પ્રેન	વમન્ત	એન
શ્રી	મન સુખનાલ અવેરી	માનમી	મોદ-૧૯૯૨
શ્રી	ધીરજનાન ધનજીભાઈ ચાલ	નવચેનન	માયે
શ્રી	ભોગીતાલ જ માહેસન	બુદ્ધિપ્રમથ	જુનાઈ-મૌરમર
શ્રી	ગમલાય મુળીવાલ મોદી	એમિટી	માયે
શ્રી	મન સુખતાન અવેરી	માનમી	પેશાખ-૧૯૮૨
શ્રી	ગોવિન્દનાન ભટ્ટ	એમિટી	મૌરમર
શ્રી	મન સુખતાન અવેરી	એમિટી	માયે
શ્રી	ગામળી મડેતા	નરચેતન	નવેરમર
શ્રી	ગોવિન્દનાન હ ભટ્ટ	ભિ	મદા
શ્રી	રામનાગાયલ વિશ્વનાથ પાઠક	એમિટી	એપ્રિલ
શ્રી	અનન્તરાય મદાલ કર રાવળ	એમિટી	મૌરમર
શ્રી	નરેન્દર આદ્યવે	માનમી	પેશાખ-૧૯૮૨
શ્રી	છાગલાલ કામનાર	પ્રગ્યાન	મોદ-૧૯૯૨
		પુસ્તકાલય	દેવકાદી

દર્શનિમતો કરિ	ગતોગલ્પના ભાગિમ	નવજીવન
દેવદિનાન	મદારા મોટેટ અતે સોવિરેટ	
દીનાતે આગ્રહ દક્ષિન-૨	રજગલ્પ અતે જલપિનુ	
મિમોલિન તલ્પા મહા	જલેશ્વરેત ભાગવન	
નર્મદન મદિર	ભાગલ્પના પાટા	
નર્મદાલક કવિ	નર્મ ૩ પ્રપચ	
નિદાગિમ	વમન્તોગપન	
ગ્રા મામન મંશોધન	મદાચેનદાની પરિભાગ	
પ્રમોધપ્રમશ	વૈદન્ટનાન ગસદશન	
૧ અરલાબ્નો	માપના ભાગ	
વાનતી	ગનેશમુન	
ગતોગલ્પના ભાગિમ	નર્મદ રિમતી વાતો	
મદારા મોટેટ અતે સોવિરેટ	મ ૧૯૯૧ નું બાનસાહિલ્ય	

નાટક

વિષય

આદિતિ કલ્પાદરશ્ય
આત્મશ્રી મોહકતા
અનાથ
અસાહજાન
અપરાધી
એક સિમેટ
આધારમા કુબજી
ભવ્યશી
ભિયાની આસ્તી
કૃષ્ણ
ગોળમેષ્ટ પતિપદ
મલ્ય
ફટાછેડા
જનમારોનો વિલાસો
નવહત્યાની ગર્જના
પરી અને રાજકુમાર
પરાજી પ્રીત
પતનના પાડોડીએ

લેખક

હી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ
શ્રી મન્દુલાલ ગાધી
શ્રી ઉમિયાલંકર જોશી
શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લ
શ્રી મન્દુલાલ આધી
શ્રી. પ્રિયવદન ભક્ષી
શ્રી ભારુક વોરા
શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લ
શ્રી હિમાયુ
શ્રી ખાવચંદ વોરા
શ્રી નિરંજન
શ્રી હિમાયુ
શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ
શ્રી "રોપ"
હી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ
શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ
શ્રી. "દયામ"
શ્રી મન્દુલાલ ગાધી

કથા માસિકમાં

બુદ્ધિપ્રસય
કોમુદી
કોમુદી
માનસી
નવચેતન
નવચેતન
ભર્મિ
ભર્મિ
નવચેતન
શરદા
ગુણસુદરી
નવચેતન
માનસી
નવચેતન
વખન્ત
કોમુદી
કોમુદી
કોમુદી

કથા મહિનામાં

અન્યુ-આર્થ
આર્થ
ભુવાર્ધ
માઈ-૧૯૯૨
ભુન
સાટેઅર
આદરવો
કાર્તિક
ડિસેમ્બર
ઓક્ટોબર
ઓગષ્ટ
ઓગષ્ટ
દેશાખ
ભુવાર્ધ
એન
ફેબ્રુઆરી
મે-જુન
નવેમ્બર

પ નવાતી અણિ
 પતિપરાયણી
 ભાગીરાતના બવા ।
 અણિચોરીના આશરો પુનર્જન્મ
 માણાના મર્જન
 મીરાબાઈ
 મરુ
 રણિવાસના રીસામણો-મનામણી
 રાતનો મહેમાન
 મગનગણો
 વરમાગા
 વાહલાને વિદાય
 વિજેત્રો
 વિજયમા વગન
 ઘરદુનિમ
 સત્યભામાના અપહરણનું ચિત્ર
 સર્વનારા
 સનાતન ધર્મ
 સોદામિની
 સાવજી મા નહિ ભોધિએ
 કિલડણોર
 કિલકના રમ

શ્રી ગોવિન્દભાઈ અમીન	પ્રરયાન	કાગણ
શ્રી મનહરનાથ ધારેખાન	સાદિત્યપગ	માયુ
દી બા રેશવનાલ હરદેરાય મુવ	બુદિપ્રમથ	ઝોડો-ડીએમર
દી બા રેશવનાન હ મુવ	ભિં	મર્તિક
શ્રી ભારકર વ્હોરા	ભિં	મદા
શ્રી સારદાપ્રસાદ વર્મા	ગુલ્શરી	ભુનાઈ
શ્રી હસમુખતાલ મણીનાલ મજી	ચારદા	નવેમર
દી બા રેશવનાલ હ મુવ	પ્રરયાન	ભાદપદ
શ્રી રયામ	દુમ્મદી	નવેમર
શ્રી ચક્રવર્તન ગીમનનાથ મહેતા	દુમ્મદી	નવેમર
શ્રી રેમણિક મહેતા	ભિં	વેશખ
શ્રી લીલા પાદક	પ્રરયાન	જે
શ્રી સનાતન બુચ	પ્રજ્ઞાત	માયુ
દી બા રેશવનાલ હ મુવ	દા ગુ સ ત્રેમાસિક	ભુનાઈ-સપ્ટેમર
શ્રી રમણુ ન વજીલ	ગુલ્શરી	ડીસેમર
દી બા રેશવનાન હ મુવ	દા ગુ સ ત્રેમાસિક	એપ્રિલ-જૂન
શ્રી મિન્દુલાલ ગાધી	માનસી	વૈ ર. બંક ૧
શ્રી અક્રવર્તન ગીમનનાન મહેતા	કુમાર	આમો
શ્રી પ્રહલાદ પાદક	ગુજરાત	જુન
શ્રી રણવાલાન હ રોહ	નવચોતન	મન-ધુઆરી
શ્રી રામચંદ દામોદર શેખન	ગુજરાત	મન-ધુઆરી
શ્રી હસમુખનાન મણિનાલ મજી	ચારદા	મન-ધુઆરી

નિબંધ

વિષય

અક્ષત અને સોપારી
અતિદાસિક દષ્ટિ
કમકલિ વિશે કાકિક
કમકલિ
દેવ ! કયો માર્ગ ?
નર્મદ વિશે કાકિક
સુગમગાતરના ફરોન
ય ત અને મલુખ
રસ સમીક્ષા
રગભૂષિનો રાગ
લમ્કરન
વળે તોતરિયો
વિચારયકમજુ-કમકલિ
વેદાનિની મનભાષા વિમુખતા
સાહિત્ય પરિષદ: તેની સિદ્ધિઓ અને
સકમતાઓ

સાહિત્ય અને જીવન
સૌય
દેશના ધાન
શ્રી કૃષ્ણ

લેખક

શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર
શ્રી. દુર્ગોશંકર કે. સાસ્ત્રી
શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
શ્રી. કવિવર વાલાચૌલ
શ્રી. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
શ્રી. લીલાસ્તી કેનેયાલાલ મુનશી
શ્રી. ન્દાનાલાલ દસપતરામ કવિ
શ્રી. મગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતા
શ્રી. દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કાસેલકર
શ્રી. અનંતરાય મહાશંકર રાવળ
શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ
શ્રી. ચંદ્રવદન ચિમનલાલ મહેતા
શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
શ્રી. દુર્ગોશંકર કે. સાસ્ત્રી
શ્રી. શંકરલાલ મગશંકર યાચી

પ્રિ. આનંદશંકર બા. કુવ
શ્રી. લગવત રામચંદ્ર ભટ્ટ
શ્રી. ભોળીન્દ્ર ભટ્ટ
શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ

કયા માસિકમાં
કોમુદી

પ્રસ્થાન

ગુજરાત

કોમુદી

માનસી

કોમુદી

પ્રસ્થાન

કોમુદી

વસન્ત

ગાનસી

ભૂમિ

કોમુદી

કયા મહિનામાં
જુનાઈ

કાગળ

માગશર

ફેબ્રુઆરી

સપ્ટેમ્બર

માહ-૧૬૯૨

ઓગસ્ટ

જુલાઈ

આમે

માર્ચ

મદ્રા

નવેમ્બર

સપ્ટેમ્બર

ચેન્ન

વર્ષ ૨ અંક ૧

વૈશાખ

ઓગસ્ટ

વિષય

એબ્રિસિનિઆના સ્વાત અને પ્રતિહાસ
કન્છતો કોમવેલ રતેદમહમદ બખાદાર
ગુજરાતના ગણદેવો ઉપર નવીન પ્રકાશ
ગુજરાતની સર્વતિક રિયતિ
ગુજરાતના સોલશી સામય
ગુજરાત અને સિપિકદમક
ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક ભાષણ
ચીની પ્રવાસી હયુનસંગ
હારકા
નાગળતિ
પશ્ચિમ ભારતવર્ષનો પોરસ
પાટણના બે શિખાલેખો
પારસીઓનું સિદ્ધા આગમન તથા તેમનો ત્યાર
પછીનો ઇતિહાસ
ગ્રામીન શિક્ષાગ્રંથો
ચોણી સદી પરનું જીનાગઢ
પૃથ્વી પ્રસરેલો આર્થવંશ
ગ્રામીન ભારતમાં ગૌ પૂજા
ગ્રામીન કિન્દમા મળુરીનું સ્થાન
ગ્રામીન ભારતીય વસાહતો
આખરનું વસીઅતનામું

કથા માસિકમાં

ગુ. સાળાપત્ર
સારથ
બુદ્ધિપ્રકાશ
ત્રેમાસિક
"
"
નવચોતન
ગુજરાત
કોમુદી
"
"
બુદ્ધિપ્રકાશ
"
"
"
સારથ
કોમુદી
સાક્ષિકાર
કોમુદી
માનસી
ગુજરાત

કથા મહિનામાં

એપ્રિય
ફેબ્રુઆરી
એપ્રિય-નવેમ્બર
એપ્રિય-જુન
એપ્રિય-ડીસેમ્બર
જન્યુ-માર્ચ
માય
જન્યુઆરી
ઓગસ્ટ
નવેમ્બર
"
"
જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર
"
"
એપ્રિય-જુન
ફેબ્રુઆરી
ઓગસ્ટ
માર્ચ
નવેમ્બર
માઈ ૧૯૯૨
એપ્રિય

આરોહને ગોપડેથી ચારણ્ય જ્ઞાતિ બીદ સાહિત્યમાં ગુજરાતનાં નમોરા લક્ષ્મણ પ્રાચીન નિર્માસી હારતવર્ણના પ્રથમ ઇતિહાસકાર જ્ઞાન નિઝામુદ્દીન મહમદ જુલુકજ્ઞના ગુજરે રાગજ્ઞો મધ્યકાલીન ગુજરાતના તોલ, આપ અને નાણા વિષે દેટલીક માહિતી મયુગ મહોજ્જેડેરા માળવા ઉપર ગુજરાતનો પ્રભાવ મુસ્લિમ સમયની હિન્દની મહેસુલી પદ્ધતિ ઝોગલોના સમયમાં ગુજરાતની લશ્કરીવ્યવસ્થા લાટ દેશ અને દક્ષિણ ગુજરાતનું સિદ્ધાંત વલ્લભીના રાગજ્ઞો મેર હતા વીરહીનું સં. રહજનુ તાત્રપત્ર	શ્રી. ડી. એન. દવે શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી શ્રી. " " શ્રી. દાદરીલ શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી શ્રી. ભોગીલાલ જયચંદ સાહેસરા શ્રી. દુર્ગાચંદર કે. યાચરી શ્રી. યાન્તિલાલ ઉપાધ્યાય શ્રી. દત્તાત્રય બા. ડિસકળકર શ્રી. હિમામુદ્દીન દરગાહવાળા શ્રી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી શ્રી. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી શ્રી. દુર્ગાચંદર કે. યાચરી શ્રી. એ.એસ.મહે અનેશ્રી. વિન્હાપ્રસાદ વેણીલાલ બક્ષી શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી શ્રી. ડેવરરાય રંગીવદાસ માંડક શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર શ્રી. દુર્ગાચંદર ધરમશી સંપેટ શ્રી. અચૂત વર્ગત શ્રી. ગીરજાચંદર આચાર્ય શ્રી. અજુચંદર નદવીસાહેબ	ચારદા ત્રૈમાસિક ગુજરાત નવચેતન પ્રગયન બુદ્ધિપ્રદાશ કેમુદી "બુદ્ધિપ્રદાશ કેમુદી ત્રૈમાસિક " " કેમુદી ભિ મનસી બુદ્ધિપ્રદાશ નવચેતન નવચેતન ત્રૈમાસિક "	નવેમ્બર એપ્રિલ-જુન એપ્રિલ " કાર્તિક ઓક્ટો-ડીસેમ્બર ઓગસ્ટ ડિસેમ્બર એપ્રિલ-જુન ડીસેમ્બર એપ્રિલ-જુન મન્યુ-માર્ચ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર મન્યુ-માર્ચ પોપ વૈશાખ ૧૯૬૨ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર એપ્રિલ ડીસેમ્બર એપ્રિલ-જુન જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર
--	---	--	--

ચરિત્ર

વિષય

આપે રસે
ઉદયવ કર
કવિ ન્દાનાલાલ
કલાકાગ પદ્મેશ્વર શુકલ
કમારીય ભદ્ર
ગંગા, પંખો અને કળો
ગાધીજી
ગોખલેજીના સંસ્મરણો

ચિત્રસેખા અશ્વત્થેશ્વરજિર
ચન્દ્રનંદન
છોકાભાઈ ગનિઆરા
જયદેવજી ધન્દજી
જીવનનું પરાક
જીવન સંભારણા
ધનસંપાદનાન મહેતા
ભાવજી

લેખક

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી
શ્રી શ્રીસનસિંહ હ. આવડા
શ્રી મનસુખલાન ઝવેરી
શ્રી. યુસુફઅલી ધાલાભાઈ
શ્રી. ભિમલ
ગ.સા મગનલાલ દલપતગમ ખખખા
શ્રી. દયેન્દ્ર
શ્રી ઈ વાઙ
શ્રી. છોટાલાન કામદાર
શ્રી વગદાયરજી વકીત
શ્રી રત્નલાલ પડ્યા
શ્રી કિસનસિંહ આવડા
શ્રી નર્મદાચક્ર દિવેદી
શ્રી પ્રભુદાસ ગાધી
શ્રી. ચારદાબ્દેન સુમન્તભાઈ મહેતા
શ્રી રવિચક્ર ભટ્ટ
શ્રી યજ્ઞેશ શુક્લ
શ્રી. જયેન્દ્રચક્ર પડ્યા

કયા માસિકમાં

શુભગત
નવચેતન
કામુદી
નવચેતન
કામુદી
બુદ્ધિપ્રદાશ
કામુદી
નવચેતન
નવચેતન
કામુદી
નવચેતન
ચાંદા
કમાર
ચારદા
માનગી
નવચેતન
શુભગત

કયા મહિનામાં

જાન્યુઆરી
એપ્રિલ
માર્ચ
એપ્રિલ
મે-જુન
જુનાઈ-મધ્યેશ્વર
મધ્યેશ્વર
ફેબ્રુઆરી
નવેશ્વર
જાન્યુઆરી
મે
મે
જોર
જાન્યુઆરી (ચા.ન)
ફેબ્રુઆરી-૧૯૬૨
એપ્રિલ
એપ્રિલ

સેનાણી
મહાપિ આગરેકર
માટીથી બહારાણીથી વિશે મેરમસ્થા
આત્મર વસન્ત અશ્વત
મીમ ફેશેરેન્સ નાઈન્ટગિલ
ચોતીઆઈ અમીન
લક્ષ્મીકાકાના મેરમસ્થા
લોકેમાન્ય
શાસ્ત્રી મગનલાલને અંજલિ
શ્રીમદ રાજચંદ્ર

શ્રી દર્શક
શ્રી. વિજયરાય કયાલુનાથ વેઘ
ડો. સુમન્તભાઈ મહેતા
શ્રી. હરકાન્ત રુકુચ
શ્રી. રમણલાલ સોની
શ્રી. શંકરભાલ જંગાઈકર શાસ્ત્રી
શ્રી. માનસાઈકર મહેતા
શ્રી. વ્યાનન્દ
ડો. બળવન્તરાય કે. દોશર
શ્રી. રસિકલાલ હોડાલાલ પરિખ

જીસાઈ
વેશાખ-૧૯૯૨
મન-સુખારી
સાટેરખર
મન-સુખારી
ઝોડોખર
વર્ષ ૨ અંક ૧
શ્રાવણી
મન-સુખારી
ભાદ્રપદ

કોમુદી
માન્સી
ચારદા
ચારદા
મુખ્યકોમુદી
ચારદા
માનમી
પ્રસ્થાન
નવચેતન
પ્રસ્થાન

વિજ્ઞાન

વિષય

આધુનિક વિજ્ઞાનતા પરમાણ્વવાદ
આપણા ખંડનો ઉદ્ધોગ
આદિ અતે અંત
આપણા ખોરાક
ઉત્ક્રાન્તિવાદ અતે ઉત્ક્રાન્તિ

લેખક

શ્રી. પ્રાણલક્ષ્મી વિશ્વનાથ પાટક
શ્રી. મગનલાલ પારેખ
શ્રી. રમણભાઈ પટેલ
ડો. કાન્તિલાલ પંડ્યા
શ્રી. પ્રિયવદન બક્ષી

કયા માસિકમાં

કોમુદી
નવચેતન
કોમુદી
મેમાસિક
કોમુદી

કયા મહિનામાં

મે-જૂન
જૂન
નવેમ્બર
જુલાઈ-સાટેરખર
સાટેરખર

હોહો, ક્યા કે ચાલ ?

કળમૂળી શ્રીબરી

કીડીતો કાળ

કેળ

કિરમોપચાર

ગુજરાતની વૈમાનિક સંશોધનના પ્રયત્નો

ગુમંગતના દેહલોકિક પદ્ધતિઓ

ગુજરાતની ભૂરચનાની ઉત્પત્તિ

ગુણરત્નભવાદની દલિએ અનુવંશચાત્ર

બૂ

લોકીકા અને કાલીચાંચ

દિદ્વકાળ

ધૂળભાંધી સોનું

નામદ્રોણન-પ્રાચીનોપક કે પ્રાચીનકારક

પાણી અને તેના સ્વરોપો

પેદોલિયમ

પૃથક્કરણશીલ માનસચાત્ર

પ્રાચીન રત્ન-રચાપત્ર

કુદા અને પતંગીયાં

રૂપીયાનું આર્યચાત્ર

બેઠારીની મિમાંસા

ભચલા

મેલી

માયકોરેન

રેડીસો-સોહકારિટમ વિશે

શ્રી. ભીમભાઈ લા. દેસાઈ	ત્રૈમાસિક	ત્રૈમાસિક-જૂન
શ્રી. વનેચર	કુમાર	વૈશાખ
શ્રી. વનેચર	કુમાર	કાર્તિક
શ્રી. વનેચર	કુમાર	જેઠ
શ્રી. મનઃસુખલાલ ઝવેરી	કોમુદી	ડિસેમ્બર
શ્રી. ચોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	ત્રૈમાસિક	જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર
શ્રી. ગળનન ઉ. ભટ્ટ	ત્રૈમાસિક	જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર
શ્રી. અરદેશર સોરાબજી	ત્રૈમાસિક	ઓક્ટો-ડીસેમ્બર
શ્રી. નગીનભાઈ પટેલ	પ્રસ્થાન	જેઠ
શ્રી. વનેચર	કુમાર	ભાદરવો
શ્રી. વનેચર	કુમાર	ફાગણ
શ્રી. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	પ્રસ્થાન	માગશર-૧૯૯૨
શ્રી. પદ્માનન્ત શાહ	કોમુદી	નવેમ્બર
પ્રો. હરિલાલ મુદાયાળી	નવચેતન	નવેમ્બર
શ્રી. યશવંત ઝ. નાયક	ત્રૈમાસિક	જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર
શ્રી. વનેચર	કુમાર	ફાગણ
શ્રી. વીરેન્દ્રરાય મહેતા	ગુજરાત જાળાપત્ર	ઓગષ્ટ
શ્રી. વનેચર	શારદા	ડિસેમ્બર
શ્રી. કુંગરશી ધરમશી મંપટ	કુમાર	ભાદરવો
શ્રી. કુંગરશી ધરમશી મંપટ	કોમુદી	જુલાઈ
શ્રી. વનેચર	ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
શ્રી. રામસિંહ રોહડ	કુમાર	ચૈત્ર
શ્રી. હારકાનાથ ગુપ્તે	કુમાર	જેઠ
શ્રી. હારકાનાથ ગુપ્તે	નવચેતન	જુલાઈ
	નવચેતન	મે

રડીયો
વર્ષોના બે પૂર્વરી
વસ્ત્ર વિગાન
વિશ્વરસ્મિ
શાહી, શેરો, છલુદર
સારસ અને તેના સગા
સ્વપ્રસાદિ અને તરંગસુદિ
લિખ અને તેના ઉપાય
હીસો વાણીયો

શ્રી ચંદ્રલાલ શાહ
શ્રી. વનેચર
શ્રી. કાન્તિલાલ માધી
શ્રી. યોગદલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
શ્રી. વનેચર
શ્રી. વનેચર
શ્રી. નરોત્તમભાઈ પટેલ
શ્રી. ભાર્તક પંડ્યા
શ્રી. "વનેચર"

કુળવણી

વિષય
હુમી કુળવણીનું ખોય
કુળવણી મંત્રી થોડાક વિચારો
કુળવણી અને ગાંઠિસા
કિન્દરગાઈન શિક્ષણની સંસ્થાઓ માટે
બાળસ્વભાવનો અભ્યાસક્રમ
જન્મના શાળાઓ અને પ્રવાસવૃત્તિ
પ્રાસ્તાવિક લાવણ્ય [રિશર માર્ગમાં]
શિક્ષણ સમાહ
શિક્ષણના માનસસાક્ષનો ઉપયોગ
સહશિક્ષણ
સહશિક્ષણ

લેખક
શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રિ. આનન્દચંદર બાપુભાઈ મુવ
શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
...
શ્રી. મૂળચંદર નર્મદાચંદર
પ્રિ. આનન્દચંદર બા, મુવ
શ્રી. કરલાઈ ત્રિવેદી
શ્રી. સચિવ બ. મુનશી
ક. જશકુમારી બ. દેસાઈ

કોમુદી
કુમાર
કોમુદી
ત્રેમાસિક
કુમાર
કુમાર
પ્રસ્થાન
પ્રસ્થાન
કુમાર

અનુઆરી
આવણ
ડીસેમ્બર
ઓગસ્ટ-જુન
ચોપ
માહ
આવણ
માગસર-૧૯૯૨
આશી

કયા માસિકમાં
મુળસાલ
વસન્ત
પ્રસ્થાન
મ. શાળાપત્ર
બુદ્ધિપ્રકાશ
વસન્ત
મ. શાળાપત્ર
કોમુદી
ત્રેમાસિક

કયા મહિનામાં
ફેબ્રુઆરી
જેન
અપ્રાહ
સપ્ટેમ્બર
અનુઆરી
કાર્તિક
અનુઆરી
ઓગસ્ટ
ઓક્ટો-ડીસેમ્બર

વિષય

હિમસના શુદ્ધિ
ગાડપાદનો રપશયોગ
તપસનો વિગ્રહ
કુનિયાના એતિહાસિક સાત મહાન ધર્મો
બહાવેતા શ્રી અખાજનું શુદ્ધ તત્ત્વદર્શન
માયાવાદ પ્રત્યે એક દષ્ટિબિંદુ
હિન્દુ ધર્મતત્ત્વ
૧૧ માથી ૧૬ શતકની વૈષ્ણવ ભક્તિનું પ્રથમકરણ

લેખક

શ્રી. કિશોરલાલ ધનરયામ મણરવાળા
શ્રી. પ્રદુલાદજી ચં. દિવાનજી
શ્રી. જયતિલાલ મ. આચાર્ય
શ્રી. દેવદત્ત ઇન્દ્રજયંકર ત્રિપાઠી
શ્રી. કમલલાલ ચં. દક્કર
શ્રી. અંબાલાલ બા. પુરાણી
શ્રી. વિજયરાય ક. વેલ
શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

કયા માસિકમાં

પ્રસ્થાન
દોમુદી
બુદ્ધિપ્રકાશ
વસન્ત
બુદ્ધિપ્રકાશ
દોમુદી
માનસી
શુભચત્ર

કયા મહિનામાં

કાર્તિક ૧૯૯૨
એપ્રિલ
ઓક્ટો-ડિસેમ્બર
ફાગણ
એપ્રિલ-જુન
મે-જુન
વૈશાખ ૧૯૯૨
ફેબ્રુઆરી

આરોગ્ય-વૈદક

વિષય

અખાડો
અગ્નેડ સૂર્યગ્રહ
દમ
મમ
રક્તેદ્યોન
સૂર્યસ્નાન

લેખક

શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્ય
શ્રી. વાળીલ
શ્રી. ચિવસંકર શુક્લ
શ્રી. રમણલાલ ઇન્દ્રનીયર
શ્રી. બાપાલાલ ગડબડાસ વેલ
શ્રી. ધનરયામ મહેતા

કયા માસિકમાં

ફાગર
ગુણસુદરી
શુભચત્ર ચાળાપત્ર
ફાગર
પ્રસ્થાન
સાહિત્યકાર

કયા મહિનામાં

પોષ-ચાલુ
જુન
એપ્રિલ
કાર્તિક
ભાદ્રપદ
જુન

ભૂગોળ—પ્રવાસ

વિષય

અમરનાથ
અજન્મ જો દીપ છે ખાલી
ઉત્તર ગુજરાતની સફર
કાસ્મીરના સ્મરણો
ખંધા
નંદીકુચ
નેરોખીથી સ્વાન્ના
પંચાસર અને રામેશ્વર
પ્રાચીનીય
બિલ્વાચમન પુદ્ગલ
મદુરા
નંગમજીબના સાબરમતી
માગનાયની યાત્રા
સુએઝની નહેર

લેખક

શ્રી. ગ્રેમલીલા મહેતા
સ્વામી સદાનન્દગીરી
શ્રી “કલ્યાણ”
શ્રી. પ્રતાપરાય વૈવ
સ્વામી સદાનન્દગીરી
શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
શ્રી. હિરનગાય ઝોઝા
શ્રી. હરિનારાયણ બાત્યાય
શ્રી. કરીમ મહમદ માસ્તર
શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
શ્રી. સુન્દરમ
શ્રી. રામપ્રસાદ શુક્લ
શ્રી. દુર્ગોચંદર કે શાસ્ત્રી
શ્રી. ગોહનલાલ હરજીવન પંચોળા

કયા માસિકમાં

પ્રસ્થાન
નવચેતન
કુમાર
ચારદા
નવચેતન
કોમુદી
ચારદા
કુમાર
ચારદા
કોમુદી
કોમુદી
કુમાર
કોમુદી
કુમાર

કયા મહિનામાં

માગસર
ફેબ્રુઆરી
ફાગણ
જુન
ઓગ્રિલ
મે-જુન
જાન્યુઆરી
મહા
ઓક્ટોબર
માર્ચ
ઓક્ટોબર
વૈશાખ
ફેબ્રુઆરી
મહા

વિષય

આમદાવાદના ગવૈયા
અવિભક્ત કુટુંબ
આપણી સન્મરન ગાય
આનન્દબાબર પત્રિકા
કળા-પ્રાચીન અને અર્વાચીન
કળા અને કુદરત
દેહસાક સંરખણો-વડોદરા રાજ્ય
ગુજરાતી સ્ત્રી પાત્રો
ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ
જહાન્ને બાધનાર એક પ્રખ્યાત પારસી કુટુંબ
જમખાનની ચિત્રકળા
જાણકર કન્યા મહાવિદ્યાલય
જાહેરજનનદ કમરો
નારી સમાજની પ્રગતિદૈવ

નૃત્ય મંગીત અને અલિનય
બર્માના ગુજરાતી વસાહત
બામણી ઝાકે
બંગાળી સાહિત્યની એક હેતરપોડી

લેખક

શ્રી. નરેન્દ્ર. ન. શુક્લ
શ્રી. ઉત્તેશભાઈ પટેલ
કવિ ન્હાનાલાલ દશપતરામ
શ્રી. બનારસીદાસ ચતુર્વેદી
શ્રી. મહેશ ક. શુક્લ
શ્રી. ફિરોજશાહ મહેતા
શ્રી. હમનલાલ મોદી
શ્રી કૈનાલાલ માણેકલાલ મુનશી
શ્રીમતી વિન્માગૌરી દેસાઈ
શ્રી. ગવિશંકર મહાશંકર રાવળ
શ્રી. લક્ષ્મભતીદેવી
શ્રી. મણિલાલ મો. ઝાલા
શ્રી. મહેશ શુક્લ

શ્રી. "અદીરામ જાની
મુનિશ્રી હિમાયુવિજય
શ્રી. "સાહિત્ય ગ્રેમ" -ગ્રુપ મંથુ-

કયા માસિકમાં

ત્રૈમાસિક
માહિત્યકાર
કોમુદી
નવચેતન
નવચેતન
નવચેતન
પુસ્તકાલય
ગુજરાત
નવચેતન
પ્રસ્થાન
કુમાર
નવચેતન
સાહિત્યકાર
નવચેતન

"
નવચેતન
કોમુદી
ત્રૈમાસિક

કયા મહિનામાં

જાન્યુ-માર્ચ
માર્ચ
એપ્રિલ
મરેચખર
જાન્યુઆરી
નવેમ્બર
જાન્યુઆરી
મરેચખર
ઓક્ટોબર
ફાગણ
આમો
ઓક્ટોબર
માર્ચ
ઓક્ટોબર

ડિસેમ્બર
"નવેમ્બર
જાન્યુ-માર્ચ

દેસુઆરી
 ભાદ્રપદ
 માચ
 દેસુઆરી
 એપ્રિલ
 વૈશાખ
 કાર્તિક
 ફાગુન
 ડિસેમ્બર
 ઓક્ટોબર
 જન્યુ-માચ
 ઓક્ટોબર
 જન્યુઆરી
 ફેબ્રુ
 ફાગુન
 વૈશાખ
 માચ-૧૯૯૨
 સપ્ટેમ્બર
 ઓક્ટોબર
 જન્યુઆરી
 ઓક્ટોબર
 મહા
 જન્યુઆરી

...
...
श्री. छिन्निल
श्री. दुंगरशी धरमशी मं० ८
मुनि छिन्नाशुविजय
श्री. जयुलार्थ पोपटलार्थ रावत
श्री. रामनारायण विन्नाथ पादक
श्री. दुंगरशी धरमशी मं० ८
श्री. भगनवास देसाई
'रसनिधि'
श्री. सीसालास त्रि, भारण
श्री. सुशिवाङ्गमारी पंडित
रा. आ. गोविंदलार्थ बायीलार्थ देसाई
त्रि. आनन्दशंकर आ. दुव
श्री. दत्तात्रय जालकृष्ण कलेलकर
श्री. हनुमान्त शुक्ल
श्री. शत्रुघ्नसाह महता
श्री. जयसुखलाल भट्टेता
श्री. हरकान्त शुक्ल
श्री. दुंगरशी धरमशी मं० ८
" " "
श्री. गीमनलाल जडुलार्थ
श्री. मोतीलाल नरसिंहलार्थ आभीन

[illegible]

પુસ્તકાલય

વિષય

એક નવી વર્ગીકરણ પદ્ધતિ
અંધપાલનનું સાંસ્કૃતિક મોન
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ
પુસ્તક પ્રદર્શન
ગ્રામીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો
વડોદરા રાજ્યની સાર્વજનિક પુસ્તકાલય
પ્રવૃત્તિ અને એના પ્રચારની વિધિ
હસ્તલિખિત પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

લેખક

શ્રી. ચંદ્રકાન્ત ગો. ભટ્ટ
શ્રી. ભક્તિપ્રસાદ ત્રિવેદી
શ્રી. ન્હાનાભાઈ દિવાનજી
" " " " " " " "
શ્રી. રંગીલાદાસ કાપડીયા
શ્રી. સો. ખ. દેસાઈ

કયા માસિકમાં કયા મહિનામાં

પુસ્તકાલય	જાન્યુઆરી
માનસી	ફેબ્રુઆરી
પુસ્તકાલય	માર્ચ
"	જાન્યુઆરી
"	"
"	"
"	"

નવલના મૂલગત સિદ્ધાંતો

૧

વાર્તાકારની કલા

(અનુભવ નહિ પણ પોતાને થયેલા અનુભવ પરનો કર્તાનો નિર્ણય એ વાર્તાની આવશ્યક વસ્તુ છે; પોતે જે કાંઈ જુએ છે તે નહિ પણ પોતે જે કાંઈ જુએ છે તેના ઉપરનું કર્તાનું અંતર્દર્શન (Intuition) અને વિમર્શ) અનુભવ તરીકે સાજરમતીની રેતીમાં રાષ્ટ્રોત્થાનની ઘોષણા માટે ભરાતી અનેકરંગી અને વિવિધ માનવ સભા એ પાટણ પાસે આવેલા સુના ખડેરા અને સુના સરસ્વતી તટના પરિભ્રમણ કરતા સરખામણીએ અનેક રીતે રસભરી, રંગભરી, નવીનતાભરી, હિતેજનાભરી, અને પ્રોત્સાહન ભરી લાગે; પણ પાટણ પાસે આવેલા સુના ખડેરા અને સુના સરસ્વતી તટના પરિભ્રમણ અંતે આપણને કદાચ “પાટણની પ્રભુતા” કે “ગુજરાતનો નાથ” સાપડે, જ્યારે સાજરમતીની રેતીમાં ભરાયેલી માનવસભા કદાચ સારી, શિષ્ટ, આકર્ષક લાપામા લખાયેલા વર્ણનાત્મક હેવાલ દૈનિક કે આંવાડિક પત્રોને પુરા પાડે અને એમ પણ બને કે સાજરમતીની રેતીમાં ભરાયેલી કે ભરાતી માનવસભાએ શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ પાસે “દિવ્ય-ચક્ષુ” જેવા નવલકથા લખાવે. આપણે કશું કહી ન શકીએ કેમકે અનુભવ નહિ પણ તે અનુભવ પરનો કર્તાનો નિર્ણય એ વાર્તાની આવશ્યક વસ્તુ હોવાથી કર્તા પોતેજ એ બાબતનો નિર્ણય કરી-શકે અને કરે છે.

કલા એટલે સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ એટલે કે કલાનો આવશ્યક વ્યાપાર સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ પાડવાનો છે એવા સામાન્યતઃ ખુબ સ્વીકારાયેલા મત સાથે કલાનું આ દૃષ્ટિબિંદુ વિરોધ ધરાવતું આપણને લાગે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણા માનવના આ સામાન્ય જીવનમાં વ્યક્તિ ઉપર સંભવિતતાઓથી યતા પ્રત્યાઘાતો વધુ અર્થસુચક છે. દાખલા તરીકે બધા જોઈ નાસી છુટવાની ઇચ્છા, પણ કલાકારના કાલ્પનિક જીવનમાં ડોઈ પણ દિવાની જરૂર રહેતી નથી કારણ કે કલાકારની સર્વ ચેતના અનુભવના વિવિધ-મહણસમર્થતાના અને હિંમજનનાના પ્રકારો પર કેન્દ્રિત થયેલી હોય

કે આ તો એ અદ્ય-વિકલ-મતિ છે કે આ તો એની મામે લાદવામા આવેલા અપરાધથી સાવ નિર્દોષ છે

ઐતિહાસિક પાત્રો વિષે પણ આમ જ બને છે. આપણને એમ લાગ્યાજ કરે છે કે (જો આપણે સંપૂર્ણ સત્ય જાણી શકીએ તો 'પાટણની પ્રજ્જ્વલતા' વાળો મુગલ ખરેખર હૃદય-ગ્રેમી પરમ ગ્રેમી હતો કે મેકે કણે શરીર ગ્રેમી માનવશબ્દ જુલોને આધીન માનવ સળેખડો હતો તે આપણે જાણી શકીએ, પણ જે કાંઈ વસ્તુ આપણી પાસે આજે થી મુનશીની નવમત્રથીમા છે તે બન્ને ખાણ બતાવી શકે એમ છે, અને સંપૂર્ણ સત્ય થી નાગવશ્ય વિસનજી દુરુર દહે છે તે પ્રમાણે એ પણ હોય કે મુગલ અને મીનગ વચ્ચે કમો હૃદય ગ્રેમ નહોતો અને શરીર ગ્રેમ નહોતો.

જીવનને પોતાની સાથે સવાદી રહેવાની જરૂર નથી; પણ વાર્તા પર તો તેનામા સવાદીપણું હોવું જોઈએ એવી બાજુની નાખવામા આવેલી છે એનો અર્થ એવો નથી કે વાર્તાની અંદર આવતા પાત્રોએ હમેશા અનુકૂળ રીતે જ વર્તવું જોઈએ-એથી ઉંડુ હોય છે એનો અર્થ એવો તો છે જ કે વાર્તાનો અંત આવી જાય ત્યાં સુધીમા દરેક વ્યક્તિગત પાત્રોની જ નહિ પણ વાર્તાપ્રવાહની પણ વિસવાદીતતાએ સર્વાંગમુખી સંવાદીતતાને આધીન બને કે તેમા સમાઈ જાય

અને વિસેવાદીતતામા સવાદીતતા ધારણ કરવી, આકૃતિહીનતા ઉપર આકૃતિ ગોઠવવી, જીવનમાથી જે તત્વો બેચા થઈને કાંઈક અર્થ-મહત્વ ઉત્પન્ન કરે તેજ તત્વોને ચુટવા, માર્કિ અવધારવું, આ બધાના પરિણામે આપણે 'વિચાર' શોધી શકીએ, જે પરિણામે નવનમા કે નાટકમા સ્ફુટ કરી શકાય

વાર્તામા પોતાની સાથે સમગ્રતા અને સવાદીતતા એ બન્ને અર્થ મહત્વના આવશ્યક પ્રાથમિક અંશો છે જીવનમા એ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી-અનુભવ આપણુ પ્ખાન પહોંચે છે ત્યાં સુધી પોતાની સંચોટ દષ્ટિ, વિજ્ઞેય મેળવાની શક્તિ, અને અસ્કેલીમાથી માર્ગ કાઢવાની આવડત વિષે કોઈને 'ગુજરાતનો નાચ' અને 'રાગનાધરાજ'મા જેટલી ખાતરી છે એટલી ખાતરી વાસ્તવિક જીવનમા બીજા કોઈને નથી હોતી પોતાના જીવનમા "કોઈકા ના નાચનાવા જેટલા અનેક વેશ પરિવર્તનો, વેશપટા તરો કે રહસ્યમય બનાવો કોઈ માનવી નહિ અનુભવવું હોય વાર્તા આ

દષ્ટિએ આવશ્યક રીતે જીવનથી વેગળા છે. માનવીની ઇચ્છા અને ક્રિયા વચ્ચે એવા એક પ્રતિબેદ છે જે જીવનમાં કોઈપણ પ્રકારની ઘટના શોધવાના પ્રયત્નોમાં અંતરાય નાખે. જીવન આપણને પરાજિત કરે છે; પણ વાતી જીવનનું પુનર્વિધાન કરે છે જેમાં પ્રસંગને અનુરૂપ ન હોય તેવી લાગણીઓને દૂર કરવામાં આવી છે. જેથી આપણે સંપૂર્ણ યાત્રા ખતીએ છીએ અને આપણે ઇચ્છીએ તો તે વિશે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ.)

(જો ભુલ કરવી એ માણસને માટે સ્વાભાવિક છે; તો કોઈ વસ્તુ વિશે નિર્ણય પર આવવું તે પણ માણસ માટે એટલું જ સ્વાભાવિક છે. ખરી વાત એ છે કે નવલ વાચનાર વાચક જે નિર્ણય પર આવે, તે આવશ્યક રીતે નવલકાર જે નિર્ણય તેના પર લાદે છે તે છે; પણ સામાન્ય રીતે વાચક તે વાતથી અજાણ હોય છે અને એનો સંતોષ પોતાને થતી લાગણી ખરેખર પોતાની નથી એવા યાત્રાથી ખરેખર ઓછા થતો નથી.)

નિર્ણય પર આવવું કે જાણી જોઈતે નિર્ણય પર ન આવવું, વર્તમાન યુગમાં માનવ-માનસના સર્વ ગુણોમાં સહિષ્ણુતાનો ગુણ સદૃશી વધુ માનને પાત્ર હરે છે તેથી આત્માનું વર્તમાન નવલકથા સાહિત્ય એવા પ્રસંગો હલો કરે છે જે પ્રસંગોનું વાચક નિરીક્ષણ કરે અને નિર્ણય આપવાની જરૂરિયાત તેને ન રહે. વાચકને થતા સંતોષનો મોડોપણો ભાગ તો પોતે ઉદારમતવાદી છે એવા યાત્રાથી થતો હોય છે. પાસ્તરિક રીતે નવલો એમાં પ્રમાણમાં અધ્યાત્મિકવાદ વગરનીજ હોય છે. કોઈ વસ્તુ પર નિર્ણય પર આવવું તેના કરતા તે વસ્તુને સમજવી તે વધુ સારું છે અને સમજશક્તિ તે રવેજથી નિર્ણય પર આવતા અટકાવવા માટે જરૂરી છે. નવલ આપણી સમક્ષ કાર્પનિક સૃષ્ટિ રજૂ કરે છે જે આપણે સમજીએ, ઓળખી શકીએ; અને નવલનો મુખ્ય હેતુ પણ એ જ છે. નવલ નિર્ણયપર આવવા માટે જરૂરી સર્વ હકીકતો આપણને પૂરી પાડે છે.)

પણ આપણે જે સમજીએ છીએ તે તો લેખકનીજ વિભાવના છે. લેખક ભૈયાદાદાને રોચન નાજની એક ગ્યારડીમાં રહેતા જુવે છે અને તેના જીવનના સર્વ પ્રસંગોને તે ગ્યારડી કાઢે છે.* જે પ્રસંગો એ ગ્યારડી

છે. એટલે જરા ઉઠાણથી જોશું તો કલા એટલે સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ એ રોકસપીયરશાહી મત અને ઉપર દર્શાવ્યા દૃષ્ટિબિંદુમાં કરો વિરોધ નથી.

‘કલા એટલે સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ’ એ હેમ્સેટનું ઉચ્ચારણ જો તેના ઉપરટપકેથી દેખાય તેવા અર્થમાં જ સ્વીકારીએ તો આપણે માની લેવું પડશે કે ફોટોગ્રાફ એ ચિત્રાત્મક કલાનું પરમ સ્વરૂપ છે; કારણ કે કેમેરા દર્પણની જેમ જે કાંઈ છે તેનું આબેહુલ પ્રતિબિંબ પાડે છે; કેમેરામાં આપણી આંખ વડે જે કાંઈ દેખાય છે તે સર્વ આવે છે એમ નથી કારણ કે આંખ તો વિષમાન વસ્તુઓમાંથી અમુકને જ પસંદગી આપે છે. આથી કેમેરામાં જે કાંઈ વિષમાન વસ્તુઓ છે, અને જે કાંઈ દેખી શકાય તેમ છે તે સર્વ સારા દર્પણની જેમ ઝડપાય છે. પણ જો હેમ્સેટ ઓમરી વ્યાખ્યા તેના અન્યથા લઈએ તો તેને આપણે આપીએ છીએ તેના કરતા કંઈક ભુલુજ અર્થમહત્વ આપવું જોઈએ હેમ્સેટ કહે છે કે નાટ્યા-લિનયનો હેતુ – “સૃષ્ટિનું જાણે પ્રતિબિંબ પાડવાનો છે; સદૃશ્યને પોતાનું સ્વરૂપ બતાવવાનો છે, પોતાની પ્રતિમાની વિકૃતિને તીરસ્કારવાનો છે અને કાળના યુગ શરીરને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અને પ્રભાવ બતાવવાનો છે.” *

ત્યારે ‘કલા એટલે સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ’ એમાં હેમ્સેટનું દર્પણ એ એવું સામાન્ય દર્પણ નથી કે જેમાં આપણે દરરોજ સવારે ઉઠીને જોઈએ ને જે જોવા દેવાપલા છીએ તે દેખાય હેમ્સેટના કલારૂપી દર્પણનો હેતુ સૃષ્ટિને તેનું પ્રતિબિંબ દેખાડવાનો છે-જે પ્રતિબિંબ સૃષ્ટિને પરિચિત નથી. ખરી વાત કે એ પ્રતિબિંબમાં સૃષ્ટિ પોતાનું પ્રતિબિંબ જીવનાત્મક અને ઓળખી શકાય તેવું હોય છે પણ એ પ્રતિબિંબ લેવાય છે કાંક અંગણ કાણથી અને કાંક અંગણ પ્રકાશ વડે-સૃષ્ટિનું પોતાનું એ પ્રતિબિંબ એક-દમ નિર્ણાયક પણ પૂર્વસ્થાદન વગરનું અને મંજમાત્મક હોય છે.

અને જોકે કલાકારનું માનસ તેના વિચારમય જીવનમાં કિયાની જરૂરીયાતથી પર હોય છે તોપણ તે હીરાકશી ધસેલો સાદો કાયનો કકડો નથી બની જતું કે જેથી પોતા પાસે પડેવ સૃષ્ટિની ઝીણામાં ઝીણી વીગત રજૂ કરી શકે. તેથી ઉલટું ■ કલાકાર પોતાની પ્રકૃતિ જોવા અને રજૂ

* “To hold, as 'twere, the mirror upto Nature, to shew virtue her own feature, scorn her own image, and the very age and body of the time his form and pressure.”

કર્યા દે તેજ વસ્તુને જીવે છે અને ગજુ કરે છે. જોવાની એ ને વિધિ કરે છે તે વિધિમાંજ તે પોતાનો નિશ્ચય પણ કરી લે છે. એક જાડ છે. આપણી મામા-મ દષ્ટિ જાડ જીએ. આપણે જાપા આડની શાખામાંથી પળી અને પ્રશાખાઓ ફટતી જોઈએ-અને આડની શાખાઓ આડના થડમાંથી ફટીફાટી એમ પણ જોઈએ. પણ કલાકાર એ જાડને જુદીજ રીતે જીવે-જે સૃષ્ટિ ॥ તેનું પ્રતિબિંબ દુગ્ધ અને ઓળખી શકાય તેવું છતાં-કેાક અગ્નિય દ્રાણથી અને અગ્નિય પ્રકાર વડે તે આપણી સમક્ષ રજુ કરે. એને જાડમાં જેને જુદું અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ભોગવવા દેવાની ના પાડવામાં આવી છે તેવું પૃથ્વીના પેટાળમાં પુરાઈ રહેલું પ્રાણીત્વ બંધનભર્યા જીવનમાંથી છુટી નીકળવાને જાણે તરફડીયા ભારી રહ્યું હોય તેમ દેખાય છે. એ આ વસ્તુ જીએ ત્યારે ચીતરી શકે. જ્યાં મુખી એ ન જીવે ત્યાંમુખી એ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતીજ નથી. અને જે કાઈ એ જીવે તે એ કલાકારનો એ જોઈ વસ્તુ વિષેનો નિર્વિવાદ નિર્ણય છે. કલાકારનું માન્ય એ કાચ જેવું છે. ટુંકી દષ્ટિવાળા માટે જે કામ અરખા હોય છે અને તેની ટુંકી દષ્ટિને સાચી દષ્ટિ આપે છે તેમ તેવું જ કામ કલાકાર આપણે માટે કરે છે. ગમે તેમ હો. કલાકાર વાર્તાવિક્કે જાડને જેમ જીવે છે તેમ વીગતે વીગતવાર તે ન જ ચિત્રિત કરી શકે-એટલે એણે એ જાડને ચિત્રિત કરવા માટે અમુક વસ્તુઓની પસંદગી કરવી રહે જ છે અને વસ્તુઓની પસંદગી કરવાનું હોય ત્યાં કઈ વસ્તુ પસંદ કરવી અને કઈ વસ્તુ ન પસંદ કરવી એ બાબતનો નિર્ણય પણ કલાકારને કરવાનો રહે જ છે. કલાકારથી જુદા પડતા સામાન્ય માણસના જીવન પ્રત્યેના પ્રત્યાધાત સાચ જુદા હોય છે-એ એને જે જોવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે તેજ જીવે છે-થોડે કે વધતે અંશે-અને જે કાઈ એ જીવે છે તેનો જ એ પ્રસાધાત કરે છે.

આ 'નિર્ણય' શબ્દ હું અધ્યાત્મિક અર્થમાં નહિ પણ મુલ્યનિરપણ એવા અર્થમાં વાપરું છું. આપણે કહી શકીએ કે કલાકારને વૈજ્ઞાનિક સાથે પણ સામ્ય છે. ખરા વૈજ્ઞાનિક સાથે, નહિ કે પ્રયોગશાળાનાં મંત્ર સમા વૈજ્ઞાનિક સાથે. કલાકાર અને વૈજ્ઞાનિક બન્ને અંતર્ગાનમાંથી પ્રતિપાદનમાં વળે છે; માત્ર બન્નેના અંતર્ગાન અને પ્રતિપાદનના સાધનાના પ્રકાર જુદા છે. બન્નેનો હેતુ એક જ છે-જીવનમાં જે કાઈ સારું છે પણ જેની ગંધ

કાઈને પણ નથી તે શોધવાનો અને ઝાપચ કરવાનો. (પોતાના ધી કાફ્ટ ઓફ દીક્શન' (લેનાથન કેપ ૧૯૪૫) ના પુસ્તકમાં શ્રી. પર્સી લગ્ગ એક ટેકારો કરે છે:—

“ નવલકથાકાર માનવ સ્વભાવમાંથી, પ્રેમમાંથી, કે વિચારની મંદામાંથી પોતાનું વસ્તુ કેવી રીતે શોધી કાઢે છે તે આપણી મનુષ્યજ્ઞતાને વિષય છે; ટાસ્ટોયે જે જગત જોયું તે જગતમાં આપણે દીર્ઘકાળ સુધી જોઈએ પણ જે અણુલખ્યું પુસ્તક ટાસ્ટોયેને તેમાંથી મળ્યું તે આપણને કાઈ દીવસ જડશે નહિ; અને તે (તે અને એવા બીજા બધા) તે પોતે કઈ રીતે શોધી કરી શકે તેના કથા કારણો આપી શકશે નહિ. જે શક્તિ અમોઘ વિચારને ઓળખી લઈ પોતાનો કરી લે છે તે શક્તિ એક જુદીજ વાત છે. આ કારણથી વિષયને પકડી લેવાની નવલકથાકારની દૃષ્ટિને અમે તેનું મુખ્ય દારિદ્ર્ય માનીએ છીએ.”

શ્રી. લગ્ગ ધણી જ સુંદર રીતે સર્જનાત્મક અને અસર્જનાત્મક માનસ વચ્ચેનો તફાવત દોરે છે. એની વેધક દૃષ્ટિ છતાં એનું વક્તવ્ય એક રીતે ભ્રમકારી છે. આપણે ટાસ્ટોયે જોયું તે જગતમાં ખુબ ખુબ જોઈએ અને છતાં ટાસ્ટોયેને જે અણુલખ્યું પુસ્તક મળ્યું તે ન મેળવી શકીએ કારણ કે એવું અણુલખ્યું પુસ્તક અસ્તિત્વમાં હતું જ નહિ. (નવલ-કથા એ જીવનનું પુનર્જનન નથી પણ પુનર્વિધાન છે, એ જીવનનું પુનર્વિ-ધાન એવી તરેહનું છે કે વાસ્તવિક જીવનમાં જે અમુક કાષ્ટિક અસ્તિત્વમાં નથી તે અમુક કાષ્ટિક આમાં અસ્તિત્વમાં આવે છે—આ અમુક કાષ્ટિકને આપણે નિરૂપણ કહીએ, નિર્ણય કહીએ, એટલા કહીએ કે મુખ્ય નિરૂપણ કહીએ. વાસ્તવિક રીતે આ અમુક કાષ્ટિક જ નવલકથામાં દોરેલા જીવનને કાષ્ટિક નહું મુશ્કાકન આપે છે.)

જેમાં સુવિખ્યાત મુન્ડાઓની વાતો ફરીવાર કહેવામાં આવી હોય છે તેવા ગ્રંથો વખતોવખત ખુદાર પાડવામાં આવે છે. ધણીવાર દરેક મુન્ડા વિષે ત્રીણામાં ત્રીણી કહીકત મેળવવા માટે લેખક ધણી ધણી મહેનત લે છે; જે કાષ્ટ વક્તવ્ય એ રજુ કરે છે તેના આધારભુત પ્રમાણો હોય છે; જે કાષ્ટ વસ્તુ એ રજુ કરે છે તેની તથાતથ્યતા ધણી કાળજીપૂર્વક તપાસવામાં આવી હોય છે. માણસથી બની શકે તેટલી કાળજીથી એ વાતમાં બધી આવરચક વસ્તુઓ આવી જાય છે અને સાચા સિવાય બીજું કશું

એમાં નથી હોતું. છતાં ગુન્હાનું એ પુનર્નિર્માણ વાંચતાં આપણને એક પ્રકારની અવાસ્તવિકતા ન લાગે એવું કાંકવારજી બને છે. એમાં માન્યતા ધરાવ્યા વગર આપણે એ વાત માની લઈએ છીએ. વસ્તુઓની સત્તાસંત્યતાનો આપણે વિરોધ નથી કરતા; વધુ હકીકતો પણ આપણે માંગતા નથી. મુશ્કેલી એજ હોય છે કે એમાં ઘણી હકીકતો હોય છે. પણ હકીકતોથી સંવિધાન ચલું નથી; યથા રચે છે હકીકત ગોઠવાઈ જતી નથી અને સંપૂર્ણ સમગ્રતા સધાતી નથી.

આવી જ હકીકત સવિધાત ઐતિહાસિક પાત્રોને મધ્યમિદુમાં રાખી લખામણી નવલકથાઓમાં મળી આવે છે. એમાં સત્યનો ભાસ આપણને થતો નથી; અને તેનું કોરણ કર્તાએ ઇતિહાસ એડે છુટ લીધી છે તે નથી; પણ કર્તાએ ઇતિહાસના, ખાસ કરીને વધુ મહત્વના બનાવો પરત્વે છુટ નથી લીધી તે છે.

ઇતિહાસ, હકીકતો, જીવન, એનાથી પુનર્વિધાન નહિ થઈ શકે. એમ કહેવાય છે કે રંગભૂમિમાં જે પ્રસંગો ન માગે તે લાગણીઓને આવકારાતી નથી અને આ વાત વાતીને પણ લાગુ પાડી શકાય. વાસ્તવિક જીવન પ્રસંગ ન માગે તેવી લાગણીઓને રચાન આવે છે) સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કાયદાના દાવામાં એકલો પુરાવો વાંચીને પ્રતિવાદીએ અપરાધ ક્યો છે કે નથી ક્યો તે નિર્ણયપર આવવું અશક્ય છે. મુશ્કેલી હકીકતોના ગુચળામાંથી કોઈ રપષ્ટ અને સંવાદી હેતુની ક્રિયા શોધી કાઢવી મુશ્કેલ થઈ પડશે. પોતાની સમક્ષ અપરાધ બાળત દંડ વિધિ સાસન કરવાને એકત્ર થએલા પ્રમાણપુરુષગણની વાત જુદી છે; કેમકે તેઓ અપરાધ વિશેના પુરાવા પરથી જ માત્ર નિર્ણય કરતા નથી પણ અપરાધની તપાસ ચાલતી હોય તે તપાસ દરમિયાનનું અપરાધીનું અને સાક્ષીનું ત્યારનું આચરણ, મુખપર ચતા ફેરફાર તેનો પણ ઉપયોગ કરે છે. માત્ર હકીકતો પરથી જ કોઈ ચોક્કસ પરિણામ પર આવવું બાળ્યે જ શક્ય છે. હકીકતો ઘણી છે. તે ઘણું બધું પુરવાર કરે છે. તે સાબીત કરે છે કે અપરાધી માત્ર ભયંકર હત્યારો છે એટલું જ નહિ પણ એ હૃદય-હીન કંગાળ છે કે જેનામાં પોતાની માન્યકને પોતે પરિણીત છે એટલું કહેવાની પણ જેનામાં દિગ્ભત નથી. એ અપરાધિને પોતાના પદચિહ્નો પૈશાચિક ચાતુર્યથી છુપાવતો બતાવે છે અને વિકલ્પે એમ આચરણ કરતો બતાવે જે એમ બતાવે

કે કયા તો એ અદ્ય-વિકલ-મતિ છે કે કયા તો એની સામે લાદવામાં આવેલા અપરાધથી સાવ નિર્દોષ છે.

ઐતિહાસિક પાત્રો વિષે પણ આમ જ બને છે. આપણને એમ સાગ્યાજ કરે છે કે (જો આપણે સંપૂર્ણ સત્ય જાણી શકીએ તો 'પાટણની પ્રભુતા' વાળો મુગલ ખરેખર હુદય-પ્રેમી પરમ પ્રેમી હતો કે કોઈ ક્ષણે શરીર પ્રેમી માનવક્ષમ્ય જીવોને આધીન માનવ સજેખડા હતો તે આપણે જાણી શકીએ; પણ જે કાંઈ વસ્તુ આપણી પાસે આજે શ્રી. મુનશીની નવસત્રથીમાં છે તે બંને જાણુ જતાવી શકે એમ છે; અને સંપૂર્ણ સત્ય શ્રી. નારાયણ વિસનજી હમુર કહે છે, તે પ્રમાણે એ પણ હોય કે મુગલ અને મીનજ વચ્ચે કશે હુદય પ્રેમે -હોતો અને શરીર પ્રેમે -હોતો.

જીવનને પોતાની સાથે સંવાદી રહેવાની જરૂર નથી; પણ વાર્તા પર તો તેનામાં સંવાદીપણું હોવું જોઈએ એવી બળજોરી નાખવામાં આવેલી છે, એનો અર્થ એવો નથી કે વાર્તાની અંદર આવતા પાત્રોએ હમેશા અનુરૂપ રીતે જ વર્તવું જોઈએ-એથી ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. એનો અર્થ એવો તો છે જ કે વાર્તાનો અત આવી જાય ત્યાં સુધીમાં દરેક વ્યક્તિગત પાત્રોની જ નહિ પણ વાર્તાપ્રવાહની પણ વિમ્વાદીતતાઓ સર્વાગ્રમ્ય સંવાદીતતાને આધીન બને કે તેમાં સમાઈ જાય.

અને વિમ્વાદીતતામાં સવાદીતતા ધારણ કરવી; આકૃતિદીપ્તતા ઉપર આકૃતિ ગોઠવવી; જીવનમાંથી જે તત્વો ભેગા થઈને કાર્મિક અર્થ-મહત્વ ઊત્પન્ન કરે તેજ તત્વોને સુંદરતા; કાર્મિક અવધારણુ; આ બધાના પરિણામે આપણે 'વિચાર' શોધી શકીએ, જે પરિણામે નવસત્રમાં કે નાટકમાં રજૂ કરી શકાય.

વાર્તામાં પોતાની સાથે સમગ્રતા અને સવાદીતતા એ બંને અર્થ-મહત્વના આવશ્યક પ્રાયમિક અંશો છે. જીવનમાં એ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી-અલબત્ત આપણું ધ્યાન પહોંચે છે ત્યાં સુધી પોતાની સચોટ દષ્ટિ, વિજય મેળવાની ચક્રિત, અતે મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવાની આવડત વિગે કાકને 'ગુજરાતનો નાય' અને 'રાજાધરાજ'માં જેટલી ખાત્રી છે એટલી ખાત્રી વાસ્તવિક જીવનમાં ખીજ કાઢીને નથી દેતી. પોતાના જીવનમાં "કાકિલા"ના નાયબાવા જેટલા અનેક વેશ પરિવર્તનો, વેશપટા-તરો કે રહસ્યમય બનાવો ક્રમ માનવી નહિ અનુભવવું હોય. વાર્તા આ -

દષ્ટિએ આવશ્યક રીતે જીવનથી વેગળી છે. માનવીની ધૃત્તિ અને ક્રિયા વચ્ચે એવો એક પ્રતિભેદ છે જે જીવનમાં કાર્યપણ પ્રકારની ઘટના શોધવાના પ્રયત્નોમાં અંતરાય નાખે. જીવન આપણને પરાજિત કરે છે; પણ વાર્તા જીવનનું પુનર્વિધાન કરે છે જેમાં પ્રસંગને અનુરૂપ ન હોય તેવી લાગણીઓને દૂર કરવામાં આવી છે. જેથી આપણે સંપૂર્ણ રીતે જીવનથી છીએ અને આપણે ઇચ્છીએ તે તે વિશે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ.)

(જો ભુલ કરવી એ માણસને માટે સ્વાભાવિક છે; તો કોઈ વસ્તુ વિશે નિર્ણય પર આવવું તે પણ માણસ માટે એટલું જ સ્વાભાવિક છે. ખરી વાત એ છે કે નવલ વાચકને વાચક જે નિર્ણય પર આવે તે આવશ્યક રીતે નવલકાર જે નિર્ણય તેના પર લાદે છે તે છે; પણ મામાન્ય રીતે વાચક તે વાતથી અજાણ હોય છે અને એના સતોષ પોતાને થતી લાગણી ખરેખર પોતાની નથી એવા જ્ઞાનથી ખરેખર ઓછા થતા નથી.)

નિર્ણય પર આવવું કે જાણી નોંધને નિર્ણય પર ન આવવું, વર્તમાન યુગમાં માનવ-માનસના સર્વ શુભોમાં સહિષ્ણુતાનો ગુણ સદુચી વધુ માનને પાત્ર કરે છે તેથી અત્યારનું વર્તમાન નવલકથા સાહિત્ય એવા પ્રસંગો ઉભા કરે છે જે પ્રસંગોનું વાચક નિરીક્ષણ કરે અને નિર્ણય આપવાની જરૂરિયાત તેને ન રહે. વાચકને થતા સતોષનો થોડો પ્રભુ ભાગ તો પોતે હિંદુસ્તાનવાદી છે એવા જ્ઞાનથી થતા હોય છે. વાસ્તવિક રીતે નવલો આજા પ્રમાણમાં અધ્યાત્મિકવાદ વગરનીજ હોય છે. કોઈ વસ્તુ પર નિર્ણય પર આવવું તેના કરતાં તે વસ્તુને સમજવી તે વધુ સારું છે અને સમજશક્તિ તે સ્વેચ્છાથી નિર્ણય પર આવતા અટકાવવા માટે જરૂરી છે. નવલ આપણી સમક્ષ કાલ્પનિક સૃષ્ટિ રજૂ કરે છે જે આપણે સમજીએ, મેહણ કરી શકીએ; અને નવલનો મુખ્ય હેતુ પણ એ જ છે. નવલ નિર્ણય પર આવવા માટે જરૂરી સર્વ હકીકતો આપણને પૂરી પાડે છે.)

પણ આપણે જે સમજીએ છીએ તે તો લેખકનીજ વિભાવના છે. લેખક જિંદગીમાં રહેલ નજીકની એક ઓરડીમાં રહેતા જુવે છે અને તેના જીવનના સર્વ પ્રસંગોને તે ગોઠવી કાઢે છે * જે પ્રસંગો એ ગોઠવી

કાઠે છે તે એ જીના લેખાદાદાના જીવનમા બનેલા ખરેખરા પ્રસંગો નથી પણ આત્મારની તેની જે સ્થિતિ આવી પડે છે તેનો સંપૂર્ણ અને સમગ્ર પ્રુલાસો આપતા કાષ્ઠનિક યથાક્રમ પ્રસંગો છે વાર્તા સાચી નથી; ત્યારે તે લખવા લેખક આકર્ષાય છે શા માટે? તેનો પ્રત્યુત્તર નીચે અમારો આપી શકાય. પહેલું કારણ એ હોય કે લેખક પોતે આ પ્રકારની સામાજિક ઐતિહાસિક બાબતોમા રસ છે અને અર્થમહત્વ છે એમ માનતા હોય ખીજું કારણ લેખાદાદાના જીવનમા આદર્શ રીતે સામાજિક ઇતિહાસની બાબતો બતાવતો એક પ્રસંગ જે તે સામાજિક બાબતો નવી દૃષ્ટિ અને પ્રકાશથી આપણી સમક્ષ રજુ કરી શકે તે ઉભો કરી શકાય એમ લેખક માનતા હોય. અને ત્રીજું કારણ તે પ્રસંગ ખીજી કોઈ પણ રીતે કે પ્રકારે રજુ કરી શકાય તેના કરતાં વધુ વિશદ અને નિર્ણાયક રીતે રજુ કરી શકાય એમ લેખક માનતા હોય વાસ્તવિક જીવન સંવિધાન નહિ કરી શકે વર્તમાન જીવનમા ટ્રેડીક વસ્તુઓના મૂળ ભૂતકાળમા જોડાયેલા છે, અને એમા ઘણી વસ્તુઓ એવી છે જે માત્ર ભવિષ્યમા જ સમજી શકાય આથી આત્મારના જીવનનો એક પણ સમય તે ઐતિહાસિક સમયના સંપૂર્ણ જૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્યનો ઇતિહાસ બધા સિવાય સમજી શકેલા અશક્ય છે. સમય વિષેનો, સ્થાન વિષેનો કે સામાજિક સમુદાય વિષેનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ નજ હોઈ શકે. પણ નવલમા અમુક માનવજીવનને સંપૂર્ણતા આરોપી શકાય અને એમ કરવાથી જે કોઈ તેના જીવનમા આવે કે બને તે સર્વ ઉપર સંપૂર્ણતા આરોપી શકાય.

આ વાસ્તવિક માનવજીવન નથી પણ કાષ્ઠનિક માનવ જીવન છે લેખકને* કોકિલા અને જગદીશનું વાસ્તવિક જીવન જરા પણ ઉપયોગી નીવડત તે કહેવું ઘણું અસંભવિત છે. લેખક જીવનની વાસ્તવિકતાથી બધાતો નથી, લેખક જીવનની હકીકતોથી પણ બધાતો નથી મોકિલાને પોતાના હેતુનું તે આદર્શ પ્રતીક બનાવે છે. વાસ્તવિક મોકિલાનું જીવન કે કોકિલાના અનુભવમા લેખકને રસ નથી, પણ પોતાના માનસમા રહેલી સ્ત્રી વિષેની અમુક ભાવનાઓ, સ્ત્રી અને પુરુષના આદર્શ સંબંધ વિષેના પોતાના અંતર્ગત વિચારોને લેખક નવલકથામા રજુ કરવા માગે છે. અને આ ભાવનાઓ, આ અંતર્ગત વિચારો તેના માનસમા અરપટ રીતે અને

* શ્રી. રમણલાલ દેખાઈ "કોકિલા"

નિરાકાર રૂપે ચોક્કસ રહ્યા હશે જ-જેથી તક મળતાં પ્રસંગને ઝડપી લઈ પોતાના હેતુને પૂર્ણ કરવા આપણી સમક્ષ 'કોકિલા' રજુ કરે છે.

વિચાર એ બે વસ્તુના સમવાયથી બને છે-વસ્તુ (matter) અને આકાર (Form). તેથી જેને આપણે કટલીકવાર પ્રેરણા કહીએ છીએ તે તેના આવિષ્કરણમાં ઘણી બ્રમણ્યતા અને સવિગમ હોય છે. પ્રેરણા ભાવના અને તેને વ્યક્ત કરવાની તક કે પ્રમત્તના દૈવાધિન મયોગ પર આધાર રાખે છે. શ્રી. રમણલાલની કોકિલા એ તેમને કોકિલા લખવાની તક આપી પણ જે તેમનું માનસ જીવનના અવલોકનોથી ભરપૂર રચાયુ ન હોત-જીવનનું એજ અમુક પ્રકારનું જીવન જેને વિષે એને થોડું જ્ઞાન હતું અને બાકીનું ઘણું જે એણે અનુમાની લીધું હતું-તો કોકિલાને ગરતા પગ ચાલતાં જોઈ હોત છતાં તે 'કોકિલા' ન લખી શકત. ખીજી રીતે જે કોકિલાને રસ્તાપગ ચાલતા ન જોઈ હોત-જેના કાલ્પનિક યથાક્રમ જીવન ઇતિહાસે તેની લાગણીઓને અને અભિપ્રાયને આકાર અને મંગલેષ ન આપ્યા હોત-તો તેનું માનસ જાણેને જીવનના અવલોકનોથી ભરપૂર રચાયુ હોત-તોપણ તે 'કોકિલા' ન આપી શકત.

નવલનો આલેખક એક એવી વ્યક્તિ છે જેને જીવગી વિષેની નિજ વિચારણા એ નિજ માનસનું શુદ્ધ અર્થ મહત્ત્વો અને સમ્પત્તિઓ હુંડી કાઢવાનું અવિરત સાહસકર્મ છે. જીવન નહિ પણ મિ. ડી એચ. લોરેન્સ કહે છે તેમ આપણે જેને જીવન કહીએ છીએ તેવા આ અર્ધમૃત દેહમાં જે જીવનનો અગત દેહ શુદ્ધ છે તેજ લેખકને તેની કમાના સાધન પુરા પાડે છે.

અભિપ્રાયોની, તર્કવિતર્કની, નિર્ણયની, લાગણીની, અને મુશ્કાકતની સમગ્રતા જે લેખકે પોતાના અભિગમમાં ભરી ગળી હોય છે તેમાંથી નવનકશા આવિર્ભૂત થાય છે. પાત્રો કે બનાવો જ નહિ પણ લેખકની પાત્રો વિષે અને બનાવો વિષે શુ લાગણી અને વિચાર છે તે જ નવલનો કાવ્યો માલ છે, અને લેખકની વસ્તુને પકડી લેવાની દષ્ટિની મુખ્ય સિદ્ધિના વિચાર અને લાગણી અને તર્કવિતર્કની શક્તિ એ આવશ્યક અંશો છે. ભાવાર્થ વગરનો આકાર નકામો છે, અને વિષય, વિચાર, એ ભાવાર્થ છે-જીવનનો અગત દેહ-જેને આકાર આપવામાં આવ્યો છે અને જેના વક્તાવ્ય માટે યોગ્ય પ્રમંગ મળ્યો છે કે શોધવામાં આવ્યો છે.)

રચના ઘડતર

નવસને તેના યોગ્ય સ્વરૂપમા સમજી શકવા માટે સર્જક પોતાના સર્જનને સ્વાભાવિક રીતે જે રૂપ કે આકાર આપે છે તે સમજવો જરૂરનો છે. જે વાચકને તે એક નવસ વાચી લે ત્યાર પછી થોડા કલાકમા જ તેનો જો નવસ વિશેનો સમગ્ર ખ્યાલ રજુ કરવાનું કહેવામા આવે તો તેને મુશ્કેલી પડે એવું ધણીકાર જાની આવે છે. નવસની સમગ્રતા તેના ખ્યાલ ખંદાર હોય છે. વાચતી વખતે છવનની કાટપતિક જાણુનો જે સુમંદત અને સાવ મંદિષ્ટ અનુભવ લાગતો હતો તેને જળાનમા રજુ કરવાના તેમના બધા પ્રયાનો ભ્રષ્ટ નીવડે છે; તેઓ થોડો ખ્યાલ કદાચ પાત્રો, કૃપકથાઓ, પ્રામંથિક વાક્યો, વાનાવરણ અને કદાચ સામાન્ય અર્થમહત્વનો લાવી શકે પણ સમગ્ર રીતે તેઓ લાગ્યે જ રજુ કરી શકે.

સંગીતથી અનનિશ્ચય વ્યક્તિઓ એક સુંદર ગમણી કે 'રાગ' સાબળ ત્યારે આ પ્રકારનો જ અનુભવ સેવે છે. એવી રીતે જોયો વારસુ-વિદ્યા-વિશારદ નથી તેઓ ધણી રીતે, વિદ્યાન ધમેલા, મકાનની ખુબી નહિ જ સમજી શકે. નિયમ નિષ્ટ કલા ન હોય તો કલામા જે ઉદ્દેશ હોય છે તે સ્પષ્ટ નથી હોતો પણ મળિત હોય છે, કલામા રહેલો એ ઉદ્દેશ વાચકે, શ્રાવણિકે, કે નીરિક્ષકે પોતાની મેલે શોધી કાઢવાનો રહે છે; અને એ ઉદ્દેશ શોધી કાઢવા માટે વાચક, શ્રાવણિક, કે નીરિક્ષકમા પુનર્સર્જન પ્રયત્નની શક્તિ હોવી જોઈએ.

(એક ખિટ્ટથી બીજા ખિટ્ટુ પર આપણે લેખકને અનુસરીએ છીએ અને જે રૂતે એ જાય છે તેનું તર્કશાસ્ત્ર સમજવા માટે આપણે વિષય પર હંમેશા દષ્ટિ નાખીએ છીએ. આપણને વચાર્ધને પૂર્વ ધમેલું પ્રકરણ જ્યારે તેની યથાચોગ્ય સ્થિતિમા ગોઠવાઈ જાય ત્યારે માત્રમ પડે છે કે આપણે નાની યા મોટી, સરળ યા સંકુલ એવા પ્રકારની એક ચોજના સર્જીએ છીએ; અથવા વસ્તુવિકાસને દોષવાળો અથવા સવિરામ જોઈએ છીએ, અથવા વિષયની હથેલા કરે તેવું અને વિષયને પ્રતિકુલ એવું વસણ કરાવે તેવો જોઈએ છીએ. આપણા મનમાં ત્યારે ચુલ્કાદોષ વિચાર-

-યુક્ત એક પ્રશ્ન હશે છે, કર્તાનું આ નિર્વહણ યોગ્ય છે ? એ વિષયને માટે સર્વોત્તમ છે ? એનાથી વધારે સાફ નિર્વહણ સંભવી શકે છે ? આપણાથી કહી શકાય એમ છે ? કર્તાને જે શ્રમ લેવો પડ્યો તે બધો શ્રમ આવા ગુણદોષ વિચારયુક્ત પ્રશ્નો ઉઠાવી વાચક બંધે પોતે જ ફરીવાર લે છે. સર્જનનો આનંદ પુનઃ પ્રારંભ કરતો થાય છે.

આવા જ ઉપાયો વડે વાચક નવલને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સમજી શકે; આજ રીતે કર્તાના હેતુને પૂરેપૂરી રીતે પોતે પ્રત્યક્ષ કરી શકે. નવલ વાંચનારામાંના ઘણા અને નાટક જોનારામાંના ઘણા-આમાં હું વિવેચન-બંધવસાધીની સારી મંજૂઆ પણ મણી લઉં છું-ખરેખર રીતે લેખકનો અર્થો હેતુ પણ પુરેપુરો સમજતા નથી. નવલના બંધારણનું થોડું સદૃશ જ્ઞાન હોવા વગર કર્તાના સંપૂર્ણ હેતુને સમજવા માટે જે સર્જનાત્મક પ્રયત્ન કરવો પડે તે કરવો અશક્ય નહિ પણ મુશ્કેલ તો છે; કર્તાનો હેતુ સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે કર્તાની જેમ વાચકમાં કે નાટક જોનારમાં કથા-કથનનું સદૃશ જ્ઞાન વિકસિત થયું હોવું જરૂરી છે.

અહીંયા રૂપ અથવા રચના બંધારણ અને આકાર વચ્ચેનો તફાવત સમજી લેવાની જરૂર છે. રૂપ રાખદનો કલા વિષયક વહેવારોમાં ખાસ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. નવલમાં ગૌણિક વિચારની સાથે રૂપને સંબંધ છે. નવલના રૂપમાં નવલમાં રોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ અને રોનો સમાવેશ ન કરવો જોઈએ તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. ગ્રીસીસ સરા ગડુડે આતુરીપૂર્વક જણાવ્યું છે કે “ગ્રીકીંગલ સન” નો નવલ કથાને બદલે જીવનકથા હોત તો તેમાં જે અનેક પ્રકારની બાબતો અને અનેક સૂચનો મુકી દેવામાં આવ્યાં છે તેનો સમાવેશ તેમાં થવો જોઈએ. “ગ્રીકીંગલ સન” ના નામકના માનમાં તે આવ્યો ત્યારે ગ્રામ્યવેદિકાએ ખુબ ખુસાલી પ્રદર્શિત કરી પણ જ્યારે તેના આગમનનો પ્રાથમિક ઉત્સાહ ઓસરી ગયો હશે ત્યારે દરેક વ્યક્તિને આશ્ચર્ય થવા માડ્યું હશે કે એ આટલા બધા વરસોના માળા પછી પાછો આવ્યો એમા આટલું બધું મનને ગમે એવું શું હતું ? તેમના ગ્રીકીંગલનું કારણ તે આવ્યો તે હતું નહિ કે તેમના બેગો રહેવાનો હતો તે હતું.

આજ આ “ગ્રીકીંગલ સન” ની નવલનું અર્થ મદત્ત હોય. પણ નવલકારને જુદું જ અર્થમદત્ત વ્યક્ત કરવાનું છે; અને એ અર્થમદત્ત

નવલનો અંત ક્યાં આગળ લાવવો તેનો આદેશ કર્યો. નવલકારે નવલના આ અર્થમંદાવમાં કરો વિકાસ ન કરે એવી કે વિશેષ કરે એવી અતેક ખાખતો છોડી દીધી—જેમ ચિત્રકાર તેના ચિત્રમાંથી જે કંઈ ચિત્રના એકત્વને હાની કરે તેને છોડી દે છે તેમ. નવલકારે આદિમાંથી (નાયકના જીવનના) થોડું છોડી દીધું. “ગ્રાડીમલ સન”ના નાયકને ખરાબ રીતે ઉછેરવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ. નહિ તો એ આવી રીતે ઉધે રવાડે ચડે નહિ. આ પણ “ગ્રાડીમલ સન”ના નવલનું અર્થ મંદાવ હોઈ શકત—પણ અસંગત જે એ અર્થમંદાવ હોત તો નવલ કંઈ જુદા પ્રકારે જ લખાઈ હોત.

ખીજી બાજુએ નવલ પર સાધનની જ પરિમિતતા દ્વારા લાધવામાં આવેલ કંઈકે તે રચનાધડતર એમ આપણે કહી શકીએ. ખરી વાત કે સાધનની પરિમિતતાઓ એ નવલનો લાક્ષણિક વિશિષ્ટ ગુણ છે. અને એ પરિમિતતાઓનો ઉપયોગ કરી પોતાની કૃતિની કલાત્મક (Aesthetic) અસર વધારવામાં કરે છે.—પોતાને મકાનનાં બાંધકામમાં રીઈનફોર્સ રીમેન્ટ કોક્રીટ વાપરવી જ પડશે એમ માણુમ પણ પછી શીશીઓ રીઈનફોર્સ કોક્રીટમાંથી વધારેમાં વધારે કલાત્મક મંતોષ મેળવવા માટે તેના લાક્ષણિક વિશિષ્ટ ગુણોનો ઉપયોગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેવી રીતે નવલકાર પણ સાધનની પરિમિતતાઓમાંથી વધારેમાં વધારે મંતોષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.)

પણ પ્રથમતઃ રચનાધડતર આસપ દર્શાવવાનું એક સાધન જ છે. આપણે ચિત્રને જોઈએ ત્યારે સામાન્ય રીતે તે સમગ્ર ચિત્રને જ જોઈએ છીએ. ખુબ જુદા ચિત્રના મંબંધમાં પણ આપણે બંને આપણું મુખ્ય ધ્યાન તેમા દોરેલી વિષયોમાં પડેલીએ તોપણ પહેલી નજરે તેની આખી રૂપરેખા જોઈ જોવાનું આપણે ભાગ્યે જ શુકીએ છીએ. ખરી વાત કે કલાકાર જાણી છુટ્ટીને પોતાની વીજતા એવી રીતે ગ્રાહ્ય કે જેથી આપણી દષ્ટિ અમુક વિશિષ્ટત્વ પર જ દોરાય અને ખીજી બધી વિષયોને તે વિશિષ્ટત્વને ગૌરવાન્વિત કરવા માટે જાણુ રચના આપવામાં આવે; પણ આખું ચિત્ર, આખી રૂપરેખા નીરિક્ષકની સમક્ષ આ આખા સમય દરમિયાન પડી છે. એ દહીકત તો ખડી જ છે. આખું ચિત્ર, આખી રૂપરેખા તેની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવી છે. એમ તે દહીકત બતાવી આપે છે.

નવલની વાત આથી જુદી છે. ચિત્રકાર જે પરિમાણની આશવા જે સૂક્ષ્મ લોકદૃષ્ટિનો રૂઢ લોકમત સ્વીકારીએ તો ત્રણ પરિમાણની કલાવધિમાં કામ કરે છે. નવલકાર પરિમાણની એક કલાવધિમાં કામ કરે છે. વાક્યે વાક્યે પરિચ્છેદે પરિચ્છેદે, દૃષ્ટે દૃષ્ટે એણે પોતે જે ખીજને કહેવા માગે છે તે વિચારના નિર્ણયના ઉર્મિજન્ય અનુભવના અંતિમ વક્તવ્ય પ્રતિ જવું જ જોઈએ. ચિત્રકામનું મધ્યખિંદુ કેનવાસમાં ગમે ત્યાં હોય. નવલનું મધ્યખિંદુ બ્યાજખી રીતે તેના અંતમાં જ આવી શકે. નવલમાં જ્યારે ઉદ્દેશ અંતે રહ્યું થાય છે ત્યારે નવલ પૂરી થાય છે.—પુરી થવી જોઈએ. વાક્ય ઉપર વાક્ય યોજીને આ અંતિમ વિધાનની અસર ઉપજવાય છે. નવલનું મધ્યખિંદુ અર્થમહત્વ વાચકને નિર્દેશ કર્યા પછી કાંઈપણ વિશેષ ઉર્મોરણ કરવું તે તે અર્થમહત્વને નિર્ણય અને અંતરપટ બનાવવા બંરોબર બને છે. ખીજ બાજુ પોતાને જે અંતિમ અર્થમહત્વ વાચકને નિર્દેશ કરવું છે તે વાચકને નિર્દેશ કરવાનો સમય આવી જાય તે પહેલાં નિર્દેશ કરી નાખવું તે પણ અર્થમહત્વની અસરને અવશ્ય નુકસાન કરે છે.

✓કમે કમે વસ્તુ વિકસતી જાય છે. દરેક ક્રમ પોતાને ઉપગતવવી જોઈએ તે અસર ઉપજાવે છે પણ જે અનુસરતી બીજી ક્રમ જૂમિકા આવે ત્યારે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તેથી જ્યારે અમુક કાર્ય દ્વિયા પૂરી થાય છે ત્યારે વાચકની પોતાની નજર સમક્ષ તો માત્ર છેલ્લીજ જૂમિકા હોય—જે કે વાર્તાવિક રીતે આગળ આવી ગયેલ દરેક જૂમિકાઓ આ છેલ્લી જૂમિકામાં આવવા માટે જરૂરી હતી અને આ પૂર્વ જૂમિકાઓ વડે જ છેલ્લી જૂમિકાની અંતિમ અવસ્થા થઈ શકી. તેથી ખાસ કરીને નવલના વાચકો ઘણીવાર અન્ત જૂમિકાને યાદ રાખે છે અને તેને વધુ પડતું મહત્વ આપે છે અને પૂર્વ જૂમિકાઓ જૂલી જાય છે. વાર્તાવિક રીતે નવલનું અંતિમ નિષ્પત્ત જે સર્વ અગ્રાજ આવી ગયેલ છે તેની પરાકાષ્ટા છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના સરસ્વતીચંદ્રનો હેતુ આત્મ-લક્ષ્મી મહત્તા બતાવવાનો છે. તે નવલનું અર્થમહત્વ કે નીરૂપણ જે કહેા તે આ છે કે વ્યક્તિ સમાજના અને તે યુગમાં પોતાની વિક્રતા અને લક્ષિમના યોગે માન અને કીર્તિ મેળવે, પોતાની આસપાસ આવનારો, કલ્યાણકામ સેવી યુવાનોનું મંડળ ભેટું કરી શકે પણ બ્લેવારિસ્ટ જ્ઞાનના અભાવે અનેક રૂઢ પ્રસંગો અને ગડમથલો ઉભી કરે. સરસ્વતીચંદ્ર મુખ્યત્વે એક કર્ણ રીતે બ્લેવારિક જ્ઞાનવિહીન પણ શુભાનિષ્ટ હેતુવાળા યુવાનની

કયા છે. સરસ્વતીચંદ્ર ગમે તે યુગમા આપણને મળી શકે. અને સરસ્વતી-ચંદ્રની સુખતાને પરિણામે દુભાવણી કુમુદ પણ આપણને મળી શકે છતાં આપણે એમ કહી શકીએ કે અમારું આવી ગયેલી જૂનિકાઓ સરસ્વતીચંદ્ર અને 'કુમુદના લગ્નની જૂનિકા તૈયાર કરે છે. ન્યારે અંતિમ જૂનિકા વાસ્તવિક રીતે અગાઉ આવી ગયેલ પૂર્વ જૂનિકા જોડે અર્થબદ્ધ અને અનુગતી છે તેથી આપણને તે અન્ત' ખટકે છે. આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ કે જે અન્ત કરતાં લાવે છે તે અન્ત નવલની અસરને બગાડે છે અને કર્તાનો જે ખરો ઉદ્દેશ છે તેને દાની પડોંગાડે છે. જો આપણા દેશમાં કુમુદ અને કુસુમ વિષે અગાઉથી પૂર્વ પ્રસંગોથી સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન ન કરવામાં આવી હોત તો જે અંત લાવવામાં આવ્યો છે તેથી નવલની જે ધણીખરી સુંદર અસર તેમાંથી આપણે મુક્ત જ રહેત.

૧૧ મૂળભૂત રીતે નવલ કે નાટક સકારણ વસ્તુ છે; તે ધડી શકાતા નથી; અંતર્દાનથી તે શરૂ થાય છે અને ઉમેરણ અને નિરસણના પર્ચાવ વડે સંપૂર્ણ વિચાર અને ત્યાગથી વિકાસ પામે છે; પણ નવલના સાધ્યની પરિમિતતાએ માગી લે છે કે તેની વાસ્તવિક રજુઆતમાં નવલ વાચક સમક્ષ ક્રમે ક્રમે ઉઘડે. ધણી રીતે નવલમાં જોને રચના-ધડતર સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ એટલો જ હોય છે કે નવલકારે નવલનું વ્યવર્તન કરી લેવું જોઈએ એ વ્યવર્તન એવી રીતે કરવું જોઈએ કે જેથી નવલની વિવૃત્તિ વાચક સમક્ષ તે વધુ અસરકારક રીતે રજુ કરી શકે સ્વાભાવિક રીતે નવલ પોતાના માનસમાં અવધારવાનો અને તેની વિવૃત્તિ અસરકારક રીતે ચર્ચા શકે તેવી રીતે તેનું વ્યવર્તન કરવાનો પર્ચાવ એ બન્ને કેટલેક અંશે કર્તાના મનજમા એકી સાથે ઉઘળવે છે. પોતાને ઉઘળાવેલ વિચારનો વિકાસ કરતી વખતે નવલ આખરે તો વાંચકને કહેવાની છે એ હકીકત તરફ સર્જક દુર્લભ કરી નથી શકતો. ધણીવાર પોતાનો વિચાર લોકમાન્ય વિચારથી અત્યંત જુદો પડી જતો દશે અને લોક સંમાનિત પ્રકારથી પર પડતો પોતાનો વિચાર અસરકારક રીતે નવલમાં રજુ કરવો અશક્ય ચર્ચા પડશે. એ ભય કર્તાના મનમાં ધણીવાર પ્રધાનપણે વિલસી રહે છે. એથી ધણીવાર એવું બને છે કે કર્તા પોતાની કલ્પનાને આવશ્યક વિકાર કરવા દેતો નથી જોને પરિણામે નવલ કે નવલિકા મૌલિકતા ગમરના બને છે.

✓ નવલને પોતાના માનસમાં અવધારવાના અને તેની વિવૃત્તિ અસર-કારક રીતે કરવાના બે પર્વાયો સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જિન છે. કર્તા પોતાના માનસમાં વિચારને અવધારે ૨ અને પછી જ તેને અસરકારક રીતે રજુ કરવાના પ્રયત્નો પર ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરે છે. અસરકારક રીતે વિવૃત્તિ થાય એવી રીતે નવલનું બ્યાવર્તન કરવું—જે પર્વાયને જ આપણે રચના—ઘડતર કહી શકીએ—આ સાધ્ય સર્વને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે આ સર્વને એક સરખી રીતે લાગુ પડતું સાધ્ય સર્વ નવલસર્જક પર અમુક પ્રકારના સામાન્ય બંધનો કે પરિમિતતાઓનો બોલે નાખે છે અને કેટલેક અંશે તેમને માટે એકસરખી રીતે લાગુ પડતા ઉપાયો પણ પોતે છે. નવલ સમયના દેહમાં મુળભુત રીતે સામાન્ય આકાર કે ઘડતર જોઈ શકાય છે. એ જો કાંઈ દેખી શકાય છે તે સર્જકના વિચાર અવધારણું પરિણામ નથી પણ તે વિચારને બ્યક્ત કરવાના અને રજુ કરવાના સાધ્યે સોપેલ પરિણામ છે. સાધ્યમાં અમુક પરિમિતતાઓ હોય—પછી રજુઆત કરવા માટે અમુક પ્રકારની રીત અસ્તિત્વમાં આવે એના કશી શંકા નથી.

✓ એ રીત—નવલમાં આવતા આકાર કે રચના ઘડતર—દર્શના એક પ્રકારની ન થે હોય. નવલ વિષેની, તેના હેતુ અને લક્ષ્ય વિષેની જુદી જાણના રજુ કરવા માટે જુદી રીત કદાચ વધુ અસરકારક નીવડે. દાખલા તરીકે ભુતકાળમાં નવલમાં રચના ઘડતરનો ઉપયોગ જોને નાટકમાં અનિશ્ચય (Suspense) કહે છે તે કરવામાં થતો. કથા જેમ જેમ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતી જાય તેમ તેમ વાચક હૃદયમાં આગામી પરાકાષ્ટા (Climax) ની આગાહીની લાગણી ઉત્પન્ન કરવી તેને કયાકથનનું એક આવશ્યક અંગ અને વાચકના હૃદયને આકર્ષવાનું અને વશ કરવાનું આવશ્યક તત્વ ગણવામાં આવ્યું છે. નવલ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આ એક ઉપર કથા અંશને આવશ્યક માને છે. અને એ શુણ્ણ ઉત્તમ નવલકારનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ લક્ષણ છે. પણ જે મદત આગાહિ આ લક્ષણને આપવામાં આવતી તે હવે ઓછી થતી ચાલી છે. કથાની અંદરનો વાર્તાલાય—નવલમાં તો સવિશેષ—જપ્રાટાબંધ ગોણું વિષય બનતો જાય છે. જેને વસ્તુ (Plot) કહેવામાં આવે છે. તેનો જરૂરીઆત રીતે રહે જ છે—કારણ આપણે આગળ કહી ગયા તેમ સાધ્ય માટે છે કે નવલ જેમ જેમ વિકસતી જાય તેમ તેમ તેની અસર જમાવતી જાય—અને જો પોતા પાસે પડેલા બહોળા સાધનોનો

ઉપયોગ નવલકાર સંજ્ઞાપૂર્વક ન કરે તો અસર નીપજતી ન થાય અને એ પાસે પડેલા સાધનોનો ઉપયોગ કરવો એટલે વસ્તુ નિરપણું કરવું. (Plotting) પણ આ વસ્તુનિરપણુની ક્ષાએ પણ પોતાના અમાહિના એક અંગતી મહત્તા ઓછી કરી છે તેનું કારણ નવલના વાંચકવર્ગમાં સત્યાજ્ઞાસની વૃદ્ધિ છે. નવલ-વાંચનના લાંબા ગાળા દરમિયાન શ્વાસોશ્વાસ થોભાવી હવે શું બનશે, આ બનાવનું અંતિમ પરિણામ શું આવશે, શું થશે, એ વિચારમાં મરાયુલ થવાની આપણને જરૂર હવે જણાતી નથી. સારી વાતોવાળી નવલની માંગણી હંમેશાં રહેવાની જ પણ તે દિવસે દિવસે વધુ ઓછી થવાની.

૧ આ સંક્રાંતિ કાળમાં કેટલાક ખીમ કલાકારોની જેમ નવલકારો પણ અત્યારના સાધ્યની પરિમિતતાઓ સામે ખુલ્લો બળવો કરે છે. અને એ સાધ્યની પરિમિતતાઓ દૂર કરવા અનેક પ્રકારના હંમેશા પ્રયોગો કરે છે. તેઓ વિજય પામે અને નવલની રચના-ઘડતરની રીતમાં કોઈ અતીવ નુતન તત્ત્વ દાખલ કરવા શક્તિમાન બને. પણ અત્યારે તો એ નવીન તત્ત્વ વિષે કશું ચોક્કસ કહી શકવાની સ્થિતિ નથી. છેવટે આખરે તો એમ, બનશે કે જુના રચના ઘડતરને બદલે એઓ નવું રચના ઘડતર દાખલ કરશે. પણ રચના ઘડતર તો રહેશે જ. સાધ્ય તો તેની શરતો અને પરિમિતતાઓ ઘડે નવલકારને હંમેશાં બાંધી રાખશે જ.

✓ નવલનું સર્જન કાલ્પનિક બનાવોની હારમાળાઓ જે કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના સમુદાયને અસર કરે છે અને તેનાથી અસર પામે છે તેને વર્ણવે છે. એ નવલનું રચુલ શરીર-વિચારને વ્યક્ત કરવાનું સાધન: સર્જકની સમક્ષ શાસ્ત્રીય પ્રશ્ન હંમેશાં એક રહેવાનો જ-કેવી રીતે બનાવોની હારમાળા ગોઠવવી કે જેથી તે બનાવ-કર્મ વિચારના રોડેટની સાથે વાલબદ્ધ રહે. ૩૫ એ જે રચને જાર મુકવાનો હોય તે રચને જરાજર લાર મૂકે. નવલસર્જકનું એ આવશ્યક કાર્ય છે કે તેણે વાર્તાનું રચનાઘડતર એવી રીતે કરવું જોઈએ કે કાર્ય પ્રવાહના અંત પહેલા નહિ પણ તેના અંત સાથે જે વિચાર સ્ફુટ કરવાનો છે તે સંપૂર્ણ અને અસરકારક રીતે સ્ફુટ થાય ત્યાં સુધી પોત્ત પ્રમાણુમા અને પોત્ત સ્થળે જે લાર મૂકે જોઈએ તે મૂકાય.

આ પર્થાવ ધણીવાર કર્તોને અંતર્ગત હોય છે. એને કોઈ ચોક્કસ પદ્ધતિમા મૂકવાનો પ્રયાસ કરવાથી જે અચોક્કસ અને પ્રવાહી છે તેને નિયમાનુસારી અને

નિયત બનાવાય. તેમ છતાં વાસ્તવિક રીતે દરેક નવલમાં જે ભાર મુકવાનો હોય છે તે સંગત અને યોગ્ય રીતે અમુક નિર્દિષ્ટ ક્રમો પર મુકાય જ છે—દરેક નવલને જીવનનું ચક્ર રજુ કરવાનું હોય છે. માનવ જીવનની બાબતમાં—આલપણ એ એ પરાશ્રિતતાનો અને તૈયારીનો કાલ છે; તારૂંપ્ય કાલ એ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વની ખીલાવટનો શરૂઆતનો કાળ છે; પુરૂષત્વ એ ગંપૂર્ણ ખીલાવટનો કાળ છે; પ્રોદાવસ્થા એ પરાકાષ્ટનો કાલ છે અને વૃદ્ધાવસ્થા એ અપગમ છે અન્ત છે. આ બધી ક્રમિક જૂમીકાઓ સ્પષ્ટ રીતે દેરાયલી છે. એક જૂમીકામાંથી ખીજી જૂમીકામાં યતો વીકસ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં જુદી જુદી જૂમીકાઓના સમય કાલમાં દીર્ઘ, કાલ્પના, ઓછો હોય એમ બને પણ દરેક વ્યક્તિ સામાન્ય આયબા દરમિયાન દરેક જૂમીકામાંથી પસાર થાય છે અને એ જૂમીકાના સામાન્ય રીતે એક જ હેતુ, એક જ અર્થ, એક જ કાર્ય હોય છે. આ જ રીતે નવલમાં પણ વાર્તાની રચિત સાધારણ રીતે ચોક્કસ અભિગમ ધર્મ શકે તેવા ફાતરોની એક દારમાંના સહે છે—જે દરેક વાર્તાને માટે આવશ્યક છે, જે દરેક પોતપોતાનો પ્રકારને યોગ્ય એવા વિશિષ્ટ ભાર-વલણવાળા છે, અને જે વાર્તાની સમગ્ર અસરમાં પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપે છે. આ જ અર્થમાં નવલને રચના ધડતર છે એમ આપણે કહી શકીએ. વિકાસ એ વધુ સારો શબ્દ છે પણ તેનો ગેર અર્થ કે ગેર ઉપયોગ થવાનો સંભવ છે. એક રીતે કહીએ તો નવલને આવશ્યક રીતે સમજવા ખાતર વાંચકે રચના ધડતરને આવશ્યક કરેલું છે. આસમથી જીવવા માટે દરેક વ્યક્તિએ જન્મ્યો. તે મૃત્યુ પામ્યો ત્યાં સુધીના દરેક ક્રમિક વિકાસથી ભિન્ન રહેવાની જરૂર નથી. પણ મનુષ્યનું અસ્તિત્વ સમજવા માટે આ દરેક ક્રમિક જૂમીનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું એ જરૂરનું છે. આજ રીતે વાર્તા પોતાના રચના ધડતરનું સ્પષ્ટ અંગીકરણ ન કરે; પણ તેને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા અને પીછાનવા તે સમજવું આવશ્યક છે.

જેને નવલમાં આપણે રચનાધડતર કહીએ છીએ તે સામાન્ય રીતે નીચેની ગોઠવણ સ્વીકારે છે :—

(૧) વિષમભાવ રચિતનું—પ્રાથમિક વર્ણન જેમાં નવલમાં રહેલ વિચારનું કે વિષયનું પુરૂષ તત્ત્વ હોય—જેથી વાચક જે અનુસરવાનું છે તેમાં બુદ્ધિપૂર્વક રસ લઈ શકે.

(૨) સુખ્ય કાર્ય પ્રવાહનો એક ક્રમ જેમાં નવલમા રહેલો વિચાર થોડો વધુ સ્ફુટ કરવામાં આવે.

(૩) નવીન અને સામાન્ય રીતે ન પુર્વાસ્વાદન કરેલું એવું કાર્યનું આરોપણ જે નવલમાં રહેલા વિચારના મહત્વના ભાગનો રહેટ કરે છે અને ઘણીવાર સમગ્ર વાર્તાને નવું સ્વરૂપ આપે છે.

(૪) બનાવ જે વાર્તાના 'મૂળભૂત નિર્વાણ' (Issue)ને સુરપષ્ટ અને પરાકાષ્ટાના રૂપમાં રજૂ કરે છે.

(૫) કાર્ય પ્રવાહની સંપૂર્ણતા અને વાર્તાના અંતિમ ચરિતાર્થનો પરિરહેટ.

કર્તા નવલ કે નાટક લખતી વખતે આ બધી ક્રમિક વિકાસની ભૂમિકાઓથી જાણુકાર હોય એમ નએ અને કારણકે વર્તી કથનની કલા સુખ્યત્વે રીતે અંતર્ગાનધી જ મળે છે. ઘણીવાર વાચક પણ આ ક્રમિક વિકાસની ભૂમિકાઓથી અનસિદ્ધ હોય છે. પણ નવલ આ ક્રમિક ભૂમિકાઓથી વિવૃત થયેલી છે એમ જે કોઈ નવલના રચના ઘડતરને તપાસશે તેને ચોક્કસ માણુમ પડશે.

આ પાંચ ક્રમિક વિકાસની ભૂમિકાઓ નવલમાં નાટકમાં અને નવલિકામાં સામાન્ય છે. નવલમાં પ્રાથમિક ભૂમિકા અને નિર્વાણની પરાકાષ્ટા ભૂમિકા એ બે વચ્ચે ઘણા નાના નાના બનાવો બની જાય. પણ હંમેશા મહત્વનો અને વાર્તા પ્રવાહને મૂલજુત રીતે દોષા પરિવર્તન કરતો પ્રસંગ આવશે જે આપણને ક્રમિક વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકામાં લઈ જશે. કેટલીક વાર બે કે ત્રણ દોષાપરિવર્તનો આવે; પણ જે આથી વધુ દોષાપરિવર્તનો આવે તે આપણે માનવું કે નવલ એ નવલ મઢી "સાદસની કથા" અને છે.

૩

વસ્તુ

અગાઉ આપણે રૂપ અને રચના ઘડતર વચ્ચેનો તફાવત જોઈ ગયા છીએ. રૂપ અને રચના ઘડતર બન્ને વાસ્તવિક રીતે વાર્તાના પ્રયોજનના (occasion) બે પ્રકાર જ છે. આપણે જેને વાર્તાની અસિદ્ધ સ્થિતિ કહીએ છીએ તેમાં પ્રયોજન વાર્તાનું સ્વરૂપ નિર્દેશ છે. શ્રી. કનૈયાલાલ

મુનશીની "પૃથિવિવલ્લભ" ની નવલનું પ્રયોજન માલવપતિ મુંજ અને તૈલ-ગણપતિ તૈલપ વચ્ચેની પૃથિવિવલ્લભ થવાની હરિકાષ્ઠ, માલવપતિ મુંજનું અણુનમ મોત, અને તૈલપની અપકારિત. જે બનાવો આ નવલને રચે છે તેનો આ ક્રમ. એરીસ્ટોટલ જે સંપૂર્ણતા માગે છે તેવી સંપૂર્ણતા એમાં છે, એને આદિ છે, મધ્ય છે અને અન્ત છે, જે એને રૂપ છે એમ પ્રીતી રીતે કહેવાનો રસ્તો છે. પ્રયોજનને નવલના સાધનદ્વારા અસરકારક રીતે રજૂ કરી શકાય તે પહેલાં રચનાધત્તરના સાધનની જરૂરીઆત જોડે પ્રયોજનને અનુરૂપ થવું પડશે, એને એવી રીતે ગોઠવવું પડશે કે જેથી તે પદ્ધતિસર વિવૃત્ત થાય; નવી ક્રમ ભુમિકા જુની ક્રમભુમિકાને સ્થાને આવે સંપૂર્ણ વિભાવનામાં પોતાનો હિસ્સો આપે છતાં જે આગામી છે તેનું પૂર્વ-સ્વાદન ન કરાવે. દાખલા તરીકે તે નિર્ધાય કે પરાકાષ્ટા બહુ વાર્તાને લઈ જાય જેથી વિચારનો-વાર્તામાં રહેલા વિચારનો અંતિમ પરિસ્પર્શ થાય તે પહેલાં વાંચકનો રસ કેન્દ્રિત થાય.

પ્રયોજન આમ તેની અસિદ્ધ સ્થિતિમાં હવે નથી. નવલનું સાધ્ય માગે છે તેવા આકારમાં કે રચના ધત્તરમાં તેને ઘટાવવામાં આવ્યું છે. પણ હજી એક પર્થાય બાકી છે જેની જોડે જરૂરીયાત રીતે રજૂ થતા પહેલાં પ્રયોજને અનુરૂપ થવું જરૂરનું છે એટલે કે પ્રયોજને જેને જેને આપણે વસ્તુ કહીએ છીએ તે સ્થિતિએ પહોંચતા પહેલાં એક વધુ પર્થાયને અનુરૂપ થવું જરૂરનું છે.

જો કે રચના ધત્તર અને વસ્તુ વિષેનો તફાવત એ બહુવાર બહુ અગત્યની વાત નથી તો પણ જેમ અને તેમ એ તફાવત જેટલી સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાય તેટલી સ્પષ્ટતાથી સમજવો એ ઈચ્છિય થોડું છે. નવલનું કે નાટકનું રચનાધત્તર કે આકાર નવલને કે નાટકને થોડું રીતે સમજવા માટે આવશ્યક છે. જે વસ્તુને સાદા સીધા રચના ધત્તર પર સમારોપવામાં આવી છે તેમાંથી ધણું રસાસ્વાદન (Aesthetic Satisfaction) મેળવી શકાય-વાર્તાને અનુરૂપ લાક્ષણિક રસાસ્વાદન મેળવી શકાય. વસ્તુ જેમ જેમ વિકસતી થતી જશે તેમ તેમ વાચકના માનસની પાદ્યક્રિયા ધુમરાશે અને એ વસ્તુને વારંવાર જુદી જુદી રીતે ગોઠવશે, તેના પર વિચાર કરશે એ નવી નવી કુંચીઓ શોધશે, કાર્ષ્ણ્યની નવી સૂંખલાઓ શોધશે. જે વસ્તુ મુંઢર હશે તો તેનું અંતિમ અભિગાન માત્ર કુંચીઓ કે

કાર્યકારણની શૃંખલાઓનું જ નહિ હોય પણ જે કાર્મિક રસમય રીતે સુમંદત છે તેનું હશે. જે કાર્મિક નવલકાર તરતજ વાચકની સમક્ષ રજુ કરી શકત તેનું એ અભિગ્ધાન હશે. અને એ કાર્મિક જે નવલકારે વાંચક સમક્ષ જે એકદમ રજુ કર્યું હોત તો જે સૌન્દર્ય તેમાં અત્યારે વિલસે છે તે ન આવી શકત તેનું એ અભિગ્ધાન થશે.

✓ કલા જે રસમય રીતે સંતોષ આપે તેને હમેશાં આલોકનની સાથે સંબંધ હોય છે—નવલના સંબંધમાં સર્જક ન્યારે ઈચ્છે ત્યારે એ આલોકન સૌદામિનિના અબકારાની જેમ વાંચક સમક્ષ અબકાવે છે—જેના પરિણામે વાંચકને ઝોચીતો પ્રકાશ મળે છે. આ વસ્તુ નિરૂપણનું એક ક્ષેત્ર-કાર્ય છે. બહુવાર વાર્તાનું પ્રયોજન નર્મના સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ રજુ થાય છે. નર્મ એટલે સમજ-શક્તિનો ઝોચીતો અબકારો. નર્મની વ્યાખ્યા કરવો હોય તો આપણે એમ કરીએ કે નર્મ એ વિચારો જેમાં કશું જોડાયું નથી અથવા જે અજોડાયું છે તે જેનું જોડાયું કરી આપે છે. નવલિકામાં નર્મનું આ ઉપયોગી કામ છે. જે એ અજોડાયું વિચારો વચ્ચે વાર્તાકાર જે અંતરાય જાણી જોઈને ઉભો કરે છે તેને દૂર કરવામાં આ નર્મનો ઉપયોગ થાય છે જેને પરિણામે વાંચકના માનસમાં રસનો સંતોષ ઉદ્ભવે છે.

ઝો. હેલીની એક નવલિકા છે. “હેલ્થ પાન.” એક ગામડામાં કલાકાર કન્યા રહે છે. તે ન્યુમેનીઆથી પીડાય છે. જે ઝોરડામાં એનો ખાટલો છે તેની બારીમાંથી પથારીમાં સુતા સુતા વૃક્ષલતાના પાન એક પછી એક ખરતા જુએ છે. તેના મગજમાં એક દુષિત તરંગ ઉદ્ભવે છે. તેને ખાત્રી થાય છે કે જેમ જેમ પાન ખરતા જાય છે તેમ તેમ એની જીંદગી ઓસરતી જાય છે અને ન્યારે હેલ્થ પાન ખરશે ત્યારે એનું જીવન પણ અસ્ત પામશે. એક બીજી સખી જે તેની સાથે એકજ ઝોરડામાં રહે છે તે તેના મગજમાંથી આ મુર્ખ તુકો દૂર કરવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે. અને આખરે એ વૃક્ષલતા પર એક જ પાન રહે છે ત્યારે પેલી માંદી કલાકાર કન્યાને લાગે છે કે તેનું મોત આવી ચૂક્યું છે.

પણ વિચિત્ર સંજોગોમાં તે હેલ્થ પાન ખરતું નથી. દીવસ પછી દીવસ આત્મા જાય છે અને પેલું પાન વૃક્ષલતા પર હજી રહેલ જ છે. અને પેલી માંદી કન્યા ધીમે ધીમે, આરોગ્ય મેળવતી જાય છે અને આખરે એ જગમાંથી દૂર થાય છે.

ભોયતળીયે વૃદ્ધ ચિત્રકાર રહે છે જે બધીવાગ ઉપર રહેતી કન્યાઓ માટે પ્રતિમા તરીકે ઉભો રહે છે. એ સાવ દુઃશ્રાન્તિ છે અને દારૂ પીવાની આચત આદતને લીધે પોતે સર્વોત્તમ ચિત્ર ચિત્રવાની બહુશ હાકે છે તે સિદ્ધ કરવાની જે કાઈ તક હતી તે ગુમાવે છે. જે દિવસે પેલી કલાકાર કન્યાને લયવિમુક્ત બહાર કરવામાં આવે છે તેજ દિવસે તે વૃદ્ધ ચિત્રકાર દવાખાનામાં મૃત્યુ પામે છે. અને પેલી આદલી છોકરીની સખી તેને તે કેવા સંજોગોમાં મૃત્યુ પામ્યો તે વિશે ખુલાસો કરે છે

એમ બન્યું હવા બેજવાળી હતી અને તોફાની પવનથી કુધવાતી તે ગતે ન્યારે ખરેખર છેલ્લું પાન ખરી મધુ હતું ત્યારે એક નીસગળી પર ચઢી વૃક્ષલતાના પાન જેવું એક પાન તેણે ચીતર્યું અને પેલા ખરી ગયેલા પાનને રથાને ગોઠવ્યું રાત બેજવાળી અને હડી હતી-એને શરદી લાગી અને એ મૃત્યુ પામ્યો

આ વાર્તા-પથુ ખરી રીતે એ એક વાર્તા નહિ પથુ જે વાર્તા છે ન્યારે વાર્તાનો અન્ત આવે છે ત્યારે વાચક સમજી જાય છે કે વૃદ્ધ ચિત્રકારે તેનું સર્વોત્તમ ચિત્ર ચીતર્યું (જે કે તેમ કરતા તેને જીવગીનો ભોગ આપવો પડ્યો) અને પેલી માદી કલાકાર કન્યાનો દુષિત તરંગ કરી પથુ સંભવિતતા વગરનો હતો કેમકે વાસ્તવિક રીતે છેલ્લું પાન ખરી મધુ હતું એ પોતે તો સજીવ હતી વાર્તા ખરી રીતે જે વાર્તા છે એક રીતે એ દુ શીલ વૃદ્ધ ચિત્રકારની વાત છે-વૃદ્ધ ચિત્રકાર કે જેણે કલાકાર કન્યાને બચાવવા પોતાનો જીવ આપ્યો-અને એમ કરીને પોતાનું સર્વોત્તમ ચિત્ર પથુ આપ્યું. બીજી રીતે એ કલાકાર કન્યાની વાત છે-કલાકાર કન્યા કે જે પોતાના એક દુષિત તરંગ ખાતર પોતાનો જીવ લગભગ ખોવાની તૈયારીમાં હતી. છતાં આ જે વાત બેગી થઈને એક વાત બને છે પથુ એક વાતનો બીજી વાત સાથે મળે છે તે તો વાર્તા ન્યારે અન્ત પામે છે ત્યારે એચિંતો આપણા માનવમાં પ્રકાશિત થાય છે આ અગર ઉપજવવામાં નર્મનો જ ઉપયોગ થયો છે, અને સદાન અને મધુકિતક રીતે સાધનોનો વસ્તુમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે

નવલ લખનારમાં અમુક પ્રકારની શક્તિ જોઈએ, એનામાં અમુક નૈસર્ગિક શક્તિ હોવી જોઈએ જેથી એ નવવના માધ્યમો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરી શકે ઘણા આગ પ્રયસનીય મજાતા લેખકોમાં આ અમુક

પ્રકારની શક્તિ નથી હોતી, અને જીવનખર અભ્યાસ કરવાથી એ શક્તિ દ્રાઢતામાં આવી શકતી નથી. પણ જે નવલસર્જકમાં આ અમુક પ્રકારની નૈસર્ગિક શક્તિ છે તે શક્તિનો વિકાસ અગત્ય રીતે તે જે જે નવલો બાળપણથી તે અત્યાર સુધીમાં વાંચે છે તેને લીધે થાય છે. અસરકારક રીતે વાત કહેવા માટે અમુક શક્તિ હોવી જોઈએ, અમુક નૈસર્ગિક વલણવૃત્તિ હોવી જોઈએ; પણ જેણે દ્રાઢ દિવસ નવલ વાંચી નથી કે સાંભળી નથી તે અતિથય શક્તિશાળી કે મંત્રવનીય નવલ-કથક હોય તે શક્ય છે છતાં નૈસર્ગિક શક્તિના વિકાસ માટે તેણે નવલસાદિત્યનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. આપણે જે સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો માતૃમ પડશે કે નવયમાં પણ પરંપરાગત પ્રાપ્ત સંપ્રદાયને સંપૂર્ણ અવકાશ છે. અને નવલ-સર્જક જ્યારે નવલ શ્રુતિ છે કે લખે છે ત્યારે મુખ્યત્વે કરીને આ પરંપરાગત પ્રાપ્ત સંપ્રદાયનો અને પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિનો જ ઉપયોગ કરે છે. અમુક પ્રકારની નવલ રીતને અનુકૂળ સ્વરૂપ આપવા માટે જ એ જાણી જોઈને નવલ ઘડતો નથી. ધણીવાર નવલ અમુક નવલ રીતને કે અમુક સ્વરૂપને મળતી આવે છે તેનું પહેલું કારણ તો એ આપી શકાય કે જે સામ્ય છે તે પરિમિતતાઓવાળું છે; બીજું કારણ એ આપી શકાય પરંપરાગત પ્રાપ્ત સંપ્રદાય પણ તેમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પણ આ પ્રકારની નવલ ઘડતરની એકરૂપતા એ નવલસર્જકના વિચારપૂર્વક કરાવેલા પ્રયાતને આભારી નથી જ હોતી. આથી આમ જની આવે કે નવલનો ધણી સમુદાય અમુક વિશિષ્ટ સ્વરૂપને મળતો આવતો દેખાય પણ એ જેને મળતો આવતો દેખાય છે તેના જેવો તો નથી જો એ મળતો આવતો દેખાય છે-જેમ શીકારી કુતરો સસલાના શીકાર પાછળ દોડે, પાછળ પાછળ દોડે પણ એના પગલાં સસલાના પગલાંમાં જ ખરાબર અપોઅપ પડતા નથી, કાંક કાંકવાર એના પગલાં પડે પણ ખરા.

આવું જ કાંઈક વસ્તુ સંબંધમાં કહી શકાય. સર્જક સામાન્ય રીતે જેને કલામય-રસમય-અસર માને છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે જ નવલ સર્જવા મથતો નથી-પણ એ તો પોતાને જે વાત કહેવી છે તે જેમ ખતે તેમ અસરકારક રીતે કહી શકાય તે માટે મથે છે. અને આમ અસરકારક રીતે પોતાની વાત કહેવાનો ઉદ્દેશ સફળ કરવા અગત્ય રીતે પરંપરાગત પ્રાપ્ત સંપ્રદાયના સ્વરૂપનો લાભ લે જ છે. નૈસર્ગિક રીતે મળેલી શક્તિ કે

અભ્યાસ વડે મેળવેલી શક્તિ તેને ચેતવણી આપે છે કે જો નવલ અસર-કારક રીતે રજુ કરવી હોય તો તેણે તેને કલ્પમાત્રુસારિ ધોરણે રજુ કરવી જોઈએ—અથવા વિકાસની જૂમિકાઓના સુયોગ્ય પ્રબંધમાં રજુ કરવી જોઈએ. નવલસર્જક માત્ર પોતાના અંતિમ વિચારનો પરિસ્ફેટ યોગ્ય પળ આપે ત્યાં સુધી મુલતવી નથી રાખતો. પણ નવલમાં રહેલ અંતિમ વિચારના પરિસ્ફેટનો અમુક અંશ તે વાચકના માનસ પર સુરપટતાથી ઠોકરી ભેસાડે છે. રચનાધરતરમાં આપણે જોયું કે નવલના યોગ્ય મુલ્યાકન માટે તેમાં વાચકનો સર્જનાત્મક સહકાર આવશ્યક છે. એજ રીતે વાચકના સર્જનાત્મક સહકારની જરૂર વસ્તુના રસમય અંશોના શુલ્કપ્રહણ માટે જરૂરી છે. કૌતુકોએ પણ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે. સૌન્દર્યને તેઓ માત્ર પોતામાં રહેલા તત્વ તરીકે ગણતા નથી—પણ સૌન્દર્ય હેતુને લક્ષ્યમાં રાખીને યોગ્ય સાધનોના સંપૂર્ણ સંવિધાનમાં છે એમ માને છે—અને જો સૌન્દર્યની શુલ્કપ્રહણતા એ ચોક્કસ બૌદ્ધિક પ્રજ્વલિ છે.

૪

ચરિતાર્ય

તેની સામટી અસરમાં નવલ એક રીતે જૂમદેશ કે મહિર જોડે સરખામણી કરાવે છે; અથવા બીજી રીતે વધારે સારી રીતે સરખામણી કરીએ તો એને કાજળ કાળી રાતે ધનધોર આકાસમાં તેજરેખા કરતા અને અંતે અંતર્ધ જવાય તેટલું ઝગઝગી ધ્રુવતા અગ્નિખાણ (rocket) સાથે સરખાવી શકાય. “સરસ્વતીચંદ” જેવી નવલના આખા સમૂહ અને સ્વરૂપમાંથી તેનો ચરિતાર્ય છૂટા પાડી શકવો અશક્ય જણ્યારો, પણ ધણી નવનો, નાટકો, અને નવલિકાઓનો ચરિતાર્ય સમજવામાં એટલી બધી અશક્યતા નહિ જણાય. નવલ પૂરી થાય કે વાચકને, અને નાટક પૂરું થાય કે સભાગૃહને એમનો ચરિતાર્ય ઓચિંતોજ ઝગઝગી જણાય છે. આપણે એને એટલા કહીએ—કાકાની ચણીમાં ચણીનું કાકાની સાથે અંતે પરિણમ્ય—જ્યાં અને જ્યન્તમાં જાહવીના જળમધ્યમાં નોખા નોખા ફોડલા ધુમાવતા જ્યાં અને જ્યન્તાનું આત્માનું અદ્વૈત અથવા શ્રી રામનારાયણ

પાકની " મુકુન્દરાય " નવલિકામાં વિમળશાની દંતકથાથી લવાયેલ સૂચક
અન્ત-અથવા આપણે એને માનવજીવનનું કે માનવસ્વભાવનું ભાષ્ય
હીએ તેના છેલ્લા બે ચાર પાનામાં તેના ચરિતાર્થને નીતિભોધના સ્વ-
રૂપમાં આપતી નવનોનો જગાનો હવે ક્યારનો જતો ગયો છે. અત્યારના
નવનકારોનો ઝાઝો સમૂહ ચરિતાર્થને નવનના અન્યા અનૈકદિપક રાખે છે
ધણીખરી લોકોના સામાન્ય માનસમાં પ્રિય થયેલી લોકપ્રિય નવલોનો
ચરિતાર્થ લગભગ આવો કે આવો અર્થનો હોય છે-પરમેશ્વર સ્વર્ગમાં
નિવસે છે, વિશ્વમાં બધું નિવસસર અને સુયોગ્ય ચાલે છે, સત્ય અને
અસત્યના મંદાંધુમાં અન્તે સત્ય અસત્ય પર વિજય મેળવશે જ, -જો કે
યોવન અને મૌનદર્શ તરફ મ્હેન રહાજ પક્ષપાત અને દયા બતાવવામાં આવે
એ સંભવિત છે ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો લોકપ્રિય નવલોનું સાહિત્ય
જેમાં લોકાચારજત નીતિમયતા આવી ગઈ છે એવા અસ્તિત્વને સાચા
અસ્તિત્વ તરીકે ઠાકી બેસાડે છે, એ અસ્તિત્વ એવું છે જેમાં જે ધર્મમાં
સામાન્ય જનતા માને છે તેને વિજય વરે છે અને જો કે નીતિભોધ
પ્રુત્તે પ્રુત્તી રીતે રજુ કરવામાં નથી આવતો તો પણ તે સમાજમાં જેને
નીતિ માનવામાં આવે છે અથવા લોકસમુહનો ઝાઝો ભાગ જેને નીતિ
તરીકે ઓળખે છે તેને અનુરૂપ જ હોય છે. પણ જે હોય તે ચરિતાર્થ
સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હોય છેજ પરંપર વિશેષી ધર્મના સધર્પણ થાય છે,
અને જે ઉત્તમ ધર્મ છે તે હાલે છે-આપણે જાણતા હતા અને જેની
આપણને ખાતરી હતી તે પ્રમાણે જ બને છે જો કે જો નવલસર્જકે પોતાનું
સર્જન સફળ રીતે કર્યું હોત તો અન્ત સુધી આપણે સાવ ચોક્કસ તો
નજ હોત ઉચ્ચ મેટિના અને કલાલિંગ નવલસર્જક પોતાની કલામય
અખડતા જાળવવા માટે-અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો અગાઉ આવી
ગયેલ કમજૂરિયાઓ જે કલામય અન્ત નિર્દેશે તેથી વિપરીત અન્ત
લાવવા માટે-સામાન્ય લોકસમૂહને મમે તેવા સુખમય અન્ત લાવવાની ના
પાડે છે-તેમની આ પ્રકારની સુયોગ્ય વનણુ પણ લોકપ્રિય નવલકારોને
સારી રહાય આપે છે જો કે લોકપ્રિય નવલકારો એ રહાયનું સજી માર્ક
દિવસ સ્વીકારવાના નથી જો દરેક નવનના અન્ત સુખમય જ આવે-જો
દરેક નવનમાં છે-તે નાવક અને નાવિકા પરણી શકે અને ખાવપીએ ને
મોજ કરી શકે-તો લોકપ્રિય નવનમાર માટે તેના વાચકવર્ગનો નવલમાં
ધણો અને શુદ્ધ અનિશ્ચય ટકાવી રાખવો મુશ્કેલ થઈ પડે

એ અનિશ્ચય ટકાવી રાખવો મુશ્કેલ છે; ધણો મુશ્કેલ છે. વાચકને ગેરરસ્તે દોર્યા વગર અને એમ કરી વાર્તામાથી તેને મળવા સંતોષનો રસ ઓછો. ક્યાં વગર આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે નવલસર્જકમાં ધણી પારિભાષિક શક્તિની આવશ્યકતા છે. ધણી નવલોમાં એ પ્રકારના પ્રવાહો આપણે જોઈએ-એ પ્રકારના દૃષ્ટિબિંદુઓ, અમુક પ્રશ્નની એ બાબતો આપણે જોઈએ “સરસ્વતીચંદ્ર” એક રીતે જોઈએ તો મુગ્ધ, ભોળી, શશીભસ્ત, વિભાવરીની કથા છે, ચંદ્રને ખાતર તપતી કુમુદની કથા છે, આકાશ મનોમન્યનો અતુલવતી, પતિરત મહેલ કે પ્રેમીગત યવુ એ પ્રશ્નનો હોલ સાવચા મયતી કોમળ બાળકીની કથા છે, અને બીજી રીતે જોઈએ તો કુમુદને ખાતર જ ધરમસાગનો ત્યાગ કરી ન્હાગીરી ફરી ધારનાર, પોતાની રાહ જોવા એક સૂચક શ્લોક પ્રિયાને મોકલનાર, અને દૈવ દુર્વિપાકે મોડો પહોચતા સ્વાધિયાને પરકીયા બની અનેક દુઃખદ મનોમન્યનોમા શુચવાતી, દુઃખ થતી જોઈ દુઃખ પામનાર, જે નીવેડા સર્વરીતે યોગ્ય નીનડત તે નીવેડા સમાજ લાય ન લાવી શકનાર સરસ્વતીચંદ્રની પણ એ કથા છે.

“શુન્નગતનો નાય” જોઈએ એ નવલમાં એક રીતે જોઈએ તો પાટણની ગાદી જતી કરનાર ત્રિશુવનપાલ જેવા રાજ્યભક્ત દડનાયકની ધૈર્ય કરતા, અનેક મહાન પુરોહીની વચમાં વિરાજેલા પોતે એવાની લઘુતા અતુલવતી, શુન્નગતની પ્રતિષ્ઠાને અયોગ્ય આવરતા, પોતાના દગબારમાં શોભે તેવા રત્નોને દૂર દૂર દડસેવતા નિર્મળ સાગતા સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્લિંગની વાત છે, તો બીજી રીતે જોઈએ તો મહાન મહેલના સ્વપ્ના ખાતર પોતે જ રચેલા પાટણની મદુલીની ગૌરવ પ્રતિષ્ઠા સતત સાચવી રાખવા મયતા એ પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવાની મયામણની અપૂર્વ રાજ્યભક્તિમાં પોતાની ઈરીનો ભોગ આપતા, બેનને મરવા દેતા, બેનવીને દુખવા દેતા, દીકરાને પશુ વિદાય દેતા, વિક્ષરે તો પાટણને પાછો બનાવે તેવા શક્તિશાળી, સુખના અનધિકારી માત્ર વિશાળ જગતમાં તાઢ જેવા હોભેલા પરમ સુત્તમદી સુખલની એ વાત છે. ધણીવાર નવલની અદર આવતા જુદા જુદા પ્રવાહો પણ એક અપૂર્ણ વાત જેવા હોય છે જ ત સરસ્વતીચંદ્રમાં તો ધણા પ્રવાહો છે શુન્નગતનો નાય તેમાં ત્રણ પ્રવાહો સુરપટ રીતે જોઈ શકાય છે એક પ્રવાહ મીનગ અને મુગ્ધાની હૃદય-કથાનો, બીજો પ્રવાહ ત્રિશુવનપાલ અને કારમીગ દેવીના સુપ્રસન્ન ગાદીરથ જીવનનો, ત્રીજો પ્રવાહ કાનામિમિવ દુ સદ યવા

મથના કાક અને કવિકુલ-શિરોમણીની કવિત્વભરી સરસરમય મજરીની અદ્ભુત પ્રણય-કથાનો આ દરેક પ્રવાહ અડધેક છૂટી છૂટી વાત જેવો છે એમ કહી ચકાયે.

ઘણીવાર પોતાની કથાના અસ્તિત્વને છેડત સુધી ગુદ રાખવા માટે નવલસર્જક ખરા નિર્ધાયને રથાને વ્યક્ત નિર્ધાયને ગોઠવે છે “હેલા પાન” (Last Leaf) ની નવલિગ એ વૃદ્ધ ચિત્રમરના સર્વોત્તમ ચિત્રની નવલિકા છે-જે કે સમગ્ર વાત દરમિયાન તે માદી કલાકાર કન્યાની વાત હોય એમ આપણને લાગે છે, શ્રી રામનારાયણ પાઠકની “જહાણી” એ પરશોત્સુક વીશીવાળા બાહ્યણની વાત છે, જે કે આખી વાત દરમિયાન વાતાવરણ તે માત્ર જહાણી અને તેના પલિભોર્તુક પતિની હોય એમ સૂચવે છે “ગુજરાતનો નાથ” એ ગુજરાતની મહત્તા સાધતા મુગલની એ વાત છે જે કે આખી નવલ દરમિયાન સાક્ષરથી નરસિંહરાવ જે કામડો રણુ કરે છે તેણે કામડો ગુજરાતનો નાથ કાણુ-જયસિંહ, મુગલ કે ત્રિશુ બનપાલ તે વિષેના આપણા મનમાં ઉદભવે છે) “કાકિલા” એ પગમ પ્રેમી આર્યોની સંસાર-કથા છે જે કે આખી વાત દરમિયાન તે આર્યોના પતિ સમગ્ર ધ્યાન આકર્ષતા હોય એમ આપણને લાગે છે.

કેટલીક નવનોમા અસ્તિત્વ આગળ આવી ગયેલી કમબૂમિકાઓમાંથી ક્ષિત યતા છેલ્લા બનાવમાંથી વ્યક્ત નથી થતો પણ તે ક્ષણે કે આખી નવલ સાથે વિશેષ પ્રસવતા છેલ્લા બનાવથી વ્યક્ત થાય છે કૃત્રિમ રીતે ઉપયોગ થવાર્યા આ યુક્તિ કૃત્રિમ શોભન જણાય તોપણ તેમાં કૃત્રિમ શોભન જેવું કશું નથી પરમેશ્વરની પાપીના પાપ માફ કરવાની ઉત્સુકતા જેવી હોય તો પાપના પાપી પર અસર કરતા ભય કર પરિણામે ભોવાની પણ જરૂર છે વીશીવાળા મહારાજની (જહાણી) એ સામાન્ય સ્ત્રી છે તે ન સમજી શકનારું રહસ્ય તપાસણું હોય તો આપણે તેની પરશોત્સુકતા તપાસવી પડશે અને તેને માટે પેના ગરીબ બાહ્યણ પર કુર પ્રયોગ કરતા પલિધેના પલિ ભોર્તુકના પાત્રની જરૂર પણ પડશે વૃદ્ધ ચિત્રમરને તેનું સર્વોત્તમ ચિત્ર ચિતરવા દેવા માટે દુષિત તરંગવાળી માદલી કનાકાર કન્યાની પણ એટલી જ જરૂર રહેશે.

(નામ્યાત્મક નવનોમા-નવન જેમાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મો, દષ્ટિબિંદુઓનું સંઘર્ષણ થાય છે-જે અન્ત ચોક્કસ જ હોય તો તે વૃદ્ધ મેધર્ષણ ગોઠવ

વામાં આવે કે તરતજ સમજી શકાય છે. જે પણ વચ્ચે સર્જક ગમે એટલી તદ્દરથ વૃત્તિ રાખે પણ નીતિમય વિજય તરતમા ધર્મ જવામા જ છે, જે કે એ નીતિમય વિજય પ્રથિત પ્રયાથી નીતિથી વિરુદ્ધનો હોય. “પૃથિવિ-પદ્મલ” મા મુજ અને તૈલપ એ જે વચ્ચેના સંબંધમા વાયક પોતાનો નિર્ણય કરી જ નાખે છે-એની સહાનુભૂતિ હમેશાં મુજ તરફ જ રહેવાની, અને જે એ નવલનો અન્ત સામાન્ય લોકમાનમની ઈચ્છા પ્રમાણે જ આપ્યો હોત-એટલે કે જે મુજ મુલાલમતીને લઈને, તૈલપને ધાપ આપીને, ળાગી જવામા ફાળ્યો હોત તો એ નવલ ઘણી રીતે અનઅસરકારક અને કલાની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ જ રહેત. સંઘર્ષથી મુજ અને તૈલપ વચ્ચે એમાં ગોઠવવામા આવે છે-તૈલપ નીતિમય યોગીશા સ્વરથ જીવનમા માનનારો છે, ત્યારે મુજ જેને નીતિના દૃષ્ટાંતોની પરવા નથી અને સૌન્દર્ય પીતાં જે કરાતો નથી એવા જીવનમા માનનારો છે છતાં વાયકની સહાનુભૂતિ સતત રીતે નફદ મુજ તરફ જ વહેતી રહે છે, એમા કલાકારનો વિજય છે એમ જ કહેવું પડશે. મેલોડ્રામાથી સંતોષ નથી થતો તેનું કારણ પણ એ જ છે-પસંદ નાધિકા મેળવવા માટે નાયક અને ખલાતમન મુદ્દીએ વડે, હરાઓ વડે કે બંદુક વડે લડે પણ ત્યાં શઠની શઠતા આખી વાતમાં નાયકના ઉત્તમતાત્વ જોડે સરખાવવામાં આવી છે-ત્યાં આવશ્યક નિર્ણય ધણા વખત પહેલાં વાયકના મનમા ધર્મ ગમે છે અને એ નિર્ણય નાયક દુરાતમન શઠ સાથે ઝપાઝપીમા કદાચ હારી જાય તોપણ નાયકની તરફમા જ હોવાનો છે. જેવાનું એ જ રહે છે કે નવલસર્જક નીતિમય વિજય કે વારતવિક વિજયને અનુભોષે છે. કુશળ નવલકાર ત્યાંસુધી તે જ વખતે એ અન્ત રજી કરવાને તૈયાર ન હોય ત્યાંસુધી ખરા નિર્ણયનો અમુક અસં અવરોધી સખી ઉભય-સંભવની શક્યતાને વર્જે છે. પછી જે એણે યોજના બરાબર યોજી હોય તો ત્યારે વાર્તાનો વારતવિક નિર્ણય અન્તે રજી કરવામા આવે ત્યારે તે વ્યક્ત વિષયના વિસ્તાર અને વૃદ્ધિ જેવા લાગે-અને જે પહેલાં મુખ્યત્વે વૈકલ્પિક હતો તે નિર્ણયનું વધુ ચોક્કસ અને ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષનું પરમ સ્વરૂપ લાગે.

અવૈકલ્પિક-સાવ ગેરહાજર નહિ અર્થ વગરના કાર્યો કે બનાવોની પરપરા રજી કરે એવી નવલ ઘણાં ચોક્કસને જ વાચવી ગમે પાત્ર શુ કરે છે તેમા આપણો રસ નથી પણ પાત્ર શા હેતુથી એ પ્રમાણે કરે છે તેમાં

આપણો રસ ચોક્કસ છે જ. નવલ પોતાનામાંથી નીતિના કે મુશ્કાલના પ્રશ્નો ઝાઝો વખત સુધી દૂર રાખી શકે જ નહિ. નવલમાં અંતિમ ચરિતાર્થ ન હોય તો ચાલશે પણ નવલની કિયાની આવશ્યક જૂગિકાઓ અર્થશૂન્ય હોય તે નહિ અલાવી લેવાય.

✓ અને ધણી નવલોમાં ચોક્કસ સ્વરૂપમાં અંતિમ ચરિતાર્થ હોતો જ નથી. એટલે એમ નથી સમજવાનું કે નવલસર્જકે રજુ કરેલ નિર્ણયને વળાં કરેલ છે. એનો હેતુ જ નિરાકરણ માટે કોઈ નિર્ણય રજુ કરવાનો નહોતો તે જ એનું કારણ છે. નવલસર્જક એમ કહેવા માંગતો હોય એમ લાગે છે—જીવનમાં અંતિમ ચરિતાર્થ ધણીવાર હોતો નથી—જીવનમાં ઘણા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થતું નથી અને જો નવલે વાર્તાત્મક જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડવું હોય તો નવલે વાર્તાત્મક જીવન જ રજુ કરવું જોઈએ. હિસ્ટોરીના નાટકનું જ દર્શાવેલ લક્ષ્ય છે. આખા નાટક દરમિયાન સત્ય કઈ ખાણુ તરફ છે અને અસત્ય કઈ ખાણુ તરફ છે તે વિશે આપણા દ્રષ્ટિના મનમાં શંકા નથી; પણ એ આખા નાટકના પરિણામ અન્તે આપણને કોઈ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ મંદેશો મળી નથી શકતો. અંતિમ કશ્ચાન્નક પરિણામ આપણને જાણે એમ સમજાવે છે કે માનવીના ચારિત્ર્ય વણાટમાં અનિશ્ચયતા અને દીર્ઘસૂત્રતા એ પ્રાણવિનાશક દૂષણો છે; લાંબો વખત સુધી અમુક ખાણત પર વિચાર કર્યો કરવા કરતાં કિયામત ખનવું એ વધુ સારું છે. પણ નાટક આ હિપર કશું તત્વ ચોકખા અને સ્પષ્ટ સૂરોમાં આપણી સમક્ષ રજુ કરતું નથી.

✓ હતાં નવલમાં ચરિતાર્થ નથી જ હોતો એમ કહેવું એ બરાબર નથી. આખ્યાયિક, મહાકાવ્ય કે પ્રયોજન વડે વેદિત દરેક નવલ કે નાટક એક સંપૂર્ણ અનુભવ રજુ કરે છે, અને તેનો ચરિતાર્થ એ છે કે એ અનુભવ પૂર્વભોગથી અને અપ્રસૂતતાઓથી પર છે. પૂર્વભોગ અને અપ્રસૂતતાઓ વાર્તાત્મક અનુભવનું મુખ્ય ધણું ઝાણું કરી નાખે છે. એટલે આવા પૂર્વ-ભોગ અને અપ્રસૂતતાઓથી પર એવો અનુભવ એ ચરિતાર્થિત અનુભવ છે એમ કહી શકાય. આથી વધારે ચરિતાર્થની નવલસર્જક પાસે આશા રાખવી તે વધુ પડતું છે.

તેની સામટી અસરમાં અને તેના ચરિતાર્થમાં નવલ એ જીવ પ'થે વહે છે અને એ એ વચ્ચેના તફાવત પ્રયોજનને અનુલક્ષીને વિશાળ દૃષ્ટિએ

કહી શકાય. એકમાં પ્રયોજન પોતે જ ચરિતાર્થ આપે છે. બીજામાં પ્રયોજન નવલની કે નાટકની ક્રિયાને સ્વરૂપ આપે પણ તે પોતે કોઈ ચોક્કસ ચરિતાર્થ રજુ ન કરે—ચરિતાર્થ ખરી રીતે જે સમગ્ર રજુ કરવામાં આવ્યું છે અથવા જે સમગ્ર અનુભવ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે તેમાંથી મેળવી શકાય. આ તદ્દાવત ન સમજવાને પરિણામે નવલવિવેચકો ધણી વાર ચરિતાર્થ નવલમાં શોધવા પ્રયત્ન કરે છે—જેવો ચરિતાર્થ નવલસર્જકનો રજુ કરવાનો વિચાર જ નહોતો.

૫

પાત્ર નિરૂપણ

પાત્રનું નિરૂપણ કરવું એ પોતાના વિચારને વ્યક્ત કરવાનું નવલકારનું આવશ્યક કાર્ય છે, જે નવલકાર પોતાના પાત્રોને વિશ્વસનિય, માની શકાય તેવા, અને વાસ્તવિક કિમ્બર્લિ જીવનમાં જમતા ન બનાવી શકે; જે નવલકાર વાચકને પોતાના પાત્રોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા ન બનાવી શકે, તો તેના પાત્રો જે કોઈ રિથિતિ કે સંજોગોમાંથી પસાર થાય તેમાં વાચકને કોઈ તીવ્ર રસ રહેવાનો નથી. જે પાત્રોમાં આપણે ખુબ ખુબ રસ લઈએ તે પાત્રો ખીછ રીતે અનાકર્ષક અને ધિક્કારને પાત્ર હોય એમ પણ ધણીવાર બની આવે છે. મુંજના જેવું નીતિભ્રષ્ટ પણે પણે સૌન્દર્યની આરાધના કરતું, નફરત જીવન ગાળવાની અથવા “રાઈના પર્વત” ની જાલકા જેવી કુટુંબજી મોહવવાની કોઈને ઈચ્છા નહિ થાય. છતાં મુંજમાં આપણે રસ લઈ શકીએ છીએ, તેની શક્તિમાં વિશ્વાસ ધરાવી શકીએ છીએ, તેના જીવનમાં રહેલા હિંમત સાથે રમી શકીએ છીએ. તેથી જ રીતે જાલકા એક સ્ત્રીના સિમ્બોલની કિંમત પણ ન સમજી શક્યા જેટલી હદે જન્ય છે છતાં આપણી સદાનુજૂતિ તેના વસ્ત્ર પ્રેરાય છે—અર્ચ્યાતી વરી ચુકેલ હરામ-ખોરો અનેક રીતે પાપિષ્ઠ દુરાધમ વ્યક્તિઓ, જેઓ નવલના પાત્ર પાત્રે દેખાવ દે છે: તેમની સાથે સંર્ગધ રાખવાનું, તેમને પોતાને ઘેર આમંત્રણ આપવાનું કોને ગમશે? છતાં નવલમાં તો આ પાત્રો આપણને રસમાં તરળોળ રાખે છે. ઠીક, “સરસ્વતીચંદ્ર” ના મુખ્ય પાત્ર સરસ્વતીચંદ્ર-

નો જ દાખલો લઈએ ત્યારે તક મળે ત્યારે દીર્ઘ વ્યાખ્યાન કરતો, દરેક વિષય પર લાંબી વિચાર-માનનામાળાઓ અને મનોમન્યનો રજુ કરતો સરસ્વતીચંદ્રને જો અત્યારના કોલેજીયનોની કે યુવનોની સોનતમા કે પીકનીક પાર્ટીમા રેલો મૂકવામા આવ્યો હોય તો એ એના અતિજ્ઞાનથી ચોક્કસ કટાણો જ આપે છતાં “સરસ્વતીચંદ્ર” વાચીએ છીએ ત્યારે તેના બહુશ્રુત સર્જક મશી પછુ આજા કર્યાં વગર કોઈ અજબ જાદુ વડે આપણને એ vagabond મા રસ લેતા કરે છે અને પ્રકરણો ઉપર પ્રકરણો સરસતાથી વાચતા આપણને બનાવે છે

એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજી નવલ “ફોરસાઈટ સાગા” નો સોમ્સ ફોરસાઈટ લઈએ એ પણ એક મર્યાદિત પાત્ર છે હેમ્લેટના પ્રમાણમા એ ચોક્કસ મર્યાદિત છે છતાં ફોરસાઈટ સાગાના લાંબા નવલમા આખા નવલના પ્રવાહ દરમિયાન એ મુખ્ય મહત્વનું પાત્ર બને છે એટલું જ નહિ પણ ખીજી નવસોનું અને ઘણી નવલિકાઓમા પણ અમલનો ભાગ બજવે છે અને વાચના રસમા જરૂરે ક્ષતિ ચતી નથી શ્રી ગોલ્ડસ્વર્થી આવુ સરસ પરિણામ જે રીતે લાવી શક્યા—એક બાણુ એમણે કહ્યું કહ્યું પનગતી જતી દુનિયા પ્રત્યેના સોમ્સના પ્રત્યાવાતો રજુ કર્યાં, અને ખીજી માણુ એમણે પચાસ વર્ષ જેટલા લાંબા ગાળા દરમિયાન સોમ્સના વ્યક્તિત્વમા જે વિકાસ થયો તે વર્ણુ પો ખીજી રીતે આ વાત રજુ કરીએ તો ગોલ્ડસ્વર્થીએ પચડાતી જતી દુનિયા પ્રત્યેના સોમ્સના પનગતી જતા પ્રત્યાવાતો રજુ કરી તેની નવનમા સમસતા આણી અને ત્યારે ગોલ્ડસ્વર્થીને એમ લાગ્યું કે સોમ્સમા હવે કશું નવીન જાણવા જેવું રહ્યું નથી ત્યારે એણે શ્રી સોમ્સને મરણને તરણુ બનાવ્યો

પાત્ર વિશેના આવા પ્રતિષ્ઠાક અન્વેષણ લાંબી નવલોમા અથવા એવી નવલની હારમાળામા થઈ શકે, પણ પાત્રની વિવૃત્તિ કરવી એ દરેક નવલકારનું અને નવલિકાકારનું મુખ્ય આવશ્યક કાર્ય છે—શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીમા અને શ્રી હુમકેતુમા આ પાત્રની વિવૃત્તિ જોવામા આવે છે—જે તેમને વર્તમાન યુગસાથી નવન અને નવનિકાકારોમા અનાખા પાડી બતાવે છે

વાસ્તવિક જીવન અને નવનમા જીવાતા જીવન વચ્ચેનો તફાવત આ પાત્રવિવૃત્તિથી વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાય છે વાસ્તવિક જીવનમા સાધા રજુ રીતે માણસ-સ્ત્રી યા પુરુષ-પોતાના મનમા રમતી હુપી આસાઓ,

આત્મામાં રહેતી બીજીઓ અને શરીરમાં રહેતી વાસનાઓનો સંસ્પર્શ-સંદર્શ કોઈ આગળ કરવો નથી; હીલની વાતો એ હીલમાં જ ચર્ચાની રાખે છે. એને એવી રીતે જ ઉદગ્રામમાં આવે છે કે એવી બાબતોમાં એ મૌન-વનબન કરવાનું જ પસંદ કરશે અને જેઓ પોતાના હૃદયની વાતો કોઈ આગળ ખુદી મૂકે છે તેઓનામાં પોતાની વિશ્વલ-કથા કમબલ ભૂમિકાઓ મા-નવનમાં બને છે તેમ-રજી કરવાની ક્યામય નૈસર્ગિક શક્તિ હોતી નથી.

પોતાના Aspects of Novel ના પુસ્તકમાં મી ફારસ્ટર નવનમાં બે પ્રકારના પાત્રોના બેદ સમજાવે છે એક Diagon in flat, અને બીજા diagonal in round વર્તુળમાં નિરૂપાયેલા પાત્રોમાં પણ સપાટ નિરૂપણની આવશ્યકતા રહે જ છે. અને પાત્ર નિરૂપણને પાત્ર નિરૂપણ કહેવું એ યોગ્ય છે કે સરસ્વતીચંદના પાત્ર વિશે થોડા સખ્તો કહીએ એટલે સર-સ્વતીચંદ્ર એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ રજી થઈ જશે. પહેલા તે તેના સ્થૂળ શરીરમાં જોવાશે, તેના અવાજ અને રીતચીતથી તે પીછાનાશે; અને પછી તેના ઉર્મિમય અને ગાનસિક તત્વોથી તે પ્રભાશી "સર-સ્વતીચંદ્ર" ની નવનમાં વાર્તાતત્વ છે જ નહિ એમાં જો કે ઝાઝું પાત્ર-ધ્વનન નથી તો પણ સામાન્ય રીતે એમાં પાત્રધ્વનન (character Study) છે એમ કહીએ તો ચાલે એટલે સરસ્વતીચંદ્ર વિશે ત્રીસ પાનામાં અને વધુ સરસતા અને સચોટતાથી જો કહેવું હોય તે કહી શકાય એમ. ■ તો પછી આવડા મોટા થોથાઓ વાચવા શા માટે? અને સર-સ્વતીચંદ્ર જેવા નહિ મનુષ્યો નહિ દેવલોકો જેવા નિર્ગભોધરૂપ પાત્રોમાં એવું તે શું છે કે કમાકોના ક્યામો સુધી તેના ચારિત્ર્ય નિરૂપણ પાછળ ખુદા થવું? શ્રી ગાંધીજીનો સોમ્સ ફોરસાઈટ વાગકો સહનુભૂતિ પ્રેરે પણ બંધિત તરીકે તે એટલો બધો આકર્ષક નથી એકમેથ પણ બંધિત તરીકે આકર્ષે નહિ; કૃષ્ણ મૃણાલ મુજને આકર્ષિ શકી પણ જો હાકમાસ અને લોહી બરેલી અને ચામડે મટેન અમવાળા આપણને રસ્તામાં ભેગી પડી હોત તો એ શીળીનાશુ મોઢું આપણને આકર્ષત? અને કાકાની શરીર આમ સફેદત લાગે, એ મોલે લ્યારે સી રસાત્ર્ય-વાહીઓ હીપર હીપર કરે પણ કાકા કહે છે તેવા વેશ્યા જેવા આત્માવાળી શરીર સમી પુત્રીઓ પ્રજા મામાં સહી ન જ લે.

એટલે ખરી વાત એ છે કે નવનમાં પાત્ર નિરૂપણ નહિ પણ પાત્રનું આધિકરણ આપણને મુખ્યત્વે ગતિક લાગે છે પાત્રની નર્મણક નિરીક્ષણી;

તેનો વાર્તાલાપ શ્રવણ કરવો; તેવા વ્યક્ત હેતુમાં મુદ્દ રહેલા તેના ખરા હેતુઓને પ્રમાણવા; કેટલું કહેવાનું એ નથી કહેતો તે વિશે કલ્પના કરવી; તેની મર્યાદાઓ, તેના દોષ, તેના આદ્વાદનો, તેની બધતરતતાઓ એ બધા ખુશી ખુશી રીતે નહિ પણ આગળ રીતે જાણતા હોઈએ તેમ જાણવા; આ બધામાં આપણને આનંદ આવે છે. તેનું પહેલું કારણ એ કે તે મનપ્રમદ માનસિક કસરત છે—સખ્દ-વ્યુદના કરતાં ઓછી મહેનતવાળી કેમકે જે કુંઝીઓ આપવામાં આવી છે તે સખ્દ—વ્યુદમાં આપવામાં આવતી કુંઝીઓ કરતાં વધુ સુરપટ છે; આ મનપ્રમદ માનસિક કસરત સખ્દ-વ્યુદના કરતાં વધારે મનોપજનક છે કેમકે સખ્દ—વ્યુદના પરિણામમાં જે અસ્થિતિ નથી તે આમાં આવે છે. તે આનંદ આવે છે તેનું બીજું કારણ એ છે કે અસ્થિતિના પાશ્વ પછી વાચક તેમાં એક પ્રકારનો ચોક્કસ ઉર્મિનો; પ્રત્યુત્તર અનુભવે છે. એની સમક્ષ માનવક્રિયા રજુ કરવામાં આવી છે જે એ સમજી શકે છે; અને જે તેના પર નિર્ણય કરવાની ક્ષમતા ધાવે તો તે વિશે નિર્ણય પણ આપી શકવાની સ્થિતિમાં છે; અથવા જાણી-જોઈને તે તે માનવક્રિયા પર નિર્ણય પર આવવાનું એ કરે જ નહિ. વાચક તો એમજ માને છે કે નિર્ણય આપવાની બાબતમાં પોતે સ્વતંત્રપણે પર્તે છે જો કે વાસ્તવિક રીતે નવજ વાચતી વખતે વાચક સર્જકે નિમિત્ત કયો હોય તેજ નિર્ણય પર તે આવે છે; અથવા સર્જકે ઇચ્છ્યું હોય તે પ્રમાણે તે નિર્ણય પર આવતાં અટકે છે.

ત્યારે જોને આપણે પાત્રનિરૂપણ કહીએ છીએ. તેનો આવશ્યક અંશ એ હોય છે કે જે પાત્રને માટે એવા પ્રમંથો જોઈએ, જે વડે તે જીવન પુરના પોતાના પ્રત્યાધાતો રજુ કરી શકે; પાત્રના જીવન પ્રત્યેના પ્રત્યાધાતો જેના પર વાચક નિર્ણય પર આવી શકે; અથવા એમ અનુભવે કે પોતે નિર્ણય પર આવે છે અને નિર્ણય—(પછી એ નિર્ણય ગમે તે સ્વરૂપ ધરે,—પૃથ્વીનું, ત્સહાનુભૂતિનું કે મહેરબાની બતાવ્યાનું, કે પ્રશંસાનું—) પર આવવામાં જે આદલાદ યાય છે તે એ અનુભવે છે. અથવા બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો નિર્ણય પર આવવામાંથી વાચક અટકે તો તેમાં પણ નિર્ણય પર આવવામાં જે જાતનો આદલાદ અનુભવાય છે તે જાતનો આદલાદ અનુભવે. આ બધા પ્રત્યાધાતોની અસર—સામટી અસર, નવજ પૂરી યાય ત્યારે વાચકને પાત્ર વિશેની તેની સંપૂર્ણ વિભાવના આવે છે.

પાત્રોએ તેમની અનેકવિધતામાં પણ પૂરતી મંગતતા સાચવવી જોઈએ. યોગ્ય રીતે તો નવલના પાત્રોમાં આપણે જે રસ લઈએ છીએ તેનો ધણો અંશ એક પાત્રમાં જે જુદા જુદા પ્રકારનાં લક્ષણો જોવામાં આવે તેનો સુમેળ કરવામાં જુદિનો જે ઉપયોગ આપણે કરીએ છીએ તેને લીધે છે. શ્રી. મુનશીની “વેરની વસુલાત” નો નાયક જગતકીશોર રામ લયકોધધી ભરેલો, વેર વસુલ કરવાની ધુનવાળો, જણાવાયો છે; તો તેની બીજી બાજુમાં તે શુભેચ્છાવાળો, કલ્પનાશીલ, પરમ ગ્રેમપૂર્ણ પણ છે. જગતકીશોરના ચારિત્ર્યની આ બે બાજુઓમાંની ગમે તે એક નોખી નોખી લઈએ તો તે આપણને નહિ આકર્ષે. પણ જો આ બે બાજુઓનો સુમેળ યાવ, આ બે બાજુઓ એકરૂપ યાવ તેવી વ્યક્તિ જ આપણને આકર્ષી શકે.

આપણી સામાન્ય જનતા પાત્રના આવા શુભ અને અશુભના મિશ્રણમાં સાધારણ રીતે અત્રાઉ માન્યતા ન ધરાવતી. તેમના માનીતા પાત્રો બધા શુભ અંશવાળા જ હોય. તેમના શઠો બધા પૂરેપૂરી રીતે દુષ્ટ અને અધમ હોય. તેમના નાયકો ઉદારાત્મન, શુરાત્મન, ઉમદાત્મન; આવા માનસવાળી સામાન્ય જનતા અસારે આપણે જેને પાત્ર નિરૂપણ કહીએ છીએ તેમાં રસ ન ધરાવતી હોય એ બનવા જોગ છે.

✓ પાત્રના નવલની અંદર આવતા પ્રત્યાધાતોની સામટી અસરનો હેતુ વાચકના મનમાં જેનો એ સમગ્ર રીતે નિર્ણય કરી શકે તેવી વિભાવના સર્જવાનો છે. વેરની વસુલાતનો જગતકીશોર આપણી સમક્ષ ઉભો છે, આપણે તેની પ્રબળ છાપ પાડે તેવા, વિદ્વા અને મંથમથી અંકિત એવા વ્યક્તિત્વને ઓળખી શકીએ છીએ અને તેનામાં એક પ્રકારની એવી ગાંઠર માણસાઈ જેને લીધે તેને વિષે વિચાર કરતા આપણે એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ મંતોષ અને આનંદ અનુભવીએ છીએ. એનામાં ધણી ધણી ત્રુટિઓ છે. મંસારી તરીકે પાશોરામાં પહેલી પુણી કરવા નેટલું માન એને નથી કે ન હોવાનો એ ડાળ કરે છે તેવણુ રમા તેની પાછળ ઘેરી બને છે. આપણે તેનાથી આકર્ષાઈએ છીએ કારણ એ સામાન્ય માનવ જેવો એક માનવ છે. જેને આપણે સમગ્ર શકીએ અને જેના ખરા મુદ્દપનું મુત્યાકન આપણે કરી શકીએ; એમ જના તે જ વખતે જે પૂરતી રીતે અનેક એકબીજાથી વિરોધી એવા તત્વોથી ભરેલો છે, એકદમ

સમજવા માટે પૂરતી રીતે અધરો એવા લક્ષણોથી આવરાયેલો છે. આપણા માનસમાં તે એવો સ્પષ્ટ રીતે સુરેખ પડેલો છે કે જેના પ્રત્યેના આપણા હિર્મિના પ્રત્યુત્તરો વદન સંતોષજનક છે કેમકે એનું વ્યક્તિત્વ ચોક્કસ, મમજી, અને અપલટાય તેવું છે. આપણા અંતર મિત્રો જેમના વ્યક્તિત્વ ધણું પતટાતા છે તેમના કરતા પણ હિર્મિના પ્રત્યુત્તરમાં એ વધુ સંતોષજનક છે અમુક વ્યક્તિને આપણે સમજીએ એટલે તેનામાં રહેલા અનેક દોષો દુપણો ા ક્ષમાપના આપણે આપી શકીએ; પણ નવ લખા આવતા પાત્રોને એ વિશેષ લાગુ પડે કેમકે આપણે તેમનાથી સદા સંતોષ પામીએ, તેમના પ્રત્યે સદા સમજાવી રહીએ, તેમના પ્રત્યે સદા કૃપા વરસાવતા રહીએ કેમકે તેઓ આપણા વિશે કરી નિર્ણય બાધી શકે તેમ નથી પણ આપણે તેમના વિશે મપૂર્ણ પરવક્ષ રહી નિર્ણય બાધી શકીએ છીએ.

જે નવમ વાચતા હોઈએ તે વાચી લઈએ ત્યારે તેમાં આવતા એક પાત્ર કે ધણું પાત્ર વિશેની સપૂણુ વિભાવના આપણા માનસમાં લઈએ જ છીએ પણ આપણે વાચીએ છીએ તે માત્ર સમગ્ર સુધી પહોંચવા માટે જ વાચતા નથી અને એમ કરીને આ કે પેલી મપૂર્ણ વિભાવનાઓ મેળવવા માટે જ વાચતા નથી પાત્રની વિભાવનાનું વિગતવાર ચર્ચા ધક્કર અને તેના અંતે તેના પરિણામમાં હબી થતી અતિમ સુરેખ છમી આપણને નવમ વાચતા કરે છે “શુજાતનો નાથ” નો વાચક મુગલ શુ ગવ ગગરી, શુ કરશે તે વિશે મપૂર્ણ કશું નથી જાણતો હોતો પણ એને ખાતરી હોય છે કે એ જે કાઈ કરશે તેમાં કાઈક આકર્ષક હશે, કાઈક રૂઢ સૌકમતથી જુદું પડતું લાક્ષણિક મતપ્રદર્શન હશે, કાઈક સ્વતંત્ર હશે, એક શબ્દમાં કહીએ તો કાઈક જેમાં એનો પોતાનો અસ્થિતિ હશે જે કાઈ એ કરે તે વાચક સમક્ષ તેના હેતુના નિર્ણય માટે આવે જ અને જો કે વાચક આવશ્યક રીતે તેને અનુમતિ આપશે અથવા જો અનુમતિ નહિ આવે તો પોતાનો નિર્ણય મોકુફ રાખવાનું સ્વીકારશે અને છતાં પોતાને નિર્ણય આપવાનો છે તેવી આવશ્યકતાનું જ્ઞાન તેને નહિ હોય એના માનસમાં એવો આશાસ રહે જ ■ કે એ સતત રીતે પોતાનો નિર્ણયનો અખતવાર અજમાવ્યા કરે છે એટલે સુધી કે કેટલીક વાર તો એ નિર્ણયપર આવવાનું જ મોકુફ રાખે છે એક રીતે કહીએ તો એ પોતાની મેળે પાત્ર વિશે નિર્ણય પગ આવે છે

જો એ વારતવિત્ રીતે પાત્ર વિશે નિર્ણય પર નથી આવતો તો અગ્રણ્ય રીતે તે પાત્રની પાછળ સ્થેવા કરી વિશે, કર્તાની પાત્રને રજુ કરવાની રીત વિશે નિર્ણય પડે આવે જ છે

લડનના સુવિખ્યાત “ઓગઝર્સ” પત્રનો સંગીત વિવેચક શ્રી એ એચ ફ્રેડસ-રેન્ઝેર્સે કહે છે-“Nine tenths of literature is criticism, which is simply saying how a certain thing that has happened strikes us” નવનના નવન સર્જક અમુક વસ્તુ જાણી તે પોતાને કેમ લાગે છે તે કહેતા નથી પણ તે એ અમુક વસ્તુને એવી રીતે રજુ કરે છે કે તેના વિશેનો એનો નિર્ણય બ્યક્ત અને રસપ્રદ જોઈ શકાય-કેટલીક વાર પોતાનો નિર્ણય એ સૂચન દ્વારા જ રજુ કરે છે આ પ્રસંગે બીજા બનાવો સ્ફુટ ન થાય ત્યાં સુધી વાચક પોતાનો નિર્ણય મુનતવી રાખે તો તે ચોખ્ખો જ છે

જ્યારે એક જ બ્યક્તિના અધઃગ છે તે પુરેપુરું અધઃમ થતું મટે, સુન્દર છે તે એમ્હુ સુન્દર થતું મટે, હઠાપણની સાથે મુખોર્ધ્વ પ્રયોગનય, હૃદયની મનોવૃત્તિની સાથે હિમદા રવબાવનું પ્રદર્શન થાય, જનૂનતા માથે સમજાવ ઝેળવાય, વિપય લોતુપતાની સાથે ધમજાવ પ્રેરાય, દુષ્ટની સાથે નમતા દેખાય, જ્યારે પાત્રને છે તેમને તેમ રીઝારી લેવા કરતા તે પાત્ર વિશે વાચકને પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પડે, જ્યારે પાત્રની સતત આસતી દિવાઓ એ પહેલા વાચકની સમજણ શક્તિને અને પછી તેના નિર્ણયને એ સતત આહ્વાન જેવા છે, ત્યારે પાત્રનિરૂપણ તેના ખરા અર્થિતાર્થના નવનના શરૂ થાય છે એમ આપણે કહી શકીએ

✓ પાત્રનિરૂપણ માટે નવનસર્જક પાસે વાર્તાનાપ એ ઉત્તમમા ઉત્તમ માધન છે આપણે એ પાત્રને સજીવ મ્હીએ છીએ કે જેમનો વાર્તાનાપ જેમના માનસને આપણી સમક્ષ પુલ્કેપુલ્કા મૂકી દે છે પાત્રને પોતાને જ જોવા દઈ નવનસર્જક એક જાતનું અત્યંત પગલ્લપણ સેવવાનો દેખાડ કરે છે, અને નિર્ણય પડે આવવાનો પર્યાય એ વાચકની જ જવાબદારી ઉપર મૂકે છે થી. કનૈયાલાલ મુનશી પોતાના પાત્રને જ બોલવા દે છે થી નારાયણ વિસનજી દક્ષુ આપણી ઉનગી રીત જ અનુસરે છે, એ વાચકને તેમના પાત્રના માનસના અને શરીરના ખુલ્લેખુલ્લાની બાતમી આપવા પોતાની સાથે ફેરવે છે નાટકકારને માટે વાર્તાનાપ એ જ પાત્ર

વ્યક્તિત્વ જીવે છે, ગે વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ નવસર્જકનું છે અથવા વધારે સાચી રીતે દેહીએ તો નવસર્જક પોતાનું જે વ્યક્તિત્વ વાચક સમક્ષ રજુ કરવા માગે છે તેનું ગે વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે નવસર્જકને તેની કૃતિમાં સ્પષ્ટ કરાતું વ્યક્તિત્વ એ તેને તેના હાથમાં આમ વિશ્વનિ ઉત્તરમાં આગળના મિત્રો આગળ સ્પષ્ટ થતા વ્યક્તિત્વથી ગિમ પ્રમાણ છે જુદી જુદી પોતા ॥ કૃતિઓમાં એ પોતાનું જુદું જુદું વ્યક્તિત્વ રજુ કરે—અથવા એ જ વ્યક્તિત્વની જુદી જુદી બાજુઓ રજુ કરે એ બનનાભેગ છે

જે નવસર્જકની અવતરણ ઉતારું છે તે નવસર્જક વાચક જેમ પાત્રોના વ્યક્તિત્વથી તેમ સર્જકના વ્યક્તિત્વથી પણ સુપરિચિત છે

જેમ જેમ વાચક એ નવસર્જક વાચનમાં આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ નવસર્જકના પોતા પ્રત્યેના વચણનું જ્ઞાન પણ તેને થતું જાય છે જાણે શ્રી મુનશી કહેતા હોય એમ વાગે “ આ વાસ્તવિક દુનિયામાં વસતા માણસો જેવા માણસો આપણે અહીંયા એમાં થયા છીએ અને હું તમારા પ્રત્યે માણસ ॥ જેવીજ નર્તક રાજુ એમ તમે ઈચ્છો જ હું ન્યા જરૂર હશે ત્યા કુદને કુદ જ મ્હીય તમારી પામે હું લાગણી વગર ની બુદ્ધિપૂર્વક ની માહી રીતી સમજની આશા મારું હું ”

નવસર્જકના આ વચણમાં ઘણી કુશાલ અને અનિવાર્ય એવી પ્રવૃત્તિ છે સામાન્ય વાચક એટલે તરત પોતાને સર્જકના હાથમાં મૂકી દે છે આ પ્રમાણે નવસર્જકનું વચણ કેટલાક વાચકને ઘણું જ મતાપક લાગે તે પણ બનવા જોઈ છે

પોતાની એક નવવિકાસ શ્રી શેરવુડ એન્ડરસન નવનના સાધ્ય તરીકે લખાયલા કે મુદ્રિત થયેલા શબ્દોની પરિમિતતાએ વિશે દીકા કરે છે —

“ જુના જમાનામાં એક સ્વયંથી બીજે સમયે બેઠકતા અને પોતાની અદ્ભુત કથાઓ કહેતા જુ ॥ વાર્તાકારોને અત્યારના પોતાની વાર્તાઓ મુદ્રિત કરતા વાર્તાકારો કરતા એક લાભ હતો જુના જમાનાના વાર્તાકારો વાર્તાકથા હોવા ઉપરાંત અભિનયપદ્ધતિ અભિનેતાઓ પણ હતા જેમ જેમ વાર્તાપ્રવાહ આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેમનો કંઠસ્થ અનરૂપ કેશર ભોગવતો જાય અને તેમના હાથ અતુર એવાઓ કરતા જાય ઘણીવાર

પોતાના દૃઢ નિશ્ચયની સ્થાયી જ એઓ પોતાના સાલજનારામાં દૃઢ નિશ્ચય પ્રેરતા આપણી વર્તમાન નવલમાં સૈવી વિશે જે અનેક પ્રયોગો યર્થ રહ્યા છે તેનું મૂળજીવ દારણ પશુ આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનું જ છે ¹¹

શ્રી એન્ડરસન આ મત અર્ધગ્રાન્થકમાં અને અર્ધ ગભીરતામાં કહેતા હોય એમ લાગે છે કેમકે જીવના જમાનાના વાર્તાકારો વાર્તા કથાને જેવી અસર ઉપજાવી શકતા તેવી જ અસર વાર્તા લખીને પશુ અત્યારે ઉપજાવી શકાય એમ છે વાર્તા કથાને જે લય અને જ્ઞાનદની ઉર્મિઓ નિષ્પન્ન થઈ શકતી, જે ક્રોધ કે રમુજની લાગણી નિષ્પન્ન થઈ શકતી તેજ નહિ પશુ તેવા જ પ્રદાગના સ્વરમાં તેવા જ પ્રકારના વચનના આરોહ અને અવરોહ પ્રવર્તન કે મંદ્રેચ વાર્તા લખીને પશુ નિષ્પન્ન કરી શકાય છે.

ખીજી કૃપાઓની જેમ નવલ પશુ સર્જક અને વાચક વચ્ચેના વિદ્યાપનનો એક પર્યાય છે એ વાત પશુ શ્વેતુડ એન્ડરસનના ઉપવા મતમાંથી સ્પષ્ટ તરી આવે છે

ખરી વાત કે શ્રી ગેરુડ એન્ડરસન કહે છે તે પ્રમાણે લખાતી કે મુદ્રિત થતી નવલના સર્જકની પાસે બોલી હો તેવી એષ્ટાઓ નથી, હૃદય-મધાવી કે એવી અવાજની ફેરવણી નથી, આખની ભમરોને કમાનોની સંકેતવૃત્તિ નથી, આતંત વિગમ નથી અને ઝડપી સંગ્સોક્તિ નથી. પોતાના હૃદયને પાર પાડવા તેની પાસે છે યોગ્ય શબ્દોની ચુટણી અને યોગ્ય વાક્યોની યોજના અને તેમની સમુચિત ફેરવણી ફેરવણી

હતા જે છે તે પુરવું છે આટલી જ માધનસામગ્રી વડે નવલસર્જક પોતાના વાચકના માનસમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગ્રાપી શકતા, અને કુશળ અભિનેતા પ્રેક્ષક વર્ગ સાથે જે પ્રકારનો ગાઢ અને પ્રકૃષ્ટ સંપર્ક બાધી શકે છે તેવો સંપર્ક બાધી શકવા, અથવા સફળ વક્તૃત્વ વાગે વક્તા પોતાની સજ્ઞા સાથે જે પ્રકારનો સંપર્ક રચી શકે છે તેના પ્રકારનો સંપર્ક રચી શકવા, સક્તિમાન છે

પણીવાર અભિનેતા કે વક્તા પોતાને નાટકમાં કે વક્તાવ્યમાં કહેવાનું હોય છે તેથી કાર્ષિક વિગેય કહી દે છે તેવી જ રીતે નવલિકામાં કે નવલમાં પશુ સર્જક પોતાને કહેવાનું હોય છે તે અથવા તેથી કાર્ષિક વિશેષ પોતાના વ્યક્તિત્વદ્વારા કહી દે છે.

આ નવલસર્જકના વ્યક્તિત્વનું બગ થણું છે એ બગ એટલું બધું

નિરૂપણનું એકલુ સાધન છે—રંગભૂમિની નાટક રજુ કરવાની ફેટલીક પરિ-
મિતતાઓથી નાટક અટવાપેલ હોય, વાર્તાલાપનો જેમ બને તેમ ઝાઝો
હિપયોગ એને કરવો પડે છે. નાટકકાર પોતે તખ્તા પર આવી પાત્ર વિશે
ખોલી શકે એમ નથી. સ્વગતોને નાટકમાં સ્થાન છે પણ તેના વડે પાત્ર-
નિરૂપણ થઈ શકે તેટલું ને તેવડું તેમને સ્થાન નથી જ. એટલે નાટકકારને
જો પૂરતા પ્રમાણમાં સ્વગતો રજુ કરવાની છુટ ન રહી શકતી હોય તો
વાર્તાલાપ સિવાય પાત્રના ગાનસને રજુ કરવાનું બીજું કોઈ સાધન નાટકકાર
પાસે નથી. એટલે નાટકકારને પોતાના નાટ્યસર્જનની યોજના એવી રીતે
કરવી પડે કે જેમાં વાર્તાલાપને મુખ્ય અને અગત્યનું સ્થાન હોય—અથવા
જેમાં વાર્તાલાપની અમુક હારમાળાઓ રજુ કરવી પડે. નવવનર્જક કે
નવસિકાકારને આવી જતની પરિમિતતાઓની મુશ્કેલી નથી; પંથુ બેઘેવારમાં
તો જેમ બને તેમ પોતાની વાતનો ઝાઝો ભાગ વાર્તાલાપથી રજુ કરવાની
નવલ કે નવસિકા સર્જકની ઈચ્છા વરતુ મંકલનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે
છે. ઘણી વાર બને છે કે નવલકાર અમુક બનાવ મૂકી દે છે કેમકે તેમાં
ઝાઝા કે કથા વાર્તાલાપને સ્થાન નથી—અને તે બનાવને પછી પાત્રોના
વાર્તાલાપ દ્વારા ભુતાવલોકનના સ્વરૂપે રજુ કરે છે. ખરેખર એકલા બનાવો જ
નવલ સર્જનના સાધન માટે અમતોપકારક છે એમના વિશે નિર્ણય માટે
એઓ ઘણાં ઓછા અવકાશ આપે છે. નીકા કુખવી એ નવલ કે નાટક
માટે બહુ અગત્યનું નથી—અને મરતા મરતા પાત્રો શુ લાગણી અનુભવે
છે, શુ વિચાર કરે છે તે પણ અગત્યનું નથી પાત્રો જે વિચારે છે અને
લાગણી અનુભવે છે તેની સરખામણીમાં તેઓ શુ કરે છે અને કહે છે
તે જ નવનું અગત્યનું લાક્ષણિક લક્ષણ છે. હેમ્સ્ટેટનો જ દાખલો લઈએ.
એમાં પાત્રો માત્ર ગરબને જ સન્મુખતા નથી પણ મરણ પછી થતા પોતા
વિશેના નિર્ણયને સન્મુખે છે કણ્ણાની નવલમાં કે નાટકમાં કે જેમાં ખુબ
લાગણીનો પ્રદોર હોય તેમાં હિંમિ એ જ મહત્વની બાબત છે પણ ત્યાં
વાર્તાનો ઝસ માત્ર પાત્રનિરૂપણમાં જ નથી હોતા.

હારે સામાન્ય રીતે આપણે જેને પાત્રનિરૂપણ કહીએ તેમાં એ
પ્રકારનો રસ વહે છે. એક બાબત તેની વર્તણૂકમાં, તેના ધર્મ અને
વામનાના એક પછી એક સ્ટુટ થતા જતા પરિણામમાં જે પાત્ર કરે કરે
વિકાસ પામતું જદા આવતું જતું આપણે અવલોકીએ તેનો આનંદ; અને

ખીજ બાજુ તે પાત્રની વર્તણૂકના બાહ્યતમ અંશોની સાથે તે પાત્રની ખરી લાગણીઓ અને હેતુઓની સરખામણી કરવાથી ઉપજતો માત્ર શુદ્ધ માનસિક સંતોષ-જે કટલીક વાર હૃદયંગમ હોય છે એમ કહેવું પડશે. માત્ર માનસિક સંતોષ એમ કહીએ તો તે અધૂરું છે. વર્તણૂક સમજવા માટે સતત કલ્પનાની જરૂર રહે છે અને આ પણ એક રીતે સાચો અનુભવ છે જો કે તે અનુભવની વસ્તુ કલ્પિત છે. વાચકને આદર્શ સંજોગોમાં માનવ-સ્વભાવને કલ્પનાથી સમજવા માટે પુરતી તક આપવી એ નવલનો આવશ્યક અંશ હોવો જોઈએ.

૬

નવલસર્જકનું વ્યક્તિત્વ

ત્રીવેનું અવતરણ વર્તમાન ગુજરાતી નવલ સાહિત્યમાં અગ્રતમ ગણાતા શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની “ગુજરાતનો નાથ” નામક નવલમાંથી ગમે ત્યાંથી લઈ લીધું છે.

“પહેલા કાકની જીવિ વિષે વિચારતાં, તેના શૌર્યને બીજા સાથે સરખાવતી, તેના રૂપની જીજ્ઞાસા રૂપ સાથે દુષ્કના કરતી. હવે તે કાંઈ કરી શકી નહિ. હવે નજરે માત્ર કાક જ દેખાયો. પહેલાં કાકની નજરે તેનું રૂપ જોતી-પ્રાણજી કન્યાની નજરે તેના મંદકાર જોતી-વિરાગતાની નજરે તેનું શૌર્ય જોતી; હવે એક જ દષ્ટિબિંદુ રજી-સ્ત્રીનું. તેની અસ્વસ્થ કલ્પનાશક્તિએ તેને માત્ર જોયો-પુરુષોત્તમ રૂપે જ. પહેલાં માત્ર મન સાથે રહેવાની ઈચ્છા કરતું-હવે તેનું હૃદય, તેના અંગેઅંગમાં છુપાયેલું બધું કર જીતવ તેને માટે તકસરું.”

કાંઈ પણ પ્રકારના પ્રધામના દેખાવ વગર આ અવતરણ વાચકને મંજરીના અને કાકના પાત્રમાં રસ લેતા કરે છે એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય ઔરવલાવ ઉપરનો નવલસર્જકનો વેધક નિર્ણય રજુ કરે છે.

પણ આ ઉપરાંત એમાં કાંઈક વિશેષ છે. વાચકને એ અવતરણ-માધી નવલ સર્જકનો રૂપ, સમ, સ્થાન, યોગ કરતો અવાજ સંભળાય છે. એટલું તો ચોક્કસ જ કે વાચક લખાવવા સમ્પ્રદાયની પાછળ કોઈ વિશિષ્ટ

વ્યક્તિત્વ જુવે છે; એ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ નવલસર્જકનું છે અથવા વધારે સાચી રીતે કહીએ તો નવલસર્જક પોતાનું જે વ્યક્તિત્વ વાચક સમક્ષ રજુ કરવા માગે છે તેવું એ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે. એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે નવલસર્જકનું તેની કૃતિમાં સ્પષ્ટ કરાતું વ્યક્તિત્વ એ તેને તેના હાડમાંસ આમ વિલુપિત જીવનમાં ઝોળખાતા મિત્રો આગળ સ્પષ્ટ થતાં વ્યક્તિત્વથી ભિન્ન પ્રકારનું છે. જુદી જુદી પોતાની કૃતિઓમાં એ પોતાનું જુદું જુદું વ્યક્તિત્વ રજુ કરે—અથવા એક જ વ્યક્તિત્વની જુદી જુદી બાજુઓ રજુ કરે એ બનવાભેગ છે.

જે નવલમાથી આવતરજી ઉતાર્યું છે તે નવલમાં વાચક જેમ પાત્રોના વ્યક્તિત્વથી તેમ સર્જકના વ્યક્તિત્વથી પણ સુપરિચિત છે

જેમ જેમ વાચક એ નવલના વાચનમાં આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ નવલસર્જકના પોતા પ્રત્યેના વલણનું જ્ઞાન પણ તેને થતું જાય છે. જાણે શ્રી. મુનશી કહેતા હોય એમ લાગે “ આ વાસ્તવિક દુનિયામાં વસતા માણસો જેવા માણસો આપણે અહીંયા બેમા થયા છીએ અને હું તમારા પ્રત્યે માણસના જેવીજ વર્તણૂંક રાખું” એમ તમે ઇચ્છો જ. હું જ્યાં જઈર હશે ત્યાં કુદને કુદ જ કહીશ. તમારી પાસે હું લાગણી વગરની બુદ્ધિપૂર્વકની સાદી સીધી સમજની આશા રાખું છું ”

નવલસર્જકના આ વલણમાં ધણી કુશાગ્ર અને અનિવાર્ય એવી પ્રશંસા છે. સામાન્ય વાચક એટલે તરત પોતાને સર્જકના હાથમાં મૂકી દે છે. આ પ્રકારનું નવલસર્જકનું વલણ કેટલાક વાચકને ધણું જ મંતાપક લાગે તે પણ બનવા ભેગ છે.

પોતાની એક નવલિકામાં શ્રી શૈરવુડ એન્ડરસન નવલના સાધ્ય-તરીકે લખાયલા કે મુદ્રિત થયેલા શબ્દોની પરિમિતતાએ વિષે ટીકા કરે છે:—

“ જુના જમાનામાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લટકતા અને પોતાની અદ્ભુત કથાઓ કહેતા જુના વાર્તાકારોને અત્યારના પોતાની વાર્તાઓ મુદ્રિત કરતા વાર્તાકારો કરતાં એક લાભ હતો. જુના જમાનાના વાર્તાકારો વાર્તાકથકો હોવા ઉપરાંત અભિનયપટુ અભિનેતાઓ પણ હતા. જેમ જેમ વાર્તાપ્રવાહ આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેમનો કંઈસ્વર અનુરૂપ ફેગશર બોગવતો જાય અને તેમના હાથ અનુરૂપ એટાઓ કરતા જાય. ધણીવાર

પોતાના દૃઢ નિશ્ચયની રહાયથી જ એઓ પોતાના સાંભળનારામાં દૃઢ નિશ્ચય પ્રેરતા. આપણી વર્તમાન નવલમા શૈલી વિષે જે અનેક પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે તેનું મૂળબુદ કારણ પણ આવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનું જ છે. "

શ્રી. એન્ડરસન આ સત્ અર્ધમૂળકમાં અને અર્ધ મંદીરતામાં કહેતા હોય એમ લાગે છે. કેમકે જુના જમાનાના વાર્તાકારો વાર્તા કથીને જેવી અસર ઉપજાવી શકતા તેવી જ અચર વાર્તા લખીને પણ અત્યારે ઉપજાવી શકાય એમ છે. વાર્તા કથીને જે લખ અને આનંદની ઉર્મિઓ નિષ્પન્ન થઈ શકતી, જે કોષ કે રમુજની લાગણી નિષ્પન્ન થઈ શકતી તેજ નહિ પણ તેવા જ પ્રકારના સ્વરમાં તેવા જ પ્રકારના વચનના આરોહ અને અવરોહ પ્રવર્તન કે મોકાય વાર્તા લખીને પણ નિષ્પન્ન કરી શકાય છે.

બીજી કલાઓની જેમ નવલ પણ સર્જક અને વાચક વચ્ચેના વિચાર-પત્નો એક પર્યાય છે એ વાત પણ શેરપુડ એન્ડરસનના ઉપસા મતમાથી સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

પરી વાત કે શ્રી શેરપુડ એન્ડરસન કહે છે તે પ્રમાણે લખાતી કે મુદ્રિત થતી નવલના સર્જકની પાસે બોલી ઉઠે તેવી એટાઓ નથી, દલ-મલાવી કે એવી અવાજની ફેરવણી નથી, આંખની લામરોને કમાનોની સંક્રામવૃત્તિ નથી, આત્મ વિરામ નથી અને ઝડપી સરસોક્તિ નથી. પોતાના હૃદયને પાર પાડવા તેની પાસે છે યોગ્ય શબ્દોની શુદ્ધી અને યોગ્ય વાક્યોની યોજના અને તેમની સમુચિત ફેરવણી ફેરવણી.

હતા જે છે તે પુરતું છે. આટલી જ સાધનસામગ્રી વડે નવલસર્જક પોતાના વાચકના માનસમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ રચાવી શકવા, અને કુરાળ અભિનેતા પ્રેક્ષક વર્ગ સાથે જે પ્રકારનો ગાદ અને પ્રકૃષ્ટ મંથન બાધી શકે છે તેવા સંબંધ બાધી શકવા, અથવા સફળ વક્રવૃત્ત વાળા વક્તા પોતાની સભા સામે જે પ્રકારનો મંથન રચી શકે છે તેવા પ્રકારનો સંબંધ રચી શકવા, શકિતમાન છે.

ધણીવાર અભિનેતા કે વક્તા પોતાને નાટકમાં કે વક્તાવ્યમાં કહેવાનું હોય છે તેથી કાર્ષિક વિશેષ કહી દે છે તેવી જ રીતે નવલિકામાં કે નવલમાં પ્રથમ સર્જક પોતાને કહેવાનું હોય છે તે અથવા તેથી કાર્ષિક વિશેષ પોતાના વ્યક્તિત્વદ્વારા કહી દે છે.

આ નવલસર્જકના વ્યક્તિત્વનું જળ પણ છે. એ જળ એટલું બધું

છે કે નવલસર્જક એક વખત પોતાના વાચકના માનસમાં પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી મેળવી લે એટલે પછી એ નીચી કક્ષાના પ્રકારનો જ્ઞાન પ્રકાશિત કરે નામ તોપણ વાચકની સહાનુભૂતિ એ ખોતો નથી, વાચકની પોતા પ્રત્યેની મમતા ઓછી કરતો નથી, અને વાચકની પ્રશંસાવૃત્તિ ઓછી થવા દેતો નથી. આ વ્યક્તિત્વનું જળ એટલું જાણુ છે કે પ્રતિષ્ઠા પામેલ સર્જક, અપ્રતિષ્ઠા પામેલ સર્જક કરતાં અનેખી સ્થિતિમાં જ હોય. રહે છે અને અપ્રતિષ્ઠા પામેલ સર્જક વાચકની ધીજી સાથે અણધારતી છુટ નથી લઈ શકતો તેવી છુટ તે લઈ શકે છે અપ્રતિષ્ઠા પામેલ સર્જકને એવી છુટ લેવામાં ધણી જોખમ છે. પ્રતિષ્ઠા પામેલ સર્જક વાચક પાસે તે આગ્રહા સર્જનોમાં પામતો તેવા પ્રકારનું પામશે એવી આશા મળી શકે. વાચક વ્યક્તિત્વના આકર્ષણને વશ થશે-જો કે એ વ્યક્તિત્વ અગાઉના જેટલી સંપૂર્ણતાથી આલેખાયું નથી-એમ એ સર્જક આશા રાખી શકે છે.

એટલે ગમે તેવી મૌલિકતાવાળા, ગમે તેવા અપાર બુદ્ધિ વૈજ્ઞાનવાળા સર્જકને પણ પ્રથમ તો વાચકનો ગ્રેમ મેળવવો પડે છે જો કે એકવાર વાચક વરફોડો ગ્રેમ મેળવી શકાય એટલે સર્જક એક વિજયથી ખીજ વિજય પર કૂદે છે અથવા વિજય પર વિજય મેળવે છે. પોતાના પર શાસન કરવા મથતા અનુભવા વ્યક્તિત્વ પ્રત્યેનો વાચક આલમનો અ-વિશ્વાસ (દરેક સર્જકને પોતાનો હેતુ પાર પાડવા માટે વાચક પર કંઈક અંશે શાસન કરવું જ પડે છે) પહેલબેલા દુર કરવાની જરૂર રહે છે પણ એકવાર એ અવિશ્વાસ દુર થઈ જાય, અને સર્જકનું વ્યક્તિત્વ વાસ્તવિક રીતે શાસક થાય ત્યાર પછી ગમે તેવા ઉત્ક્રાંતો મળી જાય તો પણ વાચકની સર્જક પ્રત્યેની વફાગા ફેર નહિ પડે, વાચકની સર્જક પ્રત્યેની એ વફા ફેરવવા માટે ધણી સમય જોઈએ; જો કે સર્જક પોતાનું વલણ ફેરવીને, પોતાનું દષ્ટિબિંદુ ફેરવીને વાચકની એ પોતા પ્રત્યેની વફાગા ફેર કરાવી શકે છે.

નવન કરતા નવલિકાલેખક આ જાનના વધુ કોઈ સ્થિતિમાં છે. કારણ નવલિકામાં પોતાના વ્યક્તિત્વને રક્ષી કંપાની તક સર્જકને ઓછી મળે છે શ્રી. રામનારાયણ પાઠકની નવલિકા તેમની પછી તે રહેલા સર્જકના વ્યક્તિત્વને જાળવી રાખે. અથવા આપે; અને શ્રી. પાઠકના વ્યક્તિત્વને આપણે સમજીએ હોય તો તે માટે આપણે તેમની ધણી નવ-

લિકાઓ વાચવી જોઈએ અને એકવાર જે આપણે આમ એક નવલિકા સર્જકની ધણી નવલિકાઓ વાચી તેના વ્યક્તિત્વ વિશે સુખદ ખ્યાલ વ્યાપી લઈએ તો પછી તેજ સર્જકની ખીજ નવલિકાઓ પ્રત્યેના આપણા પ્રત્યુત્તર (Response) જુદા પ્રકરનો જ હશે. કારણ કે એ નવલિકાની પછી તેજ સર્જકની ખીજ નવલિકાઓમાં સ્ફુટ યથેષ્ટ સર્જકનું વ્યક્તિત્વ છે જે આ નવલિકાના વાચકે વાંચતે, સપ્ટે સપ્ટને કાર્ષિક ઉડો ચરિતાર્થ આપે છે, આપણી સર્જક પ્રત્યેની જિજ્ઞાસા ફેરફાર કરાવે છે અને આપણા ઉપર શાસન કરવાને સર્જકને અખત્યાર અપાવે છે.

અને એવું પણ બને કે સર્જકનું વ્યક્તિત્વ કેટલાક વાચક સાથે વિરોધી હોય; એટલે એ વ્યક્તિત્વ વાચકને વિરોધી બનાવે જેના પરિણામે તેના સર્જનમાં ખીજ ગમે તેવા શુદ્ધ હોય તો પણ સર્જકને આખો વખત સુધી એક પ્રકારના સખત દુર્ભાગ્યની સામે ઝુઝવું પડે છે.

વાચકના સર્જકના વ્યક્તિત્વ પ્રત્યેના પ્રેમ અને વિરોધની સીમાઓમાં સર્જક અને વાચક વચ્ચેનો સંબંધ જુદા જુદા પ્રકારના સ્વરૂપો ધરે, સર્જક પ્રત્યે વાચકને પ્રશંસા અને ખાન ઉદ્ભવે પણ સ્નેહ ન ઉદ્ભવે હા. ત. શોમસ હાર્ડી, પ્રકાશિત સ્નેહ ઉદ્ભવે હા ત. રૂડીપાર્ડ ફીલ્ડીંગ; ભક્તિ જન્મે. હા. ત. જેન ઓરટેન, પુન પુન કે પછી ખુબ જ અણગમો ઉદ્ભવે હા ત. શ્રી મુનશી દરેક સર્જક અને દરેક વાચક એ એ વચ્ચેનો સંબંધ દરેકને વિશે થોડો થોડો ફેરફાર અનુભવતો રહે જ છે; પણ જાણુમાં કે અજાણુમાં બન્ને વચ્ચે સંબંધ તો અસ્તિત્વ ધરાવે જ છે.

✓ સર્જક પોતે જ અમુક પ્રકારના વાચક વર્ગને મનોધે છે. એ અમુક પ્રકારનો વાચકવર્ગ એના માનસની પછી તે અસ્તિત્વ ધરાવતા બદ્ધ વ્યાખ્યાયિત જેવો હોય કે પછી માનસમાં ચોક્કસ અવધારેસ માનસિક જિજ્ઞાસા જેવો હોય—અને એ ચોક્કસ પ્રકારના વાચકવર્ગને અનુરૂપ થવા માટે પોતાને જે કાર્ષક ભાર દર્શને કહેવાનું છે તેને તે અનુરૂપ બનાવે છે.

✓ ધણીવાર કેટલાક લોકો માને છે તેમ નવનગા મનુષ્ય માત્ર પાત્રો અને વાચક વચ્ચેનો જ નથી હોતો પણ વ્યવસ્થિત રીતે નવલ સર્જક, પાત્રો અને વાચક વચ્ચેના ત્રિકોણ મનુષ્ય ધરાવે છે.

— / કારણ કેતાનો હેતુ માત્ર અમુક કાલ્પનિક વ્યક્તિઓને બનતા અમુક કાલ્પનિક પ્રસંગોજ વર્ણવવાનો નથી. સર્જકનો હેતુ કોઈ પાત્રના જીવનમાં

બનતા બનાવથી કે જીવનના કોઈ પ્રકારના વિચારથી સર્જકના મનમાં જે ચિત્તોદ્દેગ ઉદ્ભવે તે ચિત્તોદ્દેગ વાચકને નિવેદન કરવાનો છે, પોતાના માનસમાં જે ભાવ છે તેવા પ્રકારનો ભાવ વાચકમાં પ્રેરવાનો છે, વાચકના માનસમાં પેરી પોતાની ઉર્મિમાં પ્રવેશવાનો છે, અને કુશળ અભિનેતા કે ચતુર વક્તા પોતાના પ્રેક્ષકવર્ગની કે સલામતીની ઉર્મિઓના દોરને જેમ ન્યાયે તેમ વાચકની ઉર્મિઓને ચળનાવવાનો છે.

✓ એટલું જ નહિ. એનો હેતુ પોતાની કલ્પનાદ્વારા વાચકના નિર્ણયપર કાબુ મેળવવાનો પણ છે; એ હેતુ વાચકના જે સાધારણ ધર્મ (code) કે મુદ્ધાંકન નથી તેવા ધર્મ કે મુદ્ધાંકન તેની પાસે સ્વીકારવાનો છે. વાચક પોતે જો માને છે તેથી વિપરીત કે રહેજી જુદા પડતા ધર્મ કે મુદ્ધાંકન સ્વીકારતા પહેલાં રહેજરહાજ આનાકાની કરશે. અથવા વાચક અભિમાનમાં એમ પણ માનવા પ્રેરાય કે પોતાના આ આગળ પડતા અને સ્વતંત્ર વિચારો, પોતાની આ કુશળ સમજણશક્તિ, પોતાનું આ વિશાળ માનસત્વ અથવા દુઃખી અને પીડિતો પ્રત્યેની પોતાની આ તીવ્ર સહાનુભૂતિ એ પોતાના સ્વભાવનું જ સ્વાભાવિક વક્તવ્ય છે. શ્રી. મુનશીને: "પ્રધિવિ-વક્ત્ર" સાનંદ વાચતા કેટલા વાચકો તેમાં દર્શાવેલા નીતિના દૃષ્ટિબિંદુ સાથે કેટલા પ્રમાણમાં બળતા થાય અથવા એ દૃષ્ટિબિંદુને પોતાના જીવનમાં આચરી શક્યા શક્તિમાન થાય ?

શુભાસ કહે છે : શાસત તેં શાસા પાપ ક્યાં છે ?

મુજ કહે છે : મ્હારે મન ફાવતું મેં કર્યું છે.

મુંજની આવી નફરતાઈ નવલ વાચતી વખતે વાચકમાં પણ એવી નફરતાઈમાં કેવી મગ્ન આવે તે વિષે વિચાર પ્રેરે-પણ વાસ્તવિક જીવનમાં એમ બોલવા કે એમ કરવા તે શક્તિમાન નહિ જ થશે.

✓ નવલનો વાચક પાત્રોમાં પોતાને સમરૂપ બનાવવાને બદલે નવલ સર્જકમાં પોતાને સમરૂપ બનાવે છે કારણકે નવલ સર્જકનો ધર્મ (code) માત્ર પોતે આત્મ-દૃષ્ટાંતના સ્વરૂપમાં લખે છે ત્યારે જ નહિ પણ જ્યારે એના પાત્રો દેખીતી રીતે પૂરેપૂરી છુટથી પોતાને વ્યક્ત કરતા થાય છે ત્યાં પણ વ્યક્ત થાય છે. જુદા જે નવલ સર્જકોએ સમાજની એક જ પ્રકારની ખાણ નીરપણ કરતાં (કહો કે સમાજનાં મધ્યમવર્ગની દશા નીરપણ

કરતા) સર્જનમાં એક નવલમાં આવતું પાત્ર બીજી નવલમાં આવતું પાત્ર અમુક પ્રસંગે પોતાનો ધર્મ વ્યક્ત કરવા જે શબ્દો બોલે તે જ કે તેવા પ્રકારના શબ્દો બોલે પણ એ બેય નવલસર્જકોના ફલાર્થ (Simplification) સાથે જુગ હોય. એક નવલસર્જક પોતાના પાત્ર સાથે સમરૂપ બને અને વાચક પણ તેમ બને તેમ ઇચ્છે, બીજા નવલસર્જકનો હેતુ પાત્ર પ્રત્યે કટાક્ષ કરવાનો હોય, સર્જકનો ઇરાદો વાચકને પાત્ર સાથે સમરૂપ બનાવવાને બદલે તે પ્રત્યે કટાક્ષ અનુભવતો કરવાનો હોય.

નાટ્યકૃતિઓમાં પણ જો કે પોતાનું વાર્તાત્મિક વ્યક્તિત્વ વ્યક્ત કરવાને નાટકકાળે એછી તક હોય છે તોપણ તેનું દૃષ્ટિબિંદુ, તેનો ધર્મ એ તેના પાત્રોના ધર્મમાં વ્યક્ત નથી થતા પણ તે ધર્મ પ્રત્યે પ્રેક્ષકગૃહ ઉપર જે વલણવૃત્તિ નાખવામાં આવી છે (અવબત્ત આ વલણવૃત્તિમાં પણ અભિનેતાઓ જે સુધાગવધારા કરે તે બાદ ક્યાં બાદ) તેમાંથી ફલિત થાય છે.

નવલમાં આવતા નવલસર્જકના વ્યક્તિત્વની મહત્તા વિષે જે કંઈ કહીએ તેમાં કશી અતિશયોક્તિ હોવાનો સંભવ નથી. નાટક કે નરલિકા જેમાં સર્જક પોતાને દૃઢ રીતે તટસ્થ રાખે છે તેમાં પણ દરેક વાક્યમાં તેનો પ્રભાવ જણાયા વગર રહેતો નથી. નરલિકાની અંદર આવતા પાત્રો પ્રત્યેની તેની વલણ, નરલિકાની અંદર બનતા બનાવો પ્રત્યેની તેની વનણ-વાચકે માન્ય કરવાની છે અને જો વાર્તામાં રસ આવતો હોય તો વાચક ખુશીથી તે માન્ય કરશે. શ્રી નારાયણ વિસનજી દેકરની વાર્તાઓ શ્રી. કે. મા. મુનશીની વાર્તાઓ ક્રન્તા જુગ પ્રકારની છે માટે વાચક શ્રી. મુનશીની વાર્તાઓ વધુ પસંદ કરતો નથી ઇતિહાસ-ગુહ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ શ્રી. દેકરની વાર્તા વધુ સાચી, દરેક ગળી શકતા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ વાચી તે ઉપર કગાયલા સર્જકના અતિમ નિર્ણયવાળી દૃષ્ટિ તે વિષે ના નથી. પણ વાચકને શ્રી દેકરની વાર્તાઓમાં આવતું નવલસર્જકનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક નહિ લાગતું હોય શ્રી મુનશીનું વ્યક્તિત્વ વાચકને આકર્ષક લાગતું હશે માટે શ્રી મુનશીની નવલો વાચક વધુ પસંદ કરે છે.

આપણે આગળ કહી ગયા કે નવલસર્જક પોતાનું વ્યક્તિત્વ નવલના દરેક પરિચ્છેદમાં વ્યક્ત કરે છે એટલું જ નહિ પણ એ પોતાનું વલણ પણ વાચક સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે એનાથી જરા વિશેષ આગળ જઈને આપણે

કહી શકીએ કે સર્જક પોતાનું વલણ પોતાને પણ વ્યક્ત કરે છે. કેટલાક સર્જકો બહુ ગંભીર હોય છે. કેટલાક સાવ બેદરકાર હોય છે. આ બે પ્રકારની વૃત્તિઓ વિશ્વાસની અદ્વાની કાંઈક ખામી બતાવે છે—અને માનવ વચ્ચેના મંડળમાં કેટલાક કારણોના વિશ્વાસ એ સ્પષ્ટ જાહેર આસર કરે છે. જાહેર વક્તાઓમાં ગાંધીજીને દાખલો લઈએ; એમને જે કહેવાનું છે તે અગત્યનું હોય કે ન હોય પણ ખાવા પોતા વિષે મંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને અદ્વા ધરાવતા વ્યક્તિત્વવાળા વક્તાના સંસર્ગથી એમના સમાવેશના સમાવેશ પદ્ધતિ સમ્યે જાણે એક પ્રકારની સુસ્વચ્છતા, અને આનંદની પ્રબળ અસર અનુભવે છે. વર્તમાન નવલસર્જકોમાં શ્રી. મુનશી પણ પોતા વિષે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને અદ્વા ધરાવતા વ્યક્તિત્વવાળા નવલસર્જક છે.

મનુષ્ય એ પોતાની શૈલી છે અથવા શૈલી એ મનુષ્ય છે. તેની શૈલી જે સ્વરૂપમાં તેને વ્યક્ત કરે તે વ્યક્તિ તે મનુષ્ય અથવા વ્યક્તિને મૂલ્યુત રીતે રજૂ કરતા વક્તાઓ કે વિચારો કરતાં શૈલી વિષય ન જ હોઈ શકે. પણ સત્યમાં એકાકીપણું નથી; અત્ય દિધા છે; તેમાં મુદ્દા અને મુસ્તાકન એ બેનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં મુસ્તાકન સતત રીતે એક જ રહે છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ કહેશે કે એમાં વ્યય એ “વધુ ઉત્પાદન” એમ બીજી રીતે કહેવાનો રસ્તો છે એટલે “વધુ ઉત્પાદન” શબ્દ વાપરવો એ વધુ શાસ્ત્રીય પ્રયોગ છે કેમકે તેમાં ઉર્મિતત્વ એક છે. પણ એક માથુંસ છે. તેના ઓકસને પહેરવા પગરખા બોધે. અને ગોચીની કુકનો ઓકર ન હોવાના સમયે આજસુ પડી હોય. આ પ્રકારની સ્થિતિ આપણે “ઓછો વ્યય” એ શબ્દ વાપરીએ તો જ સાચી રીતે રજૂ કરી શકીએ. છતાં મુસ્તાકન માટે એ બેમ શબ્દો એક બીજાના સ્થાને વાપરી શકાય તેવા છે. તેવી જ રીતે જેને આપણે સાધારણ રીતે શૈયિ કહીએ છીએ તે એ શૈલી ના ધારી માટે એક અર્થ ધરાવે અને તે શૈલિના નીરીક્ષક માટે બીજો અર્થ ધરાવે જે કે જે લક્ષણો વડે શૈયિ બંધાય છે તે સતત છે—શાશ્વત છે. દ્વિતી આવૃત્તિ એક વ્યક્તિને બોધેને આપણે કહી શકીએ કે એ ફલાણો ફલાણો જો કે એ ફલાણો ફલાણો તેની જોળખાણ આપતા મુખમુદ્રાઓ, કપડાઓ કે તેની જોળખાણ દર્શાવતી દ્રાઈ વિશિષ્ટતાઓ આપણે હજી બોધે ન હોય. આપણે એ ફલાણો ફલાણો તેના અડધો ડગળ જુદા જુદા લક્ષણોથી પીળની શકીએ; તેની વ્યક્તિનો પડછો, તેની યમ મૂલવાની

રીત, તેની હાથ ઝુલાવવાની ટેવ, અમુક કાણુથી માથે ટાપી મુકવાની એની ટેવ, આજુબાજુ દષ્ટિ ફેરવતા ડાકું મરડવાની ટેવ, આવા આવા અનેક લક્ષણો પડે આપણે તેને પીછાનીએ. આ બધા લક્ષણો તેની શૈલી બનાવે; પણ એના મિત્રો એની આ શૈલી છે એમ પીછાને પણ એ ફલાણુ ભાઈ તો સુખદ રીતે અગ્નણુ હોય કે એનો પગ જરા રડો પડે છે, એના માથાની અનિયમિતતા એની ટાપીને અમુક કાણુ આપે છે, એના ગળાના નબળા સ્નાયુઓ એની ડોકને મરડવાની ફરજ પાડે છે, એની બાંખોની નબળાઈ જે વસ્તુ તપાસવી હોય તેના પર તીક્ષ્ણ નજર નાંખવાનું તેને માટે આવશ્યક બનાવે છે. એ ફલાણુ ભાઈને તો પોતાની શૈલી પોતાના સ્વાભાવિક શરીરને અનુરૂપ હોય :—એની રાંઠા પગ મુકીને ચાલવાની ટેવ એ એની આ સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવાની ટેવ હોય, એની ટાપી મુકવાની રીત જે રીતનું એનું માથું છે તે જોતાં સૌથી વધુ આરામદાયક અને સુયોગ્ય હોય, અને એના શરીરનો પડછાયો એનું શરીર જે રીતે વિશાસ પામ્યું છે તેને યોગ્ય હોય.

વ્યક્તિમાં તેની શૈલીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પોતાની આસપાસ આવેલા વાતાવરણને અથવા પોતાને જે કરવાનું છે તેની અનુરૂપતાને એ સરવાળો છે. એકાદી તત્વથી શૈલી બરેલી છે એમ એ માનતો નથી; જે કાંઈથી તે બિચ્છ હોય તો વ્યક્તિગત અનુરૂપતાથી (Adaptation) બીજાને એ પીછાની સહાય તેવું લક્ષણ લાગે; એને પોતાને માટે તો શૈલીને પોતાથી તો ખુબ અસ્થિત નથી જ. અમુક વસ્તુઓ કરવાની જ છે એમ એ જાણે છે અને પોતાનું સંબંધકરણ કરવા દે તેટલા પ્રમાણમાં તે તે અમુક વસ્તુઓ સારી રીતે અને સ્વસ્થ રીતે કરવા માગે છે. પોતાના રાંઠા પગને લીધે આવતી મુશ્કેલીઓ દુર કરવા એ રાંઠાપછું દુર કરવાને પ્રયત્ન કરે અને તેને માટે એ પોતાની પગપાનીને કસરત કરાવે; પોતાના ગળામાં આવેલા નબળા સ્નાયુઓને લીધે ડાકું મરડવું પડે છે તો તે દુર કરવા માટે એ શીર્ષાસન કરે કે એવા કાંઈ બીજા પ્રયોગો કરે. તેમ છતાં તેનામાં એવા અનેક લક્ષણો હશે જે તેને જે છે તે બનાવે છે અને જેને તે સુધારી શકશે નહિ.

ખરૂં કે એ થોડી કૃત્રિમતાઓ થોજી શકે—દષ્ટિને માટે બીન જરૂરી એવા એક કાચનો ચશ્મો નાંકે ચઢાવે, પોતાને અસ્વાભાવિક એવી આગસુ

પદ્ધતિ ધાગ્ય કરે, મોઢે થોળીયા ઉગાડે, દુધ-પ્રથ જેવી મુજ રાખે, અને નિજ વેપપરિધાનમા ફેરફાર કરે. જો કે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ જે બહુ અગત્યની નથી તે તેને ઉપહસનીય બનાવે તોપણ તેથી તેને ખાસ નુકશાન થવાનું નથી પણ જો સૌથીમા ‘કશુ સાર્ય’ હોય તો તે આ બધી નજીવી ખાખતોમા નથી જ રહ્યું આ બધાને આપણે મેનેરીઝમ્સ કહીએ

આ હકીકત આપણે લેખનને લાગુ પાડીએ તો “સૌની સારી છે” એ પ્રકારના વાક્યમા બહુ અર્થ નથી લેખન એ આવિષ્કરણનું સાધન છે, અને સાધન ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવું એ લેખનનું આવશ્યક કાર્ય છે પોતાને જે આવિષ્કર કરવું છે તે બરાબર આવિષ્કર કરવાની તેનામા શક્તિ હોવી જોઈએ અને પોતાને જે આવિષ્કર કરવું છે તે લેખનનો સુયોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી જ તે આવિષ્કર કરી શકે જેમ સુધારે ફર્નીચર સારા બનાવવા હોય તો હથિયારો સારી સ્થિતિમા રાખવા જોઈએ તેમ જો વક્તવ્યની ચોક્કસતા લાવવી હોય તો તેણે લેખનના નિયમો પાળવા જ જોઈએ લેખનના નિયમો પળાશે તો જ વક્તવ્યની ચોક્કસતા આવી શકશે એ વક્તવ્યની ચોક્કસતા લાવવા માટે એ પુતો સખ્દ-મંત્રક પણ રાખશે એજ હેતુને ખાતર એ બાંધરણ વગેરેનો પણ અભ્યાસ કરી લેશે

પ્રથમ લેખન એ માન સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ વક્તવ્ય માટે જ નથી પણ તેથી પણ કાર્ષિક વિશેષ માટે છે નનક્ષમા એ વિચારપનનું પ્રથમત સાધન છે સર્જકે માત્ર પોતાના માનસમા શું છે તેજ કહેવાનું નથી, પોતાના માનસમા છે તેનું બીજા માનસમા પુનર્સર્જન કરવાનું છે, એણે બીજાની સમાનતા માટે કાર્ય કરવાનું છે, અને એણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત કરવાનું છે લય, શક્તિવૃદ્ધિ, વિવિધ પ્રકારના સ્વરાવરોહ-આ બધી વસ્તુઓની જરૂર હેતુ માટે છે સર્જકે વાચકનો રસ આકર્ષવાનો છે અને તે આકર્ષ્યા પછી તેને સચેત, આતુર અને રસિક રાખવાનો છે તેણે પોતાના આકર્ષણનો દષ્ટિમાણ સદા જાદલતો રાખવાનો છે જેથી વાચકને એકતાન તાની મૃતસુવચ કરતી અસર ન જણાય

અને આટલું પણ બસ નથી વિચારપનનું કાર્ષિપણ સાધન મંપૂર્ણ નથી ચિત્રકાર પોતે જે કાર્ષિ જીવે છે કે અનુભવે છે તે સર્વ ચિત્રિત કરી શકતો નથી તેવીજ રીતે સર્જક પણ પોતાના માનસમા જે કાર્ષિ ભર્યું છે તે સર્વને સ્વરૂપ આપી શકતો નથી સર્જકને પોતાને અનુભવના જે

પ્રકારો વધુ મહત્વના લાગે તેને તે પસંદ કરે અને સ્વરૂપ આપે; બાકીનાને તે છોડી દે. અને જો સર્જક સ્વાભાવિક રીતે અમુક દૃષ્ટિકોણથીજ પોતાના પાત્રો કે પાત્રોની વર્તણૂક નીરૂપે તો તે તેની શૈલી છે એમ માંચકને લાગે; તેથી વાચક ઘણીવાર એક સર્જકની શૈલીને “સાંત વિસિટ્ટ” શૈલી કહે છે; બીજા સર્જકની શૈલીને “ઉર્મિજન્ય” કહે છે; અને ત્રીજાની શૈલીને “રંગ પ્રધાન” કહે છે; અને વાચકના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો શૈલીના આ પ્રકારના વર્ણન પુરતા અને વ્યંજક હોય. પણ સર્જકના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો તે રીતની નહિ પણ વસ્તુની પર્મદગી માત્ર છે. ચિત્રકાર મડોલક ચિત્ર (Fresco) રચે કે તે ચિત્રને ધ્વજથી ચિત્રિત કરે તેના આધાર ચિત્રકાર શું કહેવા માગે છે અને પોતે જે વસ્તુની પર્મદગી કરી તેના વિવધ પ્રકારોમાંથી કયો પ્રકાર ધ્યાન આકર્ષવાને ઉત્તમ છે તેના નિર્ણય નિવેદન કરવા માગે છે તેના પર છે. ચિત્રકાર વોટર કલરમાં પેઇન્ટ નહિ વાપરી શકે. પોતાની કલાતું અમુક કામ જે અમુક સાધન કરી આપી શકે તે બીજું સાધન ન જ કરી આપી શકે. પણ ચિત્રકારે એ સાધનોમાંથી પસંદગી કરવાની રહેશે. અને જો એર્મલ કલરમાં પેઇન્ટને વાપરે અને હેરલ્ડશનો સમુજાગો ઉપયોગ ન કરે તો જોનારની દૃષ્ટિએ એ એ ચિત્રકારની શૈલી છે, એ એની રીત છે; પણ ચિત્રકારની દૃષ્ટિએ તો એ માત્ર વસ્તુની જ સુખ્યત્વે દર્શીકત છે.

હું ‘મુખ્યત્વે’ શબ્દ સહેલુંક વાપરું છું. સાધ્યની પરિમિતતાઓ ઉપરાંત, સાધ્ય પ્રત્યેની સર્જકની સદૃજ યોગ્યતાનો પણ વિચાર કરવાનો રહેજો છે; એક ચિત્રકારને પેઇન્ટથી કામ કરવાનું ફાવે; બીજા ચિત્રકારને હેરલ્ડશથી ચીતરવું ફાવે. એક નવલસર્જક કુંકા સૂચક વાક્યોમાં લખવું સ્વાભાવિક રીતે પર્મદ કરે; બીજો નવલસર્જક લાખા લાખા વાક્યોમાં આલેખન કરવું સદૃજ ગાને. એટલે કે સર્જક પોતાને જે કામ કહેવું છે તે જગતમાં પોતાની સ્વજાવજ વત્તલુને અનુરૂપ ચામ છે. આ પ્રકારની અનુરૂપતા સેવી શકે એ સર્જકનો એક મુખ્ય વ્યવસાય છે. ઘણા લોકો એમ ન કરી શકે. જો કે વાર્તાલાપમાં ઘણા લોકો ચતુર અને સરમ હોય છે પણ તે તે લેખનમાં વ્યક્ત કરવાની તેમનામાં શક્તિ હોતી નથી. એટલે એક પણ “શૈલી” સરજી શકતા નથી; અથવા બીજી રીતે કહીએ તો એક દેડ પ્રત્યક્ષ કરવા માટે તેઓ પોતા પાસે પડેલી વસ્તુમાંથી પર્મદગી કરે.

ચક્રા નથી. એમના દષ્ટિબિંદુઓ દમેશ દોલાયમાન ગદ્યા કરે છે, એમને ચાલીની કચો ગનાગમ નથી, એમનામાં વસ્તુને પોતાના વસ્તુમયની શક્તિને અનુકૂળ કરવાની શક્તિ નથી.

એટલે સર્જકના દષ્ટિબિંદુ વડે જોઈએ તો નીચી જેડી ટાપ વસ્તુ દોરી ન જોઈએ પણ હેતુને પુરતી રીતે વ્યક્ત કરના સાધનની આનંદપ્રકતા દોરી જોઈએ, બ્યારે વાચકના દષ્ટિબિંદુ વડે જોઈએ તો ખગલ રીતી દોરી તે અપના રીતી ન જ દોરી તે વસ્તુસ્થિતિ એ સર્જક જે કહેવા માગે છે તે પુરતી રીતે કહી શકતા નથી તેનું, અને સર્જક વાચક પર જે છાપ પાડવા માગે છે તે નથી પાડી શકતા તેનું દર્શક છે, અથવા સર્જક જે કહેવાનું છે તે એવી ખરાબ રીતે વિન્યાસ કરેલું છે, ગુણમા એટલી ગરીબાઈથી ભરેલું છે, કે તેને વ્યક્ત કરવા બાહ્યની કાઈ પણ ચતુરાઈની જરૂર નથી.

મી. થોર્નટન-વિન્ડર કહે છે તે પ્રમાણે "Style is but the faintly contemptible vessel in which the bitter liquid is recommended to the world" પણ ખેટા જુદા પ્રમાણે દષ્ટિમાયુ થયે છે —

"Is it not for these reasons, Glaucon, that we attach such supreme importance to a musical education—because rhythm and harmony sink into the depths of the soul and take strong control of it, bringing gracefulness in their train?—and because a man who has been well brought up therein will have the keenest perception of things that are ugly both in works of art and nature and feeling most righteous disdain for them, will appreciate beauty and receive beauty into his soul, and so grow to be noble and good, and, whereas he will rightly hate what is base, even when he is young and before reason comes when reason does come he will

welcome her into his soul, and know her for his own.

લય અને સંવાદ એ રહેતોને મન પુરતા હેતુ હતા; અને રહેતા જે કહે છે તેનું સમર્થન આખા બાહ્યબલમાં અને શેક્સપીયરમાં આવતા લય અને સંવાદ કરે છે. પણ આવી સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિને માટે 'શૈલી' એ શબ્દ ધણોજ મિથ્યાશોભન છે. એને માટે તો "ઝદુ" શબ્દ વાપરી શકાય. અને આત્મારના સર્જકો અથવા પ્રકાશના ઝદુની સિદ્ધિ પોતાના સર્જનમાં લાવવા જરાયે મુશ્કેલી નથી. એમના દષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો શૈલી એ સાધન છે; હેતુ નથી; પોતાને જે કહેવું છે તે બરાબર રીતે વ્યક્ત કરવા અને પોતાના સર્જનના પાત્રો અને બનાવોની પાછળ સર્જકનું વ્યક્તિત્વ સર્જવા માટેનું સૌથી એક સાધન છે તેથી વિશેષ નહિ.*

"સુરેન્દ્ર પંડ્યા" પી.એ.

* પ્રસ્તુત લેખ લેવાર દગ્ગામાં પ્રભુ અંગે સમીક્ષા વિવેચનના મથોની રદાય લેખમાં આવી છે અને તેમનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

૨૫. વૈદ્ય અમૃતલાલ મુંદરજી પઢીયાર

“૨૫૦” ના પુસ્તકોના જાણીતા લેખક ૨૫. વૈદ્ય અમૃતલાલ મુંદરજી પઢીયારનું નામ મહાગુજરાતમાં જાણીતું છે. તેમનો જન્મ કાઠીઆવાડમાં જુનાગઢ રોડના ગામ ચોરવાડમાં સં. ૧૯૨૬ ના ચૈત્ર સુદી ૨ ને દિવસે ગિરનારા બ્રાહ્મણ યાત્રીમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી મુંદરજી પ્રમુખ પઢીયાર જુનાગઢ રોડમાં હવે હોદ્દા ઉપર હતા; પણ બહોળા કુટુંબને લઈ તથા નોકરીને અંગે પોતાને બહારમાં રહેવું પડતું હોવાથી તેઓ ૨૫. પઢીયારજીની કેળવણી ઉપર પુરતું ધ્યાન આપી શક્યા નહોતા; તોપણ ગુજરાતી પાઠ છ યોપડીનો અભ્યાસ કર્યો પછી સ્વપ્રવર્તનથી ૨૫. પઢીયારજી આમળ વખા હતા. તેમને છાપા અને પુસ્તકો વાચવાનો નાનપણથી જખરો શોખ હતો, અને ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કર્યો પછી પોતાના નવરાશના વખતમાં ચોરવાડની સ્કૂલ લાયબ્રેરીના બધાં પુસ્તકો તેઓ વાંચી ગયા હતા. આથી નાનપણમાંથી જ તેમની બુદ્ધિ અને વિચારમાં ભારે પરિવર્તન થયું હતું. તેઓ ઈંગ્લિશ ભાષાથી અનભિય હતા. ફક્ત ગુજરાતી અને હિંદી ભાષા જાણવા છતાં તેમના લખાણો અને વિચારો એવા હતા કે વાચનાર તથા તેમના પરિચયમાં આવનાર દિગ્મુદ બની જતા કે પઢીયારજીએ ઇંગ્લિશમાં ઉચ્ચ કેળવણી નહિ લીધી હોવા છતાં આટલા મુંદર વિચારો તેઓ ક્યાંથી બતાવે છે ! પોતાના જ્ઞાનનો વધારો કરવા ખાતર તેમણે લગભગ આખા હિંદુસ્થાનની તથા બર્માની મુસાફરી કરી હતી. મુસાફરી કરવાનો અને નવું નવું જોવા-જાણવાનો તેમને જખરો શોખ હતો.

૨૫૦ પઢીયારજીના માતા કરતુરબાઈ તેમના બચપણમાં ગુજરી જવાથી તેઓ પોતાના ફર્ધિની હુંફમાં મોટા થયા હતા. આ વખતે ૨૫. પઢીયારજીના ફર્ધિના મુંબઈ રહેતા હતા તેથી પોતાની ૧૭-૧૮ વર્ષની નાની ઉંમરમાં તેઓ મુંબઈ ગયા હતા; ત્યાં મૂળજી જોશ કાપડ મારફીટમાં નોકરીએ રહ્યા હતા પણ તે નોકરી તેમને પસંદ ન પડવાથી તથા મુંબઈના હવ્વખાણી, મારફ્ટ ન આગળથી તેઓ વડોદરા સ્થિતસ્થ પાછા દેશમાં આવ્યા હતા. અહિં તેમણે અવકાશના વખતે “આર્થ વિધવા” નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. આ પુસ્તક લખાયા પછી તેને પ્રમિદ કરવા માટે ૨૫. પઢીયારજીને ચિંતા પેડી. પોતાની સ્થિતિ એવી નહોતી કે પોતે તે પુસ્તકને છપાવી શકે તેમ જુના વિચારના સનાતનીઓ ઉપર રીકા કરતું

તથા વિધવાઓની કર્ણ ગિયતિનું ચિતાર આપતું આ પુસ્તક કાંઈ સાચા સમાજ સુધારક સિવાય છપાવી શકે તેવું પણ નહોતું તેથી તેમણે ફરી પાછો મુંબઈ જવાનો વિચાર કર્યો અને તે વખતના સાચા સમાજસુધારક તથા દેશસેવક સ્વ. શેઠ લખમીદાસ ખીમજીને તેઓ મળ્યા. તેમણે એ પુસ્તક છપાવી આપવા હા પાડી તેથી સં. ૧૯૪૭માં સ્વ. પદીયારજીનું આ પ્રથમ પુસ્તક છપાયું આ પુસ્તક તે વખતે એટલું બધું વખણાયું કે તે વખતના એક પારસી છાપાના અધિપતિએ તેને મારે ટીકા કરી હતી કે, " આ પુસ્તકના લેખક રા. અમૃતવાલ પદીયાર એક ઉગતા જુનાન લેખક છે અને તે આટલું દરેક બુદ્ધિથી લખી શકે નહિ; તેથી તેમણે ક્યાઈથી ચોરીને આ લખાણ લખેલું હોવું જોઈએ, છતાં તેમણે પોતે આ પુસ્તક લખ્યું હોય તો ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. કારણ આ લેખક અવિધ્વમા પોતાની કલમ ચવાચ્યે રાખશે તો પોતાનું નામ અમર કરશે. ખરેખર એમ જ બન્યું. આજે સ્વ. પદીયારજીનું નામ સ્વર્ગના પુસ્તકોના સુનંદા લેખક તરીકે મહાજનજાતમાં જાણીતું છે.

આ છાપાના અધિપતિને સ્વ. પદીયારજી મળ્યા હતા; અને તેને ખાત્રી કરી આપી હતી કે આ પુસ્તક મેં ચોરીથી ક્યાઈથી મેળવ્યું નથી; પણ મારા સ્વપ્રયત્નથી લખ્યું છે. આ પછી શેઠ લખમીદાસ ખીમજીએ તેમને પોતાને ત્યાં નોકરીએ રાખી લીધા હતા; ત્યાં તેમને ધરના પરચૂરણ કામકાજ ઉપરાંત શેઠની પાસે છાપા તથા પુસ્તકો વાચવા એ કામ પણ હતું. આથી તેમને કુસદનો વખત બહુ કમ મળતો છતાં પોતાના નવ રાઇના વખતે કદીને કદી તેઓ લખ્યા કરતા. કેટલીક વખતે રાત્રે લખતા, કેટલીક વખત મરીન લાઈનના રોશન પાસેના દરિયા કિનારે જઈ લખતા અને એમ કરી તેમણે " અમૃત વચનો " તથા " મંસારમાં સ્વર્ગ " ના પુસ્તકો લખ્યા.

" અમૃત વચનો " લાવનગરના એક બુક્સેલરે સં. ૧૯૫૬ માં છપાવ્યું અને " મંસારમાં સ્વર્ગ " નું પુસ્તક સ્વ. શેઠ દામોદરદાસ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીની મદદથી સં. ૧૯૫૮ માં સ્વર્વત્ર રીતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. આ મંસારમાં સ્વર્ગનું પુસ્તક લોખના એટલું બધું વખણાયું હતું કે તેની ત્રણચાર વર્ગમાં બીજી આવૃત્તિ કાઢવી પડી હતી.

આ અરસામા મુંબઈમા નરનારાયણના મંદિરમા સ્વ. જાદવજી મહારાજે એક સત્સંગ મંડળી કાઢી હતી તેમા દરરોજ સવારસાંજ સ્વ. પદીયારજી જવા લાગ્યા હતા. સ્વ. જાદવજી મહારાજની ઓળખાણ પાછા-ળથી તેમના બેઠે વચ્ચે ગાઢ મિત્રાઈમા પરિણમી હતી આ મંડળીના ઉપયોગ માટે સ્વ. જાદવજી મહારાજની પ્રેરણાથી સ્વ. પદીયારજીએ સંસારમા સ્વર્ગના પુસ્તક પછી સ્વર્ગની કુંચી, સ્વર્ગનું વિમાન, સ્વર્ગનો ખત્તનો, સ્વર્ગની સીડી, સ્વર્ગની સડક, સ્વર્ગના રત્નો, સ્વર્ગનો આનંદ વિગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો લખ્યા હતા, અને તે પણ લોકોમા બહુ માન પામ્યા હતા. આજે પણ એ પુસ્તકો નરનારાયણની સત્સંગ મંડળીમા અને મુંબઈ તથા ગુજરાત-કાઠીઆવાડની બીજી સત્સંગ મંડળીઓ, બજાર મંડળીઓ તથા ધાર્મિક મેળાવડાઓ અને જીવાસુઓમા ખુબ હોશયી વચાપ છે.

આ પછી સ્વ. પદીયારજીએ સાહિત્યસેવા તથા દેશસેવા અર્થે શેઠ લખમીદાસ ખીમજીની નોકરી છોડી ર્ધ જીતી હતુમાન ગતીના એક માળામા તેઓ પોતાની સ્વતંત્ર ઝોરડી ગખી રહેવા લાગ્યા હતા; અને પોતાને જે કંઈ થોડુંકણ પોતાના પુસ્તકોમાથી મળે તેમાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા.

ઉપર લખેલા પુસ્તકો ઉપરાત સ્વ. પદીયારજીએ સાચુ સ્વર્ગ, સ્વર્ગની જીદગી, સ્વર્ગનું અમૃત વિગેરે દેશ સેવાના પુસ્તકો તથા સ્ત્રીઓનું સ્વર્ગ અને સ્વર્ગની મુંદરીઓ વિગેરે સ્ત્રીઉપયોગી પુસ્તકો અને બાળકોને માટે બાળકોની વાતો તથા નયીબ ફેરવવાની કુચી અને નવા યુગની વાતો વિગેરે પુસ્તકો પણ લખ્યા છે. એમના બધાખર પુસ્તકોના હિંદી તથા મરાઠીમા બાપાતર ચલા છે. આટલી બધી એમના પુસ્તકોની શોધપ્રિયતા છે.

સ્વ. પદીયારજી પોતે સ્વતંત્ર ચલા પછી તેમણે પુસ્તકો ઉપગત જાપાઓ અને માસિકોમા જુદા જુદા વિષયો ઉપર ઉત્તમ લેખો લખવાના શરૂ કર્યા હતા અને તે લેખો લોકોમા હોશયી વચાતા હતા; અને તેની અસર વાચનારાઓ ઉપર અજબ થતી હતી આ બધા લેખોનો સંગ્રહ કરી કોઈ જાપાવે તો તે પુસ્તક ભાગવત જેવું મોટું ચાપ આટલો તેમનો નાના નાના લેખોનો સંગ્રહ છે

આ સિવાય વક્તા તરીકે પણ તેમની પ્રસિદ્ધિ બહુ સારી હતી એક સાથે બન્ને ક્ષેત્રો સુધી તેઓ વ્યાખ્યાન આપી શકતા હતા ધાર્મિક અને

સાગાજીક મુધારાઓની દિમાયન કરતાં અને સડાઓને નાબુદ કરતાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા માટે લોકોનાં ટોળે ટોળાં ઉભરાતા હતાં; આથી બહારગામથી વ્યાખ્યાનો માટે તેમને પુરકજી આમંત્રણ મળતાં અને પોતાથી પડોંચાયેલાં તેઓ જતા પણ દેતા. સન ૧૯૧૭ ની ગોધરા પરિષદ વખતે પૂ. ગાંધીજી અને શ્રી. અમૃતલાલ દક્કર સાથે તેઓ ગોધરાની ટેડવાડાની સભામાં ગયા હતા; અને તેમણે “આત્મજ્ઞે” વિષે મનનીય વિચારો લાવણું દ્વારા વ્યક્ત કર્યા હતા. શ્રી અમૃતલાલ દક્કરે તેમની પાસે આત્મજ્ઞ સંબંધે કોઈ પુસ્તકની માગણી કરતાં તેમણે “આત્મજ્ઞ રતોત્ર” નું પુસ્તક લખી આપી શ્રી અમૃતલાલ દક્કરબાપાને સોંપ્યું હતું અને તે તેમણે છપાવી હસ્તરે નકસો મફત વહેંચી હતી. ચોરવાડમાં પોને રહેતા ત્યારે પણ ધણીવાર ટેડવાડાની મુલાકાત લઈને લોકોને સફુપદેશ આપતા હતા.

મુંબઈના ખર્ચના પ્રમાણમાં આવક નહિ હોવાથી સં. ૧૯૧૩-૧૪થી તેમણે મુંબઈનું રહેણાણ કાઢી નાંખી પોતાને વતન ચોરવાડમાં કાયમ રહેવાનું રાખ્યું હતું. તેમનાં પુસ્તકોની વેચાણ વ્યવસ્થા વિગેરેનું કામ સરવૃસાહિત્ય વર્ષક કાર્યોલયના સંચાલક સ્વામી શ્રી અખંડનંદજીએ સંભાળી લીધું હતું તેથી તે ઉપાધિભાષી તેઓ નિવૃત્ત થયા હતા; એટલે છુટથી તેઓ લખી શકતા તથા બહારગામ પણ જઈ શકતા. ચોરવાડમાં રવાની રહ્યા પછી તેમણે ચોરવાડ ગામની ઉત્પત્તિ માટે પણ ઘણું કર્યું છે. પ્રથમ તો “ચોરવાડ મિત્રમંડળ લાયબ્રેરી” નામની સ્થાયી લાયબ્રેરી સ્થાપી. આ સિવાય વ્યાયામ શાળા સ્થાપી; અને ગામમાં ઉમેજી સ્કૂલ નહોતી તે લોકોને પ્રેરણા કરી ઈંગ્લેજ નિશાળ સ્થાપન કરાવી. આ સિવાય ઓ-હોમોગ્રાયા, રાત્રીશાળા, સત્સંગ મંડળી, પોસ્ટ ઓફીસ વિગેરે ધણી મંથાઓ કાઢી તથા બહારગામથી વિદ્વાનોને ખાલાવી લાવણે અપાવતા. આવી રીતે તેમણે ગામમાં ખુબ ચેતન આપ્યું તથા ધણી નવયુવકોને તૈયાર કર્યા કે જે આજે જુદી જુદી દિશાઓમાં હોવા છતાં ચોરવાડ તથા સ્વ. પદીયારજીને જુદા નથી પણ તેમના નામને દીપાવે તેવું કાર્ય કરી રહ્યા છે.

સ્વ. પદીયારજીને નાનપણથી વૈદકનો તથા જંતલોચાં કરવા-હરવાનો શોખ હતો; તેથી તેમણે સ્વપ્રયત્નથી વૈદક વિષે પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પોતે વૈદકનો ધધિ ન કરતા પણ થોડી થોડી દવાઓ તૈયાર

રાખી તેમની પાસે જે દવા લેવા જાય તેમને મફત દવા આપતા તથા જિભાર માણસને ઘેર જાતે જઈ દવા આપતા. પૈવકે વિને પણ તેમણે એક પુસ્તક પોતાના અનુભવનું લખ્યું હતું અને તે માટે સામગ્રી તથા ટાચણો પણ ભેગા કર્યા હતા પણ તે લખાવ તે પહેલા તેમનું મૃત્યુ થયું હતું.

જુનાગઢની ગિરનાર વિવાર્ધી બોર્ડિંગમાં પણ તેમનો ઘણો હાથ હતો; તથા સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોલય સ્થાપન થયું ત્યારે શરૂઆતમાં તેમણે પૂ. રામીજી અખડાનદણને ઘણી નિસ્વાર્થી મદદ આપી હતી. અમદાવાદના વનિતા વિશ્વામ માટે ફંડ ભેરું કરવા ગં. રવ. સુબોધનાજીન સાથે તેઓ બર્માની મુસાફરીએ પણ ગયા હતા.

આવી રીતે રવ. પટ્ટીવારજીનું સમગ્ર જીવન દેશસેવા તથા સાહિત્ય સેવામાં ગયું છે; કે જે ઉપર ઘણું લખી શકાય તેવું છે. જેમને તેમના માટે વધુ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેમણે લાઈબ્રેરી જીવજીવાલ કરસનજી ઠાકરે લખેલું “રવ. પટ્ટીવારની જીવનકથા” નામનું પુસ્તક ક્યાઈધી મેળવી વાંચી મેવું અહીંતો અમોએ દુકાણમાં ખાસ ખાસ જાગતોની નોંધ લીધી છે.

સાદી, સહેલી અને ધરગથ્ય બોધક બાપા લખવામાં અને પ્રચાર કરવામાં રવ. પટ્ટીવારજીનું નામ પ્રથમ આવે છે પૂ. ગાંધીજી અને તેમને પગે ચાલનારાઓ પછી આવે છે. પૂ. ગાંધીજી આફ્રિકાથી આવ્યા તે પહેલાં રવ. પટ્ટીવારનું નામ મહાગુજરાતમાં સાદી અને ધરગથ્ય સહેલી બાપા લખનાર તરીકે જાણીતું થઈ ગયું હતું આ સિવાય સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોલયે પણ સાદી, સહેલી અને ધરગથ્ય બાપાનો ફેવાવો કરવામાં પૂ. ગાંધીજી આવ્યા પહેલાં ઘણો મોટો ફાળો આપેલો છે, પણ આજે પૂ. ગાંધીજીને સહેલી અને ધરગથ્ય બાપાના પ્રથમ પ્રચારક તરીકે જાણાવવામાં આવે છે તે બરાબર નથી. ખરી રીતે તે માન રવ. પટ્ટીવારજીને દેવુ ધરે છે.

રવ. પટ્ટીવારજીએ લગ્ન નહોતું કર્યું, છતાં પોતા ઉપરનો કુટુંબજાર નભાવે જતા અને પોતાથી બનતી સાહિત્યસેવા તથા સમાજસેવા બખબે જતા આવી રીતે દેશસેવા તથા સાહિત્યસેવા બખબને બખબરે ૪૯ વર્ષની નાની ઉંમરમાં મુજબમાં મ. ૧૯૭૫ના અષાઢ વદી ૫ ને રોજ દાસેરામાં જે ત્રણ દિવસની દુકી માદગી ભોગવી તેમનું મૃત્યુ થયું જે તેઓ વધુ જીવ્યા હોત તો તેમને હાથે આજના ગાંધીજીના અને જવાહરલાલજીના

સામાજિક સુધારાઓની હિમાયત કરતા અને સડાઓને નાબુદ કરતા તેમના વ્યાખ્યાનો સાબળવા માટે લોકોના ટોળે ટોળા ઉભરાતા હતા; આથી બહારગામથી વ્યાખ્યાનો માટે તેમને પુષ્કળ આમંત્રણો મળતા અને પોતાથી પહોંચ્યામ્ણ લા તેઓ જતા પણ હતા. સન ૧૯૧૭ ની ગોધરા પરિવહ વખતે પૂ. ગાંધીજી અને શ્રી. અમૃતલાલ દક્કર સાથે તેઓ ગોધરાની ટેડવાડાની સલામત ગયા હતા; અને તેમણે “અત્યંત” વિશે મનનીય વિચારો લાવણુ દ્વારા વ્યક્ત કર્યા હતા. શ્રી અમૃતલાલ દક્કરે તેમની પાસે અત્યંત સંગઘે કોઈ પુસ્તકની માગણી કરતા તેમણે “અત્યંત રતોત્ર” નું પુસ્તક લખી આપી શ્રી અમૃતલાલ દક્કરજીપાને સોંપ્યું હતું અને તે તેમણે છપાવી હામરો નક્કો મફત વહેંચી હતી. ચોરવાડમા પોતે રહેતા ત્યારે પણ ધણીવાર ટેડવાડાની મુલાકાત લઈને લોકોને સદુપદેશ આપતા હતા.

મુખર્મના ખર્ચના પ્રમાણમા આવક નહિ હોવાથી મં. ૧૯૧૩-૧૪ થી તેમણે મુખર્મનું રહેઠાણ કાઢી નાખી પોતાને વતન ચોરવાડમાં કાયમ રહેવાનું સમ્મ્યું હતું. તેમના પુસ્તકોની વેચાણ વ્યવસ્થા વિગેરેનું કામ સસ્તુસાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના સંચાલક સ્વામી શ્રી અખંડાનંદજીએ સંભાળી લીધું હતું તેથી તે ઉપાધિમાથી તેઓ નિવૃત્ત થયા હતા; એટલે છુટથી તેઓ લખી શકતા તથા બહારગામ પણ જઈ શકતા. ચોરવાડમા સ્થાયી રહ્યા પછી તેમણે ચોરવાડ ગામની ઉત્તિ માટે પણ ઘણું કર્યું છે. પ્રથમ તો “ચોરવાડ મિત્રમંડળ લાયબ્રેરી” નામની સ્થાયી લાયબ્રેરી સ્થાપી આ સિવાય વ્યાયામ શાળા સ્થાપી; અને ગામમા ઇંગ્રેજ સ્કૂલ નહોતી તે લોકોને પ્રેરણા કરી ઈંગ્રેજ નિસાળ સ્થાપન કરાવી. આ સિવાય સ્ત્રી-ઉદ્યોગશાળા, રાત્રીશાળા, સત્તમ મંડળી, પોસ્ટ ઓફીસ વિગેરે ધણી મંથ્યાઓ કાઢી તથા બહારગામથી વિદ્વાનોને બોલાવી લાવણું અપાવતા. આવી રીતે તેમણે ગામમા ખુબ એતન આપ્યું તથા ધણા નવમુલકોને તૈયાર કર્યા કે જે આજે જુદી જુદી દિશાઓમા હોવા છતાં ચોરવાડ તથા સ્વ. પદીયારજીને જુઠ્યા નથી પણ તેમના નામને દીપાવે તેવું કાર્ય કરી રહ્યા છે.

સ્વ. પદીયારજીને નનપણથી વૈદ્યકનો તથા જંગલોમા ફરવા-હરવાનો શોખ હતો, તેથી તેમણે સ્વપ્રયત્નથી વૈદક વિશે પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પોતે વૈદ્યકનો ધધો ન કરતા પણ થોડી થોડી દવાઓ તૈયાર

નવાયુગની વાંતો ભાગ રળે	સં. ૧૯૧૮
નામદાર સહેનસાહ અને સહેનસાહ બાનુનું ચરિત્ર	સં. ૧૯૧૬
દુઃખમાં દિલાસો	સં. ૧૯૭૩
જીવનની ભળવવાના ઉપાયો	સં. ૧૯૭૪
આત્મજ સ્તોત્ર	સં. ૧૯૭૪
ગામડીઆ નરદેવો	સં. ૧૯૯૧

આ બધાં પુસ્તકો ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક નાનાં પુસ્તકો તેમણે લખેલા છે; તેમાંનાં ઘણાંબરાં પુસ્તકો મુંબઈની નરનારાયણની ભજનમંડળીને માટે તેઓએ તૈયાર કર્યા હતાં. જેમનાં નામો મહાપુરુષના પવિત્ર વિચારો, મહાપુરુષનાં વચનો, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ, પરમાત્માએ બંસીમાં શું ગાધું ઈશ્વરસ્તુતિ ઈત્યાદી છે. આ બધાં પુસ્તકોની કિંમત વિના મૂલ્ય અથવા નામની જ (એક જે પૈસા) તેઓએ રાખી હતી. આ સિવાય તેમણે કાઠીઆવાડી તોપ, પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ ભાગ રળે, દુઃખાળના દુઃખની વાંતો, હવે કેવા વિદ્યાર્થીઓની જરૂર છે ઈ સીઓની નાની નાની ભુલો, સાચી યાત્રા, જીવનની ભળવવાના ઉપાયો ભાગ રળે (અધુરું) તથા નવા યુગની વાંતો ભાગ રળે તૈયાર કરી રાખેલ છે, જે હજી સુધી છપાયેલ નથી.

જગાનામાં ધણી દેશસેવા તથા સાહિસસેવા થઈ હોત પણ ઈશ્વરની ગતિ અકુળ છે કે જેનો કોઈ પાર પામી શક્યું નથી કે જોઓએ તેમને ૪૯ વર્ષની નાની ઉમ્મરમાં ઉપાડી લીધા.

એમની કૃતિઓ

સંસારમાં સ્વર્ગ	સં. ૧૯૫૮
સ્વર્ગનું વિમાન	સં. ૧૯૫૮
સ્વર્ગની કુંચી	સં. ૧૯૫૯
સ્વર્ગનો ખજાનો	સં. ૧૯૬૨
સાચું સ્વર્ગ	સં. ૧૯૬૩
જોઓનું સ્વર્ગ	સં. ૧૯૬૩
સ્વર્ગની સીડી	સં. ૧૯૬૫
સ્વર્ગની સુંદરીઓ	સં. ૧૯૬૮
સ્વર્ગનાં રતનો	સં. ૧૯૬૮
સ્વર્ગની સકલ	સં. ૧૯૭૦
સ્વર્ગનો આત્મ	સં. ૧૯૭૩
સ્વર્ગની છંદગી	સં.
સ્વર્ગનું અમૃત	સં. ૧૯૮૦
સ્વર્ગનો પ્રકાર	સં.

સ્વર્ગના સંદેશાનું પુસ્તક તેમણે લખી રાખ્યું છે પણ હજી સધી પ્રસિદ્ધ થયું નથી. સ્વર્ગનું રામાયણ એ પુસ્તક થોડું લખાઈ છે અને તે પુરૂં કર્યા પહેલા તેમનું મૃત્યું થયું.

સ્વર્ગનાં પુસ્તકો ઉપરાંત એમણે ખીજાં જે જે ઉપકારક પુસ્તકો લખેલા તે નીચે અમાણે ■ :—

આર્થ વિધવા	સં. ૧૯૪૭
અમૃત વચનો	સં. ૧૯૫૬
પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ	સં. ૧૯૬૦
બાળકોની વાતો ભાગ ૧લો	સં. ૧૯૬૫
નસીબ ફરવાની કુંચી	સં. ૧૯૬૫
નવા યુગની વાતો ભાગ ૧લો	સં. ૧૯૬૭

નવાયુગની વાંતો ભાગ ૨એ	સં. ૧૯૬૮
નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાબુનું ચરિત્ર	સં. ૧૯૬૯
દુઃખમાં દિલાસો	સં. ૧૯૭૩
જીવણી જાળવવાના ઉપાયો	સં. ૧૯૭૪
અત્યંત રસોત્તમ	સં. ૧૯૭૪
ગામડીઆ નરદેવો	સં. ૧૯૮૧

આ બધા પુસ્તકો ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાક નાના પુસ્તકો તેમણે લખેલા છે; તેમાંના ઘણાંબરા પુસ્તકો યુબર્ષની નરનારાયણની જન્મનમંડળીને માટે તેઓએ તૈયાર કર્યા હતા. જેમના નામો મહાપુરુષના પવિત્ર વિચારો, મહાપુરુષના વચનો, શ્રીમદ્ ભામવતમા કરેલી જમવાનની સ્તુતિ, પરમાત્માએ બંસીમા શું ગાયું ? ઇશ્વરસ્તુતિ ઇત્યાદી છે. આ બધા પુસ્તકોની કિંમત વિના મૂલ્ય અથવા નામની જ (એક જે પૈસા) તેઓએ રાખી હતી. આ સિવાય તેમણે કાઠીઆવાડી તોષ, પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ ભાગ ૨એ, દુઃખાળના દુઃખની વાંતો, હવે કેવા વિદ્યાર્થીઓની જરૂર છે ? સ્ત્રીઓની નાની નાની ભુક્ષો, સાચી યાત્રા, જીવણી જાળવવાના ઉપાયો ભાગ ૨એ (અધુરું) તથા નવા યુગની વાંતો ભાગ ૩એ તૈયાર કરી રાખેલ છે, જે હજી સુધી છપાયેલ નથી.

અનંતરાય મણિશંકર રાવળ

જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય શ્રાવણી: વતની ભાવનગર પાસેના વળા (જુનું વલ્લભીપુર) ના: જન્મ અમરેલીમાં ઈ. સ. ૧-૧-૧૯૧૨ ના રોજ થયેલા. એમના પિતાશ્રીનું નામ મણિશંકર દુર્લભજી રાવળ અને માતૃશ્રીનું નામ કમળા એમનું લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૨૮ માં થયું છે.

એમની પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક કેળવણીનું રયાન અમરેલી, કૉલેજની કેળવણી મુંબઈની એલફીંગ્ટન કૉલેજમાં માલેલી એક ટર્મ બાદ કરતા બંધીજ ભાવનગરની સામગદાસ કૉલેજમાં તેમણે લીધી છે. સને ૧૯૨૮ માં મેટ્રીક, ૧૯૩૦ માં ઈન્ટરમીડિએટ, ૧૯૩૨ માં બી. એ; અને ૧૯૩૪ માં તેઓ એમ. એ; થયા છે.

એમનો અભ્યાસ હાલ કોટિનો હોલ મેટ્રિક પરીક્ષા વખતે રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદી સંસ્કૃત પારિતોષિક, ઈન્ટર વખતે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મણિશંકર મજમુદાર ક્રીકાણી સંસ્કૃત સ્કૉલરશીપ, બી. એ; વખતે હરગોવિંદલાલ ડાટાવાળા પારિતોષિક, અને એમ. એ; થતી વખતે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી દિ. બ. કેશવલાલ દુવ સુવર્ણચંદ્રક એળવવા તેઓ ભાગ્યશાળી થયેલા. બી. એ. માં તેમના એગ્રીકલ્ટેર વિષયો સંસ્કૃત અને ગુજરાતી તથા એમ. એ; માં ગુજરાતી (મુખ્ય ભાષા) અને અંગ્રેજી હતા બી. એ. બીમાં વર્ગમાં અને એમ. એ. પ્રથમ વર્ગમાં તેમણે પસાર કરેલ છે ગુજરાતી મુખ્ય ભાષા સાથે એમ. એ; માં પ્રથમ વર્ગમાં આવવાનું માન એમના સિવાય બીજા બહુ જોખને જ મળ્યું છે. બી. એ, તથા એમ. એ; ની પરીક્ષા વખતે આખી યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીમાં તેઓ પ્રથમ આવેલા.

બી. એ, થયા પછી જો વર્ષ લગી તેઓ ભાવનગરની સામગદાસ કૉલેજમાં ફેલો નિમત્તા હતા સને ૧૯૩૪ ના ઑગસ્ટ માસથી અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમાં ગુજરાતી ભાષા તથા વાદ્યમના અધ્યાપક તરીકે તેઓ કામ કરી રહ્યા છે.

એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન છે. નર્મદશાબ્દી અંચમાના એમના લેખથી ગુજરાતી લેખનકાર્ય એમણે આરંભ્યું છે. ત્યાર પછી તેા કૌમુદી, માનસી, ગુજરાત, શરદ વગેરે જાણીતા સામયિકોમાં એમના લેખો અસરનવાર પ્રગટ થવા કરે છે. સર્જન કરતા સાહિત્ય-વિવેચન તરફ એમનું વનજી વિશેષ જણાય છે.

૨૯. દી. બા. અ'બાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ

(સન ૧૮૪૪ થી ૧૯૧૪)

નડિઆદ તાલુકાના આલીણા નામના ગામમાં દિવાન બહાદુરના પૂર્વજો રહેતા હતા, અને તહેમના કુલજેવી ત્યાં હોવાથી ધાર્મિક પ્રસંગોએ હજી પણ તહેમના કુટુંબીઓ ત્યાં જાય છે. તેઓ ગાંતે જાતકક્ષત્રી છે. તે જ્ઞાતિ નાગરો અને કાયસ્થોની ગારક મુસદ્દોપણા ગાંટે જાણીતી છે. દિવાન બહાદુરના કાકા અમદાવાદમાં પબ્લિક પ્રોસિક્યુટર કે એવી કોર્ટ સરકારી નોકરીમાં સારી પદ્ધતિ ઉપર હતા, તહેમણે પોતાના ભાઈ સાકરલાલને વકીલાત કરવા ગાંટે અલીણાથી અમદાવાદ બોલાવ્યા; સાકરલાલ ધર્મ-નિષ્ઠાવાળા હતા. તેમને વકીલાતનો પ્રપંચી ધંધો ગમ્યો નહિ. "લગ્નનો પેસો ટકે નહિ" એવી એમની સમજ હતી, અને તહેમની વકીલાતના ધંધાની આ ભાવના દિવાન બહાદુરને વકીલાત કરતાં અટકાવવામાં એક કારણરૂપી હતી. સાકરલાલે વચ્ચે ચાર વર્ષ સુધી ન ચાલ્યે વકીલાત કરી, અને તેટલામાં પોતાને જોઈએ તેટલું કમાયા, તે કમાણીમાંથી કરકસર કરી પોતાનો સંસાર બ્યવહાર આજારબેર નીભાવ્યો, અમદાવાદમાં ધર વસાવ્યું ને ઊકરાંઊંચાં પરણાવ્યાં. તેમની સાદાર્થ, કરકસર, ધાર્મ્ય કામ પાર પાડવા જેટલી હતી, અને તહેમનો નિખાલસ સ્વભાવ એ ચાર દિવાન બહાદુરમાં જિત્તો છે. દિવાન બહાદુરનો જન્મ સન ૧૮૪૪, અને સંવત ૧૯૦૦ ની ચૈત્ર સુદી પાંચમને દિને થયો હતો. મોટી ઉંમરે પોતાને ત્યાં છેાકરો અવતરવાથી સાકરલાલ પોતાના પુત્રને લાડ ધણું લગાવતા. આ પ્રમાણે લાડમાં જિજીવિષા હોવા છતાં પણ દિવાન બહાદુરમાં સાદાર્થ અને નિયમિતતા આવવાનું કારણ એ હતું કે ન્હાનપણમાં તેઓ રોગીલા હતા, તહેમને ફેફસોનો રોગ બહુ પિડતો હતો. દવાદારંધી આરામ ન થયો એટલે પોતે પોતાના વૈદ જાન્યા, અને સાદાર્થિતર્થ નિયમિત આહાર વિદારથી પોતાનું દર્દ દૂર કર્યું ત્યારથી તહેમનું જીવન સાદાર્થ નિયમિતતાના નમુના રૂપ હતું.

ગામડી નિચાણે કેળવણીની યજ્ઞઆત કરી, તહેમણે સરકારી નિચાણે પોતાનો મુજરાતી અભ્યાસ પ્રેરો કર્યો, તે જ્યાં મેટ્રિક સુધીનો અંગ્રેજ અભ્યાસ પણ અમદાવાદમાં જ કર્યો, તે વખતે મુબાઈથી અમદાવાદ સુધી

આગગાડી થઈ ન હતી, એટલે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવાનું મુલતવી રાખી અમદાવાદની દાખરિકુલમાં આસિ. ભારતરની જગા લીધી. ઈ. સ. ૧૮૬૩માં સર યિયોહાર દોષ અમદાવાદના કલેક્ટર હતા. તેમણે પરીક્ષા લઈ દીવાન બહાદુરને નોકરીએ રાખ્યા. મુંબાઈથી અમદાવાદ સુધી આગગાડી થઈ કે તરતજ હેમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા માટે મુંબાઈ જવાનો વિચાર કર્યો. તે વખતે મુંબાઈ જવું એ તો એટલું બધું નવાઈનું મળ્યાનું કે હેમને વળાવવા માટે ધણા રનેદી સંબંધીઓ રેશન ઉપર આવ્યા હતા, તેઓ ૧૮૬૪ ની સાતમાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં સારે નંબરે પાસ થયા. પછી તેમણે ૧૮૬૫ થી ૧૮૬૭ સુધી મુંબાઈની વિખ્યાત એન્જિનરિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો, તે વખતે એટલિંગ સાહેબ કોલેજમાં પ્રાઈસર હતા. એન્જિનરિંગ કોલેજના ઈ. સ. ૧૮૭૦ ના સોશિયલ ગેજર્ડમાં વખતે બોલતાં દિવાન બહાદુરે નીચે મુજબ કહ્યું હતું. “હું વ્યાવહારિક માણસ છું. હું બહુ કમ્પનાયીસ રસિક નથી. પરંતુ કોલેજના દિવસોનું વર્ણન કરતાં મને પણ રસિક થવાનું મન થઈ જાય છે. કોલેજની આસપાસના ઘસોની માઠ ધટામાં એટલિંગ સાહેબની સાથે ફરતે ફરતે અમે વિવિધ વિષયો વિશે જે વાતોવિદાર કરતા હતા તે હું કદિ જૂથવાનો નથી.” તેઓ પોતાનો અભ્યાસ નિયમિત રીતે કરતા, અને જે કાંઈ વાંચે તે પૂરેપૂરું સમજતા અને પાકું કરતા, “Exact and Thorough” એ એમની અભ્યાસ પદ્ધતિનાં મુખ્ય લક્ષણ હતાં, કાશીનાથ ત્ર્યંક તેલંગ, જમશેદરજી અરેશર દલાલ, ગોકળદાસ કદાનદાસ પારેખ, મોતીભાઈ લાલભાઈ વગેરે હેમના સહાધ્યાયી હતા. તે વખતે એવો રીવાજ હતો કે આગલા વર્ષની ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ પાછલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને શિખવવા જાય, અને તે માટે તેમને “ફેલોશિપ” મળે એટલે તેઓ બી. એ; કલાસમાં હતા તે વખતે હેમને એફ. વાય. એ; કલાસમાં શિખવવા જવા માટે ફેલોશિપ મળતી, તેઓ પોતાના અભ્યાસ ખર્ચ માટે અમદાવાદથી પોતાના પિતાની પાસેથી કાંઈ મંગાવતા નહિ, એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતે પોતાના પત્ની સા. રતનકુંવરની સાથે સાથે બુદ્ધી ઝોરડી રાખી મુંબાઈમાં બુલેથરનાં લતામાં રહેતા, અને પોતાની ફેલોશિપમાંથી પોતાનું અને પોતાની પત્નીનું મુજરાન કરતા. તેમણે સંસ્કૃત જ્ઞાન વણું સાઈ હતું. પોતાના એક સહાધ્યાયીએ મશકરી કર્યાથી એક ટર્મ લેટિન લીધું ને તેમાં પહેલે નંબરે પાસ થયા.

તે સદાધ્યાયિએ ફરીથી ટકાર મારી કે “અમે તેટલું તોયે તમે સાદિત્યના ક્ષેત્રમાં જોર બતાવી શકોઃ ગણિત શાસ્ત્રમાં બતાવો ત્યારે ખરું.” આથી ઉચ્છેદાર્થ બી. એ; ની બીજી ટર્મમાં તેમણે ગણિતશાસ્ત્ર પોતાના ઐચ્છિક વિષય તરીકે લીધું. તેમ ન કરવા એટકિલ સાહેબે તહેમને ઘણુંએ સમજાવ્યા, પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને તેઓ પોતાના આગ્રહને વળગી રહ્યા, ને આખરે ગણિતશાસ્ત્રમાં પહેલે નંબરે પાસ થયા. વળી પાછો પોતાનો ઐચ્છિક વિષય પહેલા હતા તેજ લીધો, અને આખરે સંસ્કૃત ભર્ષને બી. એ; ની પરીક્ષામાં ૧૮૬૭ ની સાલમાં પાસ થયા. તે પછી ૧૮૬૬ ની સાલમાં એમ. એ; અને એલ. એલ. બી; બંને પરીક્ષાઓમાં તેઓ પાસ થયા એટલુંજ નહિ પરન્તુ એમ. એ; માં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવ્યા. તેઓ ગુજરાતી હિંદુઓમાંથી પહેલાજ “એન્ડ્યુએટ” હોવાથી “ગુજરાતી એન્ડ્યુએટના પિતા” કહેવાય છે.

આવી તેજસ્વી રીતે યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યા પછી તહેમણે સંસ્કાર ક્રમ આરંભ્યો. શરૂઆતમાં તહેમની ઇચ્છા વકીલાત કરવાની હતી. તેમના એક અંબંધી તે વખતે એક સારા પ્રતિષ્ઠિત વકીલ ગણાતા. દિવાન બહાદુરના મનમાં કે “તહેને જો કહે તો હું એમની સાથે જોડાઈ”, ને તે વકીલના મનમાં કે “અંબાલાલ કહે તો હું એમને મારા જોડિયા તરીકે લઉં.” આગ કિલ્લે એકબીજાની વાટ જોતા હતા, અને આપણા દોકની રીતે મુજબ બંને માન માવતા હતા, એટલામાં એચિયુ જોડાણદાસ પારખનું નકી અર્થ ગયું. એવામાં સુરતમાં હેડમાસ્ટરની જગ્યા ખાલી પડી. ત્યાં અંબાલાલભાઈ શ. ૧૫૦)ના પમારથી એકિંગ નિમાયા. સુરતમાં હજી તહેમને ઘણા ‘માસ્ટર’ને નામે બોલાવે છે. ત્યાં એક વર્ષ ગાળ્યા પછી તેઓ અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં એકિંગ હેડમાસ્ટર તરીકે ગયા. તે વખતે કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ હાઈસ્કૂલમાં ગુજરાતી શીખવતા. અંબાલાલભાઈ શિક્ષક તરીકે બહુ વખણાતા. એકિન્સ્ટન કોલેજના ૧૮૭૭ના સોસાયટી એધરિંગ વખતે ન્યાયમૂર્તિ અંબાલકરે નીચે પ્રમાણે તહેમની પ્રશંસા કરી હતી. “હું જ્યારે કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે ગુજરાત તરફથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને મ્હોએથી દિવાન બહાદુરની શિક્ષણ પદ્ધતિનાં મહે અત્યંત વખાણુ સાંભળ્યા હતા, અને તે એટલે સુધી કે તહેમની પાસે ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ સારા હોવા જ જોઈએ એમ બધા માની

લેતા. મને તો એમ લાગે છે કે દીવાન બહાદુર જે કોઈપણ મોટામાં મોટી બૂલ કરી દોષ તો તે હેમણે શિક્ષકનો ઉમદા ધંધો છોડી દીધો એ છે". હેમના એક સિખ માદારવર્ષ કેશવજીલ દર્પદરાય મુવે એક વખત કહ્યું હતું, કે "અંગાજીલભાઈ જેવા બંદોબસ્ત રાખનાર-એમના જેવા Disciplinary-દંડ લગી તો મહેં કોઈ જોવા નથી. જે કોઈ કરવું તે એકામ મનથી બગબર અને ચોક્કસ કરવાનો સ્વભાવ અને મંરૂત ઉપર ગાદ પ્રીતિ એ જે બાબતોમાં અંગાજીલભાઈની મદારા ઉપર ખાસ આસર થઈ છે." ચોતાના શિષ્યો ઉપર દિવાન બહાદુર બહુ પ્રીતિ રાખતા, તથાપિ તેઓ એવો તો બંદોબસ્ત રાખતા કે તોફાની છોકરાઓ હેમનું નામ સાંભળતા ધરધરતા. તેઓની શિક્ષાપદ્ધતિ એવી હતી કે "આળમુ" "તોફાની" એવું એવું પાટી ઉપર લખી, વિદ્યાર્થીને કોટે તે લટકાવી હેને વર્ગે વર્ગે ફેરવેલો. જેવો સખત હેમનો બંદોબસ્ત હતો તેવી જ ઉત્તમ હેમની શિક્ષણપદ્ધતિ હતી. મહેંજમા, દિવાન બહાદુરનું શિક્ષક તરીકેનું જીવન તેમના સાર્વજનિક જીવન કરતા કોઈ રીતે ઓછુ ઉત્તમજ કે ઉપયોગી નહતું હેમના બીજા શિષ્ય રા. રા. નરસિંહરાવે પશુ એ બાબતની પ્રમજ પુષ્ટિ આપી છે. પરિગણના પ્રમુખ તરીકેની દિવાન બહાદુરની પમંદગી સ્કામે લાયક માણસે ન હાજે એવી જે ધાંધલ કેટલાકે મચાવી મૂકી હતી હેમને અટકાવવાના હેતુથી ગ. રા. નરસિંહરાવે દિવાન બહાદુર પ્રતિ જે શુરભક્તિ બતાવી હતી, તે જોટલે અંશે દિવાન બહાદુરની પ્રતિજ્ઞામાં શક્તિ કરે છે તેટલે જ અંશે રા. રા. નરસિંહરાવની સુજનતા અને કૃતચતા પ્રતિત કરાવે છે.

તેઓ અમદાવાદમાં એકિંગ હેડમાસ્તર હતા તે વખતે ત્યાંની જાહેર પ્રજ્ઞતિઓમાં લાગ લેતા. જાહેર સભાઓ તરફથી સરકારને જે અરજીઓ કરવામાં આવતી હેમના ખરડાઓ ચોટે ધડતા. આ ઉપરાંત તે વખતના 'હિતેન્દુ' પત્રમાં તેઓ અગ્રેજ તેમજ ગુજરાતી લેખો લખતા. આવી પ્રજ્ઞ પ્રજ્ઞતિઓમાં લાગ લેવાથી સરકારની હેમના ઉપર નજર રહેવા માડી, અને હેમના કેટલાક હિતેપિઓ તરફથી હેમને સૂચના કરવામાં આવી, કે હવે સરકારની નોકરીમાં રહેવામાં આવ નથી. એટલામાં ગુજરાત કોલેજ ઈન્સ્ટિટ્યુટ સ્થપાયું, ને હેમા એમને પ્રિન્સિપાલ બનાવવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૭૫માં વડોદરાના બાહોશ દિવાન સર. ટી. માધવરાવે હેમને નવસારીના ડિસ્ટ્રિક્ટ જલજ તરીકે નિમ્ના, એટલે હેમણે સરકારી નોકરી છોડી.

ગાયકવાડ સરકારની નોકરીમાં તેઓ ધીમે ધીમે ઉંચે ચઢ્યા. નવ-સારીથી તેઓ કડી પ્રાવર્તમાં ગયા. ત્યાં અને પછી વડોદરામાં તેઓએ ડિરેક્ટરીકંટ જનરલ તરીકે કામ કર્યું. પછી તહેમને વડોદરાના વરિષ્ઠ ન્યાય મંદિરના ન્યાયાધિશની જગ્યા આપવામાં આવી, અને ત્યાંથી તહેમને મુખ્ય ન્યાયાધિશ (Chief Judge)નો માનવતો હોદ્દો મળ્યો. મુખ્ય ન્યાયાધિશ તરીકે તહેમને શ. ૧૪૫૦નો પગાર મળતો. પીત્તવર્ષ કેસ ને આપટ કેસ એ બે મુખ્ય સુકરદમાનો નિવેડો તહેમને હાથે યથો હતો. તહેમની ન્યાયશુદ્ધિ અને સત્યનિષ્ઠા બહુ તીવ્ર હતી, અને મદોખસ્તના કામમાં પણ તેઓ તેવાજ સખત હતા. ગાયકવાડ સરકારે તહેમને દિવાનગીરી આપવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી, પરંતુ “હું તહેને માટે લાવક નથી” એવો જવાબ તહેમના સીધા અને નિઃપ્રપચ્છી સ્વભાવે દેવડાખ્યો હતો. આખરે ૧૮૬૯ના ઑગસ્ટ માસમાં તેઓ નિવૃત્ત થયા.

વાનપ્રસ્થ થઈ તેઓ અમદાવાદમાં આવી રહ્યા. ચોલાને નિવૃત્તિનો વખત જાહેર કામોમાં ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ રાંધનવર્ધક નામની એક સભા સ્થાપી, શહેરમાં જાહેર ભાગણો અપાવવાની શરૂઆત કરી. “મલપાન નિવેધક મંડળી”માં જોડાયા. “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી”ના પ્રમુખ નીમાઈ તેના કામકાજમાં હિસ્સાદાર્યો અને આગળ પડતો ભાગ લેવા માડ્યો. ખીચ પણ અનેક જાહેર સંસ્થાઓમાં હાજર થયા અને શહેરની ધણીખરી જાહેર હિલચાલ અને સાર્વજનિક કામોમાં તેના અગ્રે-સર યઈ પડ્યા. સન ૧૯૦૨ માં અશુકમી શાષ્ટ્રિય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરાઈ, ત્યારે આવકાર આપનારી (રીસેપ્શન) કમિટીના ચેરમેન તેઓ નિમાયા હતા. ચેરમેન તરીકેનું તેમનું લાપણ દેશની ખરી રિયતિની વ્યાપક સમાવેશનાના ઉત્તમ નમુના તરીકે અને વિદ્વતાપૂર્ણ શાષ્ટ્રિય વિચાર અને સિદ્ધાંતના નિરૂપણ માટે આખા દેશમાં વખણાયું હતું.

સન ૧૯૦૫ માં જંગાણાના ભાગલાને લીધે આખા દેશમાં નવીન જગતિ આવી હતી. સર્વત્ર સ્વદેશી ચળવળ પ્રસરી હતી. તે વખતે સ્વ-દેશીનો ઝુંડો આગળ ફેલાવવાને તેઓએ આગેવાન ભાગ લીધો હતો અને તેમના વિચારની જખરી અસર યઈ હતી. દેશના આર્થિક પ્રશ્નોનો તેઓએ બહુ સારો અને હિંડો અભ્યાસ કર્યો હતો, ધણી વખત તેઓ તે વિશે ચર્ચા કરતા હતા.

સન ૧૯૦૭ મા સુન્દ ખાતે બરાએલી નીચ ઓલોગિક નાટ્ય પરિવાદના પ્રમુખ નીમી, એક આગેવાન દેવલકન અને દેવ દિનાચિંતક તરીકે, તેમને માન આપનામા આવ્યું હતું

સન ૧૯૦૯ મા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હીરક મહોત્સવ પ્રમોગે પ્રમુખપદેથી અને તેજ વર્ષમાં રાજ્યદેવ રમણે બગએલી નીચ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિવાદના પ્રમુખ તરીકે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય વિશે, બહુ વિચારશીલ અને અનુભવપૂર્ણ ઉપયોગી ભારણો કર્યા હતા, જેમાં તેમની વિદ્વતા, વ્યવહારિકતા અને માનુષીયતા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ અને સાગણી રૂપ દેખાઈ આવે છે

સન ૧૯૧૧ મા તેમની (અક્ષયનિય) જ્ઞાતિના મન્દિર-સના પ્રમુખ તરીકે તેમની પસંદગી કરામા આવી હતી પૌર્ણત્ય અને પાશ્ચાત્ય, બંને સંસ્કૃતિના ઉત્તમ અંશો તેમનામાં ઉત્તર્યા હતા અને તેનું બહુ સાદું સમિશ્રણ થયું હતું તેઓ સુધારક હતા પણ 'ધીમે ધીમે સુધારાનો સાથ,' એ વિચાર-પદ્ધતિ હતા તેઓ આપના સમુદાય સાથે લઈને આમળ વધવાને અને સુધારો કરવાને હીમાયત કરતા હતા બીજાઓથી છુટા પડી જઈ, એક નવું મંડળ ઉજી કરવું, પોતે આમળ વધવું, પોતાનું અંશ ધરવું, એ પદ્ધતિ તેમને પસંદ નહોતી આ દૃષ્ટિબિન્દુથી તેમના ચારિત્ર્ય વિશેના વિચારો, ખાસ મનન કરવા જેવા છે *

બીજી દરેક પ્રશ્નનો વિચાર તેઓ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ કરતા હતા કેટલીક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે તેઓ ઓરિજનલિટીની વિરુદ્ધ હતા પણ તે વાસ્તવિક હકીકત નથી તેઓ ઓરિજનલિટી વિરુદ્ધ કદાપિ નહોતા ઓરિજનલિટીના તો તેઓ ચુસ્ત હીમાયતી હતા વ્યવહાર દૃષ્ટિએ વિચારતા ઓરિજનલિટી ઉગ્રેષ્ઠ ઓરિજનલિટી બહુ જરૂરની નથી એમ તેઓ માનતા હતા અને તેથી ઓરિજનલિટી ઉગ્રેષ્ઠ ઓરિજનલિટી પ્રત્યે દરજ્જે આપવી, તે પરત્વે જ માત્ર તેમનો મતભેદ હતો અને તે અભિપ્રાય આપણી સામાજિક અને સામાજિક સ્થિતિનો પુરતો ખ્યાલ કરીને બાખો હતા તે તેમની વ્યવહાર સમજનું પરિણામ હતું જુઓ, આ તેમના શબ્દો —

* ઓરિજનલિટી એટલે ગુજરાતની બધી વસ્તુની દરેક ઓરિજનલિટી સ્થિતિને યોગ્ય અને બને તેટલી સારી ઓરિજનલિટી આપવી એ સાહિત્યની

વૃદ્ધિનો એક મોટો ઉપાય છે. હાલની સ્ત્રીકેળવણી બહુ છાછરી છે અને તેનું ફળ બહુ થોડું છે. સાધારણ રીતે સ્ત્રીને અગ્રેજી ભાષાની કેળવણી આપવાનું હું ફળ સમજી શકતો નથી. પરંતુ જે સ્ત્રીઓને પૂર્ણ અવકાશ હોય ને આગળ જતા તેનો પુરો ઉપયોગ કરી શકે એવી હોય, તેમને અગ્રેજી હિન્દી કેળવણી આપવી તે ઈષ્ટ છે. પણ હાલ તો મારા ભાવવાનો આશય એટલો જ છે કે લગભગ સ્ત્રીઓને સ્થિતિને અનુસાર સારી કેળવણી મળવી જોઈએ.” +

તેમની જીવનની ઉવટનો ભાગ નાણા સંબંધી મુશ્કેલીઓમાં આવી પડ્યો હતો. પોતે સાવ કંજીસાર થઈ ગયા હતા. પોતાપર કુખ્ય આવી પડ્યું હતું છતાં પણ બંધી વિપત્તિ તેમણે બહુ ધૈર્યથી અને હિંમત રાખી સહન કરી હતી અને પોતાના વિચાર અને સિદ્ધાંતમાંથી કંઈ પણ ડગ્યા નહોતા.

દેશી ભાષાદ્વારા જનસમૂહની કેળવણી એજ દેશોત્થતિનું મુખ્ય સાધન છે, એવી તેમની દૃઢ ખાત્રી હતી અને કેળવણીના બહોળા પ્રસાર માટે હમેશા બોધ કરતા હતા. પોતે જઈકે હતા, પોતાપર આક્રમક હતી, બીજા અનેક હરકતો હતી, છતાં પોતે દેશી ભાષાના પ્રચાર અર્થે, બનતા બનતા ઉપાયો લેવાને પાકો નિશ્ચય કર્યો. તે અમલમાં મૂકવાને શુભરાત કેળવણી મંડળ સ્થાપવા પ્રયાસ કર્યો. સન ૧૯૧૨ ના ડિસેમ્બર માસમાં તેની શરૂઆત કરી નાની નાની રકમો મેળવી રૂ. ૧૦૦૦ નું મોટું ફંડ એકઠું કર્યું હતું. મળતા સુધી તેઓ તેના કામકાજ માટે ફીકર રાખતા હતા. એજ તેમના જીવનનું છેલ્લું પણ મહત્વનું અને અંતિ ઉપયોગી કાર્ય હતું.

(૩)

કેટલાક વિષયોને માટે દી. બા. અબાલાલભાઈને અતિશય પક્ષપાત હતો અને તે માટે તેઓ હમેશા આગ્રહી રહેતા. આરોગ્યનો વિષય તેમને બહુ પ્રિય હતો. ગમે તે પ્રસંગે કઈક લોક મળતા, તેઓ શરીર સંપત્તિ વિશે ઉપદેશ કરવાનું કદાપિ વિસંગતા નહિ દેશની ચારીગિક સંપત્તિ નિર્માણ અને દુબળા જોઈ, તેમણે દેશાભિમાની હૃદય ધણ દુઃખી થતું અને દેશના ભારે મૃત્યુ પ્રમાણ્ય માટે ખેદ દર્શાવતા બીજા દેશોમાં પ્રગત લાગુ આયુષ્ય ભોગવી શકે, લકુસ્ત ગહે અને મૃત્યુ પ્રમાણ્ય બહુ ઓછું આવે, બ્યારે

+ હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે આપેલું બાવણું પૃ ૧૫

આપણે રોગીલા, નળાં અને મુઠ્ઠાલ રહીએ, મધ્યાવસ્થામાં ધરડા થઈ જઈ, અશક્ત થઈએ, પહેલા મૃત્યુ પામીએ અને મૃત્યુ પ્રમાણે પણ મોટું આવે, તે શાથી ? આ માટે તેઓ પ્રાણને જવાબદાર મણતા. તેની બેદરકારી, ગદ્યતી અને અધ્યાનનાતુ પરિણામ છે, એમ કહેતા. તેથી તેઓ દરેકને સ્વચ્છ અને ખુલ્લી હવામાં રહેવાનું, શરીરને જરૂર પુરતી કમરત આપવાનું અને નિયમિત અને વખતસર ખોરાક લેવાનું વારંવાર કહેતા. યુવાવસ્થામાં એકવાર તેમનું શરીર એકદમ મહા વ્યાધિથી પીઠાયું હતું. પણ તે પછી નિયમિત વર્તન રાખ્યાથી અને પદ્ધતિસર કામ કરવાથી, તેઓ લાંબુ આયુષ્ય કોમળી સક્યા હતા અને મરતા સુધી નીરોગી રહ્યા હતા. તેમને કંઈક પીઠા થતી કે તુરત તેનું કારણ શોધી કાઢવાને તેઓ પ્રયાસ કરતા અને બનતા સુધી, તે વ્યાધિ ફરીને ઉદ્ભવે નહિ તે માટે ખાસ સંભાળ રાખતા હતા. તેઓ કહેતા કે ‘ આપણે રોગી, નિર્બળ અને હોશ વગરના છીએ. આરોગ્ય અને બળ નથી એટલે જોમ, જુરસી, સત્વ કે દમ હોયજી ક્યાથી ? જ્યાં સુધી શરીર સંપત્તિ મેળવીશું નહિ, ત્યાં સુધી પ્રજા તરીકે આપણે નકામા છીએ. સંસારની સર્વ પ્રકારની અવતીનો પાસો શરીર સંપત્તિ છે અને શરીર સંપત્તિ વગર ઈતર પ્રગતિ થઈ શકે નહિ. ’

લાખા કાળના અનુભવ પરથી અને દેશની સ્થિતિ અને તેના પ્રયોગો નિરંતર મનન કર્યાથી તેમની પાકી ખાત્રી થઈ હતી કે “ આ મોટા દેશની ઉત્થાન કરવી હોય તો સર્વ જ્ઞાન દેશી જાપામાં આપ્યા વગર છુટકો જ નથી. x x જ્યાં લગી ઉંચી કેળવણી અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા આપવાની રીત રહેશે, ત્યાં લગી ઉંચા સાહિત્યની આશા રાખવી ફોકલ છે. બધું જ્ઞાન આપણી સ્વભાષામાં મળવું જોઈએ તે અંગ્રેજી માત્ર ખીજી ભાષા તરીકે લણવી જોઈએ. x x x ખીજું જન સમસ્તને અક્ષર ને જ્ઞાનના મુખ્ય મુખ્ય સંસ્કાર આપવા જોઈએ. કોઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રી એટલા સંસ્કાર વગરની રહેવી ન જોઈએ તેથી તેઓ વખતોવખત બધી ઉંચી કેળવણી દેશી ભાષા દ્વારા આપવાને અને દરેક વ્યક્તિને જરૂર પુરતું શિક્ષણ મળે, તેવી વ્યવસ્થા કરવાને, જિહ્વાપોહ કરતા હતા અને આટલા માટે તેઓએ મુજસતી કેળવણી મંડળી સ્થાપી હતી. તેમના જ શબ્દમાં તે તે મંડળાને ઉદ્દેશ દર્શાવીશું:—“ એ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ

એકજ છે, તે એકે શુભરાતમાં શુભરાતી બાપા દ્વારા સર્વ પ્રકારના ચાનનો, કળાનો, નીતિનો તથા શરીર સંપત્તિનો પ્રસાર કરવો "

તે જ પ્રમાણે તેમની બાપા અને સાહિત્ય વિશેના વિચારો પણ કીમતી અને મનન યોગ્ય છે

" બાપા અને સાહિત્ય એ લોક સમસ્તની વાણી છે માથુમના મનમાં જે જે વિવિધ વિચારો, ખ્યાનો, તુગ્ગો, ઉભગઓ, જીર્મિઓ, જિગળકાઓ, દાઓ, લાગણીઓ ને બાનનાઓ નિગત મઠ ઉતર કર્યો કરે છે, તેને રાખ્દનો વેરા આપી માથુસ જગત આગળ ધરે છે જે અતરની લાગણી ઉડી ને બગરાન દોષ છે તો તેના ઉદ્દગાગ પણ મબીર ને જીસાદાગ નીકળે છે જે તે લાગણી છાછરી ને બીનકીચાતવાન હોય છે તો મુખનો સખ્દ પણ ધીમે ને નમજો નીકળે છે અન્તરના મનની ને બુદ્ધિની દષ્ટિ જે બહોળા ને ઉચ્ચ હોય છે તો તેનો વિચાર પણ વ્યાપક ને વિસ્તૃત હોય છે જે મન દખાવણ, રાક, જામણ, કાપર, બીકણ, ને કટાણેણ હોય છે, તો તે મૂઝ બની જાય છે વળી ખરા રૂપિઆનો રણકા જેમ ખરો થાય છે, તેમ ખરી લાગણીનો ખ્વનિ પણ ઝીરજ થાય છે ખરી લાગણી ને ખરા વિચાર, તથા ત્રિપુન ને અખાધિત અવકારા એવી જૂગિમાજ સાહિત્ય રૂપી છોડવો યોગ્ય છે, ને સ્વતંત્રતા રૂપી શુદ્ધ વાક્યના આચરણમાં તે વહેસો ઉછરે છે અધટિત અકુશની છાપામાં તે કંગાઈ, મિમજાઈ, અધત્તા ડિંગરાઈ જાય છે સાહિત્યનો ખરો ઉદ્ભવ દેશના સર્વ જનોના કાવિક, માનસિક, આત્મિક ઉદ્ભવ જોડે સંજ્ઞાએસો છે, અને આ ઉદ્ભવો રાજકીય, સમાજી, આર્થિક અને શિક્ષણપ્રસારના મુદ્દાના ઉપર આધાર રાખે છે સાહિત્યના મુદ્દાના આ ઉડા કરણો ઉપર લક્ષ્ય એવવાનો હેતુ એ છે કે કારણની પ્રકૃષ્ણતા વગર કાર્યની આસા રાખવી અધર્મિત છે એ સિદ્ધાંતનું સ્મરણ થાય "

તેમની લેખનશૈલી સારી અને સરલ પણ જોમદાર અને અસરકારક હતી તેઓ નિલ વપરાસના અને વ્યવહાર શબ્દોનો ઉપયોગ કરતા સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવા લખાણ કરવાનો આગ્રહ કરતા જોડણી માટે એટલું જ કહેતા કે શબ્દની જે જોડણી લખો તે બધે સમાન, એક સરખી રાખો. એકવાર એક શબ્દની જોડણી એક રીતે અને બીજી વખતે તેજ શબ્દની જોડણી જુદી રીતે લખવી એ વાસ્તવિક નથી લખાણમાં સમા-

નતા ગહેવી જોઇએ પુસ્તકમાં રહી જતી પ્રેસ જૂલો માટે તેમને બહુ ચીદ હતી અને શુદ્ધિપત્રક જોઇને સખ દીકા કરતા તેઓ કહેતા કે ધ્રિષ્ટ પુસ્તકો એક પણ પ્રેસ દોષ વિના પ્રસિદ્ધ થઇ શકે અને આપણુ એક પણ પુસ્તક, શુદ્ધિપત્રક વિનાનું ન હોય, એ થુ જોધુ ન્દાનમ ભરેલું છે ?

માસિંગમાં આવતા લેખો માટે, સામાન્ય રીતે તેઓ કહેતા કે આત્યારે વિદ્વાતાના નીરસ અને શુષ્ક વિષયો પર ચાતુ ચર્ચા કરવાને બદલે, જીવનમાં ઉપયોગી થઇ પડે, સમાજની ઉન્નતિ માટે સહાયજૂત થાય, તેવા જીવન અને દેશના મહીર અને મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા અને નિરૂપણ અત્યંત જરૂરના છે તે વધારે ઉપયોગી અને ફળદાયી થઇ પડશે

તેઓ એક સુરત સ્વદેશી હતા, સ્વદેશીના જળરા હિમાયતી હતા પોતે બધા માલ સ્વદેશી વાપરતા અને સ્વદેશી કારીગરી અને દુનરને ઉત્તેજન અને મદદ આપવાને નિત્ય બોધ કરતા નાની અને ઝીણી વસ્તુ માટે પણ તેઓ એક સરખુ ધ્યાન આપતા હમેશા સ્વદેશી ચીજને તે પ્રથમ પસંદ કરતા.

દરેક કાર્ય, તેઓ એકસાધથી અને ઝીણવટથી કરતા અને તે ઉત્સાહ પૂર્વક અને ધ્યાન દઇને ઉપરચોટીઆ કામ પ્રત્યે તેમને કટાણા હતા કાંઇ તે પ્રમાણે કરે તો તેને દષ્ટા આપતા હતા તેમની સમગ્રજીવન અગાધ હતી ગમે તેટલી જુની વાત હોય તો પણ તેઓ કહી વિસરતા નહિ જે કંઇ તેઓ વાચતા હતા તે ધીમેથી પણ બરાબર સમજીને અને વિચાર કરીને ગમે તે અભિપ્રાય તેમની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે તો મોટા નામથી દોરાઇ જઇ તેઓ એકદમ સ્વીકારતા નહિ વળી ક્રોધના તેજમાં કે રોષમાં લેવાઇ જતા નહિ અને પોતાને યોગ્ય જણાય તેવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાય લેશ ખચકાયા વિના નિરૂપાથી આપતા તેઓ સ્વતંત્ર વિચારના અને આગ્રહી હતા, તેમના દરેક કાર્યમાં તેમના વ્યક્તિત્વની છાપ જણાતી કેટલીકવાર, તેઓ જાણતા કે અમુક કાર્ય કરવા માટેના અભિપ્રાયમાં પોતે એકલા જુદા પડે છે, તે છતાં તેઓ પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય જણાવવાને ચૂકતા નહિ

પણ આ બધા ગુણો કરતા તેમનું ચારિત્ર્ય વધારે અનુપમ અને આકર્ષક હતું બધે તેના પ્રભાવ પડતો અને એજ તેમની મદદતાનું ખર્ચ દારણ હતુ આપણને શુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન પુરો મોડા વહેલા મળી આવશે પણ આવા સદ્વર્તનશાળી, ન્યાયી અને સત્યનિષ્ઠાવાળા મનુષ્યો મળવા કુર્લભ છે

ચીમનલાલ કાલ્યાણાઈ દલાલ.

ભાઈ ચીમનલાલનો જન્મ સન ૧૮૮૧ ના ચૈત્ર માસમા બેકામાં થયો હતો. તેમનું કુટુંબ વચવા વર્ગનું-સાધારણ સ્થિતિનું પણ કુળવાન હતું. તેમના પિતાશ્રી રા. કાલ્યાણાઈ સાકળચંદ શાહ વેપાર અર્થે અમદાવાદમાં ઝવેરીવાદમાં આવી વસ્યા હતા અને તે રૂની દલાલીનો ધંધો કરતા. સામાન્ય રીતે વેપારી અને વણિક વર્ગમા ઉચ્ચી ઉછરણી લેવા માટે આગ્રે ઉત્સાહ કે લાગણી દેખાતા નથી. બ્યવહારીક જ્ઞાન અને દુનિયાદારીનું હડાપણ પ્રાપ્ત કરવા એ તેમનું અંતિમ લક્ષ્ય હોય છે, પણ રા. કાલ્યાણાઈ પર ભુદા પ્રકારના મંરકાર પડ્યા હતા. કાંઈક અગવડ 'વેડીને' પણ યુનિવર્સીટીનું ઉચું પણ ખર્ચાળ શિક્ષણ ચોતાના પુત્રોને આપવું એવી તેમના મનમા ભારે ઉમેદ હતી અને પ્રભુ કૃપાથી તે ખર આવી હતી. તેમના મોટા પુત્ર રા. વાડીનાલે મેટ્રિકપુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી મંતોપ માન્યો અને આગળ અભ્યાસ કર્યો નહિ પરંતુ જીમ-વચલા પુત્ર ભાઈ ચીમનલાલની મનોવૃત્તિ અને વલણ ન્દાનપણથી જ અભ્યાસ પ્રતિ વિશેષ હતા અને જીદમીબર તેમણે એક સાચું વિદ્યાર્થી જીવન ગાળ્યું હતું. નિરાળનો તેમનો અભ્યાસ ચરખાતથી જ ચલચલી હતો અને તેમની બુદ્ધિ અને દોશિધારીના વખાણ થતા. પહેલે વર્ષે જ મેટ્રિકપુલેશનની પરીક્ષા તેમણે ટંકશાળની ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કુલમાથી સારે નંબરે પાસ કરી. તે પછી મુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયા. મૂળથી તેમનો સ્વભાવ તદ્દન શાંત અને એકમાર્ગી હતો એકલા રહેવું અને ફરવું ફરવું તેમને વિશેષ પસંદ હતું. વિદ્યાર્થીઓમા તેઓ ઝાઝા લાગતા નહિ અને વાચન અને અભ્યાસ કરવામા એકચિત્ત અને મશગુલ રહેતા. ન્દાનપણથીજ જૈન ધર્મના સંસ્કારોની સુદૃઢ છાપ તેમના પર પડી હતી. તેમને એટલી બધી ધર્મીરચા હતી કે, દરરોજ દેરાસરમા દર્શન કર્યા વિના તે બોજન લેતા નહિ વળી જૈન સાધુઓના સંસર્ગમા તે વારંવાર આવ્યાથી તેમના ધર્મશાસ્ત્રે પ્રતિ પણ તેમને ખૂબ અભિરૂચિ ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને તે માટે તેના અભ્યાસ અને મનન કરવા માટે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન તેમને આવશ્યક જણાયું. પછી ઉપાધ્યય પાઠશાળામા તેમણે સંસ્કૃત-સિદ્ધાંત કૌમુદીનો અભ્યાસ ચાલુ કર્યો કોલેજના અભ્યાસ ઉપરાંત તેઓ આ દુર્લભ વિષયને પણ ખેડતા જતા હતા. કોલેજનો અભ્યાસ પુરો થતા થતામા તો તે સંસ્કૃતમા પાર-

ગત થયા. આરંભથીજ તેમને સંસ્કૃત જાણના શોખ હતો અને પુસ્તકના વખતે સંસ્કૃતનું પ્રકીર્ણ વાંચન અને નવીન શ્લોક રચના વગેરે કરતા હતા. તે જ્યારે પ્રિવિયસ ક્લાસમાં હતા તે વખતે જ તેમણે પ્રો. દાશવાળાના માનમાં સુંદર સંસ્કૃત શ્લોકોમાં તેમની પ્રશસ્તિ બનાવી, સર્વેની શાખાથી મેળવી હતી. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ પાસ કરવામાં તેમને આ અભ્યાસ અને ગાન મોટી મદદરૂપ થઈ પડતાં હતાં. સન ૧૯૦૮માં તેમણે ઐચ્છિક વિષય તરીકે ઇંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્ય પસંદ કરી, બી. એ. ની પરીક્ષા બીજા વર્ષમાં પસાર કરી અને કોલેજના બધા વિદ્યાર્થીઓમાં તે જોએ નંબરે આવવાથી એક વર્ષ માટે તેમની દક્ષિણ ફેલો તરીકે નિમણૂક થઈ. વળી આ વર્ષે એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે તેમણે વાંચવા માંડ્યું. સંસ્કૃત-વ્યાકરણ લઈ એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરનારાઓની સંખ્યા જૂજ હોય છે અને કુટલાક વર્ષોથી તે વિભાગમાં કોઈએ પરીક્ષા આપી નહોતી એટલે બધા તે વિષય કઠીન મનાય છે છતાં, પોતાની શક્તિ અને અભ્યાસમાં વિશ્વાસ રાખી, તેજ વિષય એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે ભેવાનું તેમણે પસંદ કર્યું અને વળી તે પરીક્ષા માનજારી રીતે પાસ કરી જે માટે અચિત કોઈ પણ વ્યક્તિ મજરૂર થઈ શકે.

હિંદુ સંસારના રિવાજ પ્રમાણે તેમનું લગ્ન સંવત ૧૯૫૩ માં પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં થયું પણ તે ધર સંસાર માટે તે પહેલાં તેમની પત્ની મૃત્યુ પામ્યા. ધર્મના સંસ્કાર અને જૈન સાધુઓના સંપર્કે તેમના જીવન પર એવી પ્રબળ અસર કરી હતી કે, પ્રાચીન ઋષિજીવન જાળવાની તેમના સંસ્કારી મનમાં અભિલાષા થઈ રહેલી હતી. બધાં વર્ષો થયાં તેમણે એ કારણે મિષ્ટ ભોજન ભેવાનું ઉત્કટ બંધ કર્યું હતું અને ઉચ્ચ શ્યામપર તે કદી સુતા નહિ. તેમજ જોમ અને તેમ શરીરને કસવા અને દર્દિન કરવા તે પ્રયાસ કરતા. તેમણે પોતાના કુટુંબીઓને બીજાવાર લગ્ન કરવાની ના પાડી અને લગભગ આઠ વર્ષ સુધી તેઓ આ વિચારને મુકમ રીતે વળગી રહ્યા. છેવટ સગા સંબંધી અને વડીલોના દબાવણે વશ થઈ તેમણે ફરી લગ્ન કરવા કબુલ્યું. આવી તેમની સાધુ જેવી સરલ જીતિ અને સાદું પણ ઉન્નત જીવન તેમના સહવાસમાં આવનાર દરેક વ્યક્તિ ઉપર જાપ પાડવા વગર રહેતું નહિ. સહેજ પ્રસંગ ગ્રાસ થતા તે તીર્થ યાત્રાએ નિકળી પડતા અને જીવનચર્યામાં એક જૈન તીર્થસ્થાન નહિ હોય કે

ન્યા તે ગયા નહિ હોય. જૈન સાધુઓનો સમાગમ તે નિરંતર શોધતા રહેતા, તેથી તે મંડળમાં તે બહુ પ્રિય અને પરિચિત થયા હતા. પોતાના જ્ઞાન અને વિનયથી તેમણે તે સર્વનાં આદરમાન અને પ્રીતિ સંપાદન કર્યા હતા.

પ્રાચીન સાહિત્યની શોધખોળ અને સંશોધનમાં તેમણે જૈન સાધુઓની સદ્ગતિભૂતિ મેળવી હતી, અને તેથી તેમને પોતાના કાર્યમાં કેટલીક સરળતા અને મદદ મળ્યા કરતા હતાં. તેમના સહકારથી જૈન સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવા તેમને બારે હોશ હતી. પરંતુ એ ઇચ્છા ફલિજૂત થાય એ પૂર્વેજ તે સદ્ગતિ પામ્યા છે. જો તે ચોક્કસ વધારે વર્ષ જીવ્યા હોત તો જૈન ધર્મ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસની બહુ સારી સેવા કરી શકત અને તેને દિપાવત. પણ તે આશા નિષ્ફળ નીવડી છે. ખરે સાચી બળવાન છે.

એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી પોતાને મન પસંદ અને અનુકૂળ મઠ પડે એવી કોઈ સારી નોકરી મેળવવાની તે તજવીજ કરતા હતા. તે દરમિયાન વડોદરામાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાનુસાર અમેરિકન વિદ્વાન મિ. બોર્ડનની દેખરેખ નીચે એક લાઇબ્રેરી વર્ગ રચાવવામાં આવનાર છે અને તેમાં મેળુએટોને તાલીમ લેવા પસંદ કરવામાં આવનાર છે એવી જાહેર ખબર તેમના જોવામાં આવી. સરકારી ખાતામાં સારા પગારની અને ઉચ્ચ નોકરી મળવાનો સંભવ હતો પણ તેમને એમ જણાઈ કે લાઇબ્રેરી ખાતામાં દાખલ થવાથી તે વધારે હિપથેગી અને સંગીન કાર્ય કરી શકશે. તેથી ખીન લાભોની દરકાર કર્યા વગર દેશી રાજ્યની એાજ પગારની નોકરીમાં જોડવાનું તેમણે પસંદ કર્યું. પોતાના વિચાર અને આશય પાર પાડવાને આ ખરી રીતે તેમનો એક પ્રકારનો સ્વાર્થસાગ અને આત્મલોભ હતો.

લાઇબ્રેરી કક્કાસમાં પ્રથમ તેમને જુદી જુદી લાઇબ્રેરી પદનિઓનું અને પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ કામ શીખવવામાં આવ્યું. આ પદનિનું જ્ઞાન ગુજરાતીમાં કેવી રીતે ઉતારવું અને દાખલ કરવું તેની વ્યવસ્થા થવા તજવીજ ચાલી. એ જાખવ સહેલાઈથી સમજી શકાય તે હેતુથી, એક પ્રયોગ તરીકે તેમણે પ્રથમ ૧૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોનું નવી પદનિએ વર્ગીકરણ તૈયાર કર્યું અને તે એક ચોપાલીયા રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યું. વળી ન્યા ત્યાં આ

નવી લાઈબ્રેરી પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવા અને તેના યોગ્યતા સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા, લાઈબ્રેરી ખાતા તરફથી એક લાઈબ્રેરી ત્રિમાસિક અહેવાલો યોજના કરવામાં આવી. આખાના ગુજરાતી વિભાગનું બધું જ કામ અને તેનું તંત્રીપદ રા. દલાલને સોંપાયું. એ ઉપરાંત સંસ્કૃત પુસ્તકોનું શાસ્ત્રીય ધોરણપર વર્ગીકરણ કરવાનું કાર્ય તેમણે હાથ ધર્યું અને તે કાર્ય સંપૂર્ણ રૂતબંદ થાય તે માટે દેશના જુદા જુદા વિદ્વાનોને પત્ર લખી તેમના અભિપ્રાય અને સૂચનાઓ મેળવ્યાં. આ રીતે ત્રણેક વર્ષ આ નવા લાઈબ્રેરી વિષયનું યોગ્ય સંપાદન કરવામાં અને તેનો પ્રચાર કરવામાં અને તેનું સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં તેમણે જાળ્યા. ત્યારબાદ મિ. બોડનની નોકરીની મુદત પૂરી થવા આવી અને તેમને પાછા અમેરિકા જવાનું હતું. તે સાથે મિ. કુમારકરે મુરોપ, અમેરિકા, જાપાન આદિ દેશોમાં પ્રવાસ કરી, ત્યાંની લાઈબ્રેરી પદ્ધતિઓનો જાતિ અનુભવ લઈ આવવા હજુર આજા થઈ. દરમિયાન લાઈબ્રેરીનું કામ બીજી રીતે પ્રતિદિન વધતું અને ખીલતું જ ચાલ્યું.

એ ખાતાને પ્રથમ ગ્રેસ રિપોર્ટરનું કામ સોંપાયું. અને ધીરે ધીરે ગ્રેસ કટિંગ, મુખ્ય અને જાણવા જેવા લેખોની નોંધ અને સાર, જાળવવાનું વિભાગ, સરક્યુલેટિંગ અને ટ્રાન્સલિંગ લાઈબ્રેરીઓ, સિનેમેટોગ્રાફ અને સચિત્ર કાર્ડ દ્વારા યોગ્યપ્રચાર વગેરે કાર્યો નવા ઉમેરાતા ગયા. આ કાર્યોમાં રા. દલાલ રસપૂર્વક લાગ લેતા. પરંતુ તેમનું મન ખરી રીતે તો પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધન અને સંગ્રહના કાર્ય પ્રતિ જ રોકાયેલું રહેતું. સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીનો સંસ્કૃત વિભાગ તેમને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં સુધારાવધારા કરીને વધારે આકર્ષક-ઉપયોગી બનાવવાને તેઓ હમેશા ઉત્સુક રહેતા. બહાર જામના વિદ્વાનો તે સંગ્રહનો સારી રીતે લાભ લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા તેમણે કરી. તેથી તેના બહોલો ઉપયોગ થવા માડ્યો અને તે કાર્યમાં તેમની મદદ અને સલાહ બહુ કિંમતી થઈ પડ્યા. પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનું અને તે માટે નવા નવા પુસ્તકો મેળવવાનું કામ શરૂઆતથી થવા કરતું હતું અને તે વિભાગમાં મિ. દલાલના ખર્ચ અને ચાલુ ઉલોચના પરિણામે બહુ ઉપયોગી પ્રાચીન ગ્રંથોનો ઉમેરો થયો. અત્યારે એ સંગ્રહને જે મહત્તા ને કિંમતીપણું પ્રાપ્ત થવા છે, તે વાસ્તવિક રીતે તો મિ. દલાલના શ્રમ અને ખર્ચને જ

આભારી છે. આમ માત્ર સંગ્રહ કરવાથી તેમ છતાં તેમને પુસ્તો મંતાપ થયો નહિ, તેથી વધુ શોધ અને તળવીજ થવા તેમણે એક ટ્રિપ્લણ તૈયાર કર્યું. મે. દિવાન સાહેબ આગળ તે રજુ કરવામાં આવતા તેમણે પાટણના જુના જૈન ભંડારોની તપાસ કરી, તે વિષે એક સવિસ્તર રિપોર્ટ કરવા મિ. દલાલને ખાસ હુકમ આપ્યો. મિ. દલાલના કાર્યે અદિથી નવીન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને તે મૃત્યુપર્વત તેમણે અવિચ્છિન્ન રીતે ચલાવ્યું. તેમના ભગીરથ અને અવિત્રાત શ્રમનું પરિણામ બહુ સુંદર આવેલું સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે.

ત્રણ માસ તે પાટણમાં રહ્યા. છતાં એટલા હુંકા સમયમાં તેમણે ૧૧ ભંડારોની તપાસ કરી. એ ભંડારોમાં આશરે ૧૩૦૦૦ ડાગળપર અને ૬૫૮ તાડપત્ર ઉપર લખેલા પુસ્તકો હતા. એ પુસ્તકો મિ. દલાલે ખૂબ ખ્યાનપૂર્વક અને ખારીકાર્થથી તપાસ્યા અને ખંજાતના ભંડારો તપાસી ડો. પિટરસને એક સવિસ્તર રિપોર્ટ કર્યો હતો તેમ અને તે પદ્ધતિ પર તમામ પુસ્તકોની વિગતવાર નોંધ કરી અને તેમાંના ઉપયોગી અને કિંમતી પુસ્તકોની નકલ ઉતારાવી, મિ. દલાલે પોતાના કાર્યને પાર ઉતાર્યું. આગળ ડો. બ્યુલર, ડો. ભાડરકર, ડો. પિટરસન અને પ્રો. મણિલાલ નજુભાઈ વગેરે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો પાટણના ભંડારોની મુલાકાત લઈ ગયા હતા. પરંતુ તેઓ એ ભંડારો પુરેપુરા તપાસી શક્યા ન હતા, તેમ તેમાંના ધણા પુસ્તકો-ખાસ કરીને તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા ગ્રંથ રાખવામાં આવ્યાં હતા, એટલે એ ભંડારોની તપાસ અને નોંધ અપૂર્ણ અને ખામીવાળી રહેલી હતી. આનંદની વાત તો એ છે કે, એ દિશામાં મિ. દલાલે બમ્બેલું કાર્ય અત્યંત મનોપકારક અને ઉપયોગી બાજુએ છે. તે અને જૈન હોવા ઉપરાંત તેમના આચારવિચાર અને રહેણી એટલા ધાર્મિક અને સાદાઈવાળા હતા અને જૈન સાધુઓમાં તે આદર્યા બાજુના હતા અને તેમની લાગવગ અને માન એવા હતા કે જે તેમને પોતાનું કાર્ય કરવામાં અત્યંત મદાયક નીવડ્યા હતાં. જે પ્રાચીન સાહિત્ય અભ્યાર લગી ભંડારોમાં અંધારામાં પડી રહ્યું હતું અને કોઈની નજરે પડતું નહિ, તે તેમને સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ થયું. અને આ પ્રમાણે મળી આવેલી તકનો તેમણે ખરેખરો સફુપયોગ કર્યો હતો. આ શોધખોળના પરિણામે અનેક જુના અને મહત્વના પુસ્તકો પ્રકાશમાં આવ્યા છે, વળી એવું કેટલુંક અપ્રકાશ

સાહિત્ય મળ્યું છે કે જે દિંદી, ગુજરાતી અને મરાઠી એ ત્રણે દેશી ભાષાઓની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ માટે જાણના જેવી અને ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે જારમા, તેરમા અને નોદમા સૈકાની જુની ગુજરાતી ભાષાના મધ્યે હાથ આવ્યા છે, જે અપભ્રંશમાથી જુની ગુજરાતીનો કેવી રીતે વિકાસ થયો, તેનો જુ સારો પૂર્ણવો પૂરો પાડે છે અને ભાષાના સાહિત્યમા તેમની પ્રાપ્તિ જેસક ઉપયોગી અને કિંમતી મણામ

આ દિનચાસનું એક વ્યારહારિક પગિણામ એ આવ્યું છે કે, તેમના રિષોદ્ધી ખુસ થઈ, પાટલ્ય જાડારોમાના પ્રાચીન ઐતિહાસિક પુસ્તકો, એક જુદી અથમાગા તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવા થીમત મદ્દાતમ્ત સાહેબની ખાસ આજ્ઞા થઈ 'માયકવાડ પૌર્ણત્ય અથમાગા' ની પ્રસિદ્ધિ મસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમા એક અપૂર્વ જનાવ મણામ અને વિદ્વાનવર્ગ તરફથી તેની યોગ્ય કદર થાય એ ખુસ થયા જેવું છે પ્રસ્તુત અથમાગામા આજ દિન સુધીમા સાત પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે અને બીજા તૈમાર માય છે આમાના ત્રણ પુસ્તકો રાજશેખર રમિત 'કાવ્યમીમાસા', વસ્તુપાલ કૃત 'તરનારાયણાનંદ' કાવ્ય અને 'પાર્થપરકમ' રા દલાલે એકિટ કયા છે અને બીજા ચાર પુસ્તકો (૧) દમીરગદમર્દન, રચ્યા સાલ સં ૧૨૩૦ (૨) વસંતવિલાસ ૧૩ મી સદી, (૩) પચમીકલા, અપભ્રંશનું પુસ્તક ૧૨ મી સદી અને (૪) પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યમંડલ, જેમા ૧૨ મા, ૧૩ મા, ૧૪ મા શતમ્ના મળ્યો આપેલા છે, જે ત્રેસ માટે નોટસ અને ઉપોદ્ધાત સહિત તૈમાર રચતા હતા અને તે સિવાય ૪ થા સૈમની ઉદયસુદરીની કથા, વત્સરાજ રમિત ખૂંર ચરિત, ડકિમણી પરિશ્વય, હારમ ચૂડમણિ, નિપુરદાહ, કિરાતાજીનીય, અને સમુદ્રમથન એ અથોનું સંશોધન અને સારી નકસો કરવામા આવતી હતી આ પ્રમાણે વિવિધ પુસ્તકોની તૈમારી કરવામા તે રોકાએતા હતા. ખરી રીતે અથમાગાની તમામ વ્યવસ્થા અને યોજના તેજ કરતા હતા વળી નોટસ અને ઉપોદ્ધાત વગેરે લખવા અને જુદા જુદા માઠો તૈમાર કરવા, એ જામ કામ તેમના હસ્તક થવું હતું, અને તે કાર્ય એટલું વિદ્વાતપૂર્ણ અને જંગી પ્રતિનું થએલું છે કે, પાશ્ચાત્ય અને પૌર્ણત્ય વિદ્વાનોએ તે અથોની મુક્ત કંઠે અસા કરેલી તેની પ્રસિદ્ધિથી સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસ પર કેટલોક નવીન પ્રકાશ પડ્યો છે આવા ઉપયોગી અને કિંમતી કાર્ય જદલ થીમત

મહારાજ સાહેબ ગેશક મગર ધર્મ શકે અને સાહિત્યસમાજ તેમને
જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઝોઝો જ છે. પણ તે સાથે અહીં એટલું
ઉમેરવું જોઈએ કે, તે પ્રથમાળાની યોજના અને પ્રસિદ્ધિ ખરી રીતે
રા. દલાલના પ્રસ્તુત્ય પ્રવાસનું ઉમદા અને સુંદર ફળ છે, અને તેનું માન
અને પ્રશ્ન એક રીતે તેમને જ ઘટે છે. તેમના આ કિંમતી કાર્યની કદર
ખુશને ત્રીજે વર્ષે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે તેમને 'રાજ્યરત્ન' નો ઈર્ષકાળ
બક્ષ્યો હતો, તે ચોખ્ખો જ થયું હતું

પાટણના ભંડારોની તપાસ આટલી બધી ફળદાયી અને મહત્વની
માત્રમ પડ્યાથી, જેસલમીરના ભંડાર-જેમાંના પુસ્તકો અતિ પ્રાચીન
હોવાની વિદ્વાનોમા સામાન્ય માન્યતા છે અને જે પુસ્તકોની આધાર સુધી
ખાતરીપૂર્વક તપાસ અને વાંચી યર્ષ ન હતી, તે પાટણ ભંડારમાંના
કેટલાંક પુસ્તકો એડિટ કરતા એમ માત્રમ પડ્યું કે, તેની ખીજ પ્રતો
જેસલમીરના ભંડારમા કદાચ હોવી જોઈએ. તેથી એ ભંડારોની બરાબર
તપાસ થવી જોઈએ એમ નક્કી થયું. ડો. ખુશરે સન ૧૮૭૨ મા તે
ભંડાર પ્રથમ તપાસ્યો હતો. પણ તેમને માત્ર ૪૦ પૌથીઓ બતાવવામાં
આવી હતી. તે તપાસમાંથી ડો. ખુશરે 'વિક્રમાદેવચરિત' નું ઐતિહાસિક
કાવ્ય લીધું અને પાછળથી મુબાર્ક મંસ્કૃત ગ્રંથમાળા માટે એડિટ કર્યું.
તેમના પછી કેટલેક વર્ષે મુબાર્ક સરકારે તે ભંડારની ફરી તપાસ અને
નોંધ કરવા પ્રો. એસ આર. ભંડારકરને મોકલ્યા હતા. પણ તે તેમા
ફતેહમંદ થયા નહિ, તેમ જ તે ગ્રંથોની જોઈએ તેવી અને પૂરતી ગાંઠિની
બહાર નહિ પડેલી હોવાથી, તે ભંડારની ચોકસાઈથી અને ખાતરીપૂર્વક
તપાસ અને નોંધ થવા સૌ કોઈ જરૂર બતાવતા હતા. રા. દલાલને પાટણના
ભંડારો તપાસવામા અસાધારણ ફતેહ મળી હતી, તેથી તે કામ માટે ફરી
તેમની જ નિગણુંક યર્ષ. જેસલમીરની મુસાફરીએ જવું એ કોઈ સહેલ
કાર્ય નથી. પ્રથમ તો ત્યાં જવાનો માર્ગજ વિકટ છે અને રેતીના રણમા
લાખી મુસાફરી કરવી પડે છે. વળી તે ભંડાર ગઢના કિલ્લામા એટલો
સુરક્ષિત અને સખત બપતા હેઠળ ગણેલો છે કે તે જોવાની તક બહુ
થોડાને જ મળે છે. આવી મુશ્કેલીઓ અને અડચણો હોવા છતાં માત્ર
કુનેદ, ખંત, પ્રયત્ન અને યુક્તિવડે અન્યને અસાધ્ય યર્ષ પડેલું કાર્ય રા.
દલાલે ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવી ફતેહમંદ રીતે પાર પાડ્યું અને તે બદલ

તેમને આપત ધન્યવાદ મળ્યો તાડપવના જુનામા જુના મથો આખા હિંદુસ્તાનમા માત્ર આ બકારમા સચવાઈ રહેલા છે અને તેમાના કેટલાક પુસ્તકો ૧૦ મી સદી જેટલા પ્રાચીન છે બીજા એવા કેટલાક અગત્યના પુસ્તકો છે કે જેની પ્રતો અન્ય મઠ સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી અગાઉ આ બધા પુસ્તકો પાટણના બકારોમા હતા, પણ આકતના સમયે તે નાશ પામવાની બીતિથી મં ૧૪૭૪ મા જૈન સાધુ જિનમદસુરિએ તે બકારને જેસલમીર આપ્યો, જ્યાં અઘાપિ તેની પ્રાણની પેઠે રક્ષા થાય છે પાટણમા તો માત્ર નકલો રાખવામા આવી હતી અને તેના પ્રમાણ તરીકે એટલું જણાવવુ બસ યશે કે, પાટણમાથી પ્રાપ્ત થયેલા ‘કાબ્યમીમાસા’ અને ‘હમીર મદમદન’ ગ્રંથોની મૂળ પ્રતો રા દવાલને અહિંથી જ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેમજે એ બકારની તપાસ એવી ખુબી અને કુશળતાથી કરી કે તેમના વર્તનથી બકારના રક્ષકો પ્રસન્ન થયા એટલે સુધી કે, બધા પુસ્તકો તેમને બતાવ્યા, એટલું જ નહિ પરંતુ તેની બરોબર નોંધ કરવા અને કેટલાક પુસ્તકોની નકલ ઉતારી લેવા ખાસ પરવાનગી આપી, જે બીજાને જવડે જ મળે છે

આ રીતે પાટણના બકારમાથી નહિ મળેલા એવા કેટલાક મૂળ પુસ્તકોની નકલો કરાવી લીધી અને બીજા કેટલાક સંસ્કૃત અને અપભ્રંશના નવા પુસ્તકો પ્રાપ્ત કર્યા જેની દુકી યાદી વાચકને સહેજ ખ્યાલ આવના નીચે આપી છે—હદુક રચિત વિનાસ વાખા—મંવત ૧૧૩૬, તેમનાથ ચરિત-૧૩ મી સદી, કુલવ્યમળા (ઉલોનનસુરિ) કૃત-મ ૮૩૫, જમદેવ રચિત-૭૬૪૨, (કિરસાહ) પ્રકાશિત જીવિત અથવા કૃતકર્તુ કાબ્યાનકાર, ઈષ્ટસિદ્ધિ અને લીનાવતી કહા વગેરે

આ તપાસ દરમિયાન તેમજે ૩૪૪ તાડપવના અને ૬૦૦૦ કાગળના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નોંધ લીધી તે સાથે સીરોહી, બિકાનેર, જોધપુર વગેરે શહેરોમા ફરી આવી પુષ્કળ માહિતી એકત્રી કરી તે સિવાય પ્રાચીન સાહિત્યની શોધખોળ માટે તે આગ્રા, જુનાગઢ, તારાપુર, ખજાત, ખેડા, માતર, વળા, પાચગામ, અને અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ જઈ આવ્યા હતા આ પ્રમાણે સતત પ્રયાન કરી લગભગ ૩૦૦ કિંમતી હસ્તલિખિત પુસ્તકો સેટલ લાયબ્રેરીના સમૂહ માટે તેમજે પ્રાપ્ત કર્યા હતા એ મંમદની સમૃદ્ધિ અને ઉપયોગિતા મોટા અંશે તેમના પ્રયાસને અને ખતને આભારી છે

ચાલુ ઔદિસ કામ કરવા ઉપરાત બાકીનો સમય તે સાહિત્ય સેવા કરવામા ગાળતા. જુદાં જુદા માસિકો અને પત્રોમા વખતો વખત મહત્વના લેખો, તેમ જ પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો અને સુશાપિતો વગેરે પ્રસિદ્ધ થવા માટે મોકલી આપતા. વળી સાહિત્યના પ્રશ્નોની ચર્ચામા રસપૂર્વક ભાગ લેતા. સુરતમા ભરાયેલી પાચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે તેમણે પાટણના જાંઝરોમાંના જુની ગુજરાતી અને અપભ્રંશના પુસ્તકો વિષે એક વિદ્વાજાલયો નિમંત્ર લખી મોકલ્યો હતો, જે પ્રતિ વિદ્વાનેનું સાઈ ધ્યાન ખેંચાયું હતું, તે ચોખ્ખું પ્રશંસા ચર્ષિ હતી જનાર્દન રચિત 'ઉપાદરણ' અને બિશ્વજી કૃત 'ચૈત્રપંચાસિકા' વગેરે પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો એડિટ કરી ચંદ્રહાસને મળતી અન્ય કયાઓ, 'સદશવત્સ સાવલિંગા' અને ('માધવકામ કુંડળા') ની કથા વગેરે જુની વાર્તાઓનો ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક રીતે અભ્યાસ કરી, ગુજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય તથા પ્રાચીન ગુજરાતીનો વિભક્તિ વિભાગ તથા વાક્યપ્રકાર ઔક્રિતિક વગેરે વિચારપૂર્ણ લેખો લખી અને કાશ્મીર મુખમંડનની અને ખલાત શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની ચર્ચામા ઉડા ઉતરી તેમણે સાહિત્યમા ઉપયોગી ફાજો આપ્યો છે અને તેમની સાહિત્યસેવા બહુ હિયા પ્રકારની હતી, એટલું ગુજરાતના સાહિત્યના અભ્યાસીઓ સ્વીકાર્યો વગર રહેશે નહિ.

દુકામા તેમનું સમગ્ર જીવન પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસ અને સેવનમા નિર્ગમન થયું છે. તેમણે આદરેલું કાર્ય અત્યંત કિંમતી અને મહત્વનું હતું અને તેમા જે કાષ્ટિક થોડું કરવાને તે ચકિતમાન થયા હોય તો તે તેમને માન અને કીર્તિ આપે એવું હિયા પ્રકારનું અને વિદ્વાજાલયું હતું આપણે આશા રાખીશું કે, લાયજેરી ડિપાર્ટમેન્ટ તરફથી ગાયકવાડ પૌર્ણીય અન્યમાળામા તેમના પાટણ અને જેસલમીરના જાંઝરોની તપાસના બે મોટા રિપોર્ટ સત્વર પ્રસિદ્ધ થવા વ્યવસ્થા થશે. કેમકે તેની પ્રમિદિ થયેથી તેમનું કાર્ય કેટલું બહુ ઉપયોગી અને અમત્વનું હતું તેનો વાચક વર્ગને પુરતો ખ્યાલ આવશે. અજાણે તે તદ્દન શાત અને નિરભિમાની હતા. તેમની પ્રકૃતિ આગ્રહી અને નિશ્ચયાત્મક હતી. તપસી જેવી તેમની મનોવૃત્તિ અને ભાવના હતા અને તેને અત્યુક્ત જ તેમણે પોતાનો જીવનકામ અને વ્યવહાર રાખ્યા હતાં. દુનિયાદારીની ચીજોની તેમને ઝાઝી સ્પૃહા ન હતી. વળી તેમને માન કે ગોટાઈની ઈચ્છા કે પરવા પણ ન હતી. સાદું, એકાંતિક, અને સંસ્કારી સાક્ષરજીવન, એક જૈન સાધુની માફક

ગાળવાને તેઓ મદા તત્પર અને ઉત્સુક ગદેતા એજ તેમની જીવન ભાવના અને અભિપ્રાય હતાં. બૃદ્ધતા તે પુસ્તકોના વાચન અને અભ્યાસમાં મુગ્ધા-યેલા માલમ પડતા અને કવિ ચોસરના શબ્દોમાં કહીએ તો

"Of studio took he most care and most hede
Nought a word spoke he more than was nede"

(કામ પુરતું જ તે જોવતા, ખાડીનો સમય અભ્યાસ ને અધ્યયનની દરકાર કરવામાં જાળના.)

તેમ તેમજે ઉપાડેલું કામ તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ અને યોગ્ય દિશામાં હતું તે માટે યોગ્ય કાર્ય કરનારની જ ગદ જોવાતી હતી. લાયકને લાયક કામ મળી આવ્યું અને સંતોષની વાત છે કે, તેમાં તેમને સારી રીતેક પણ મળી. તે એટલું સરસ કામ કરી રહ્યા હતા કે, થોડા સમયમાં તેમના પ્રમાસથી સુંદર પરિણામો આવવાની આપણે આશા રાખતા હતા પણ એટલામાં કિનારે આવેલું વઢાણ લાધી ગયું.

સંપાદિત ગ્રંથો

ગાયકવાડ પીપૌલ્થ ગ્રંથમાળાના નં. ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ તરીકે કાવ્ય મીમાંસા, નરનારાયણનંદ, પાર્શ્વરાક્ષ્મ અને સપ્તૌઠ વંશ-તે પોતે મંશોધિત કરેલા તે પોતાની દક્ષતામાં જ પ્રકટ થયા; હયાતી બાદ તેમના મંશોધિત કરેલ વામન કૃત સિંગાનુશાસન નં. ૬, બ્રહ્મચંદ્રસુરિ કૃત વસંતવિનાસ નં. ૭, વત્સરાજ કૃત રૂપકપટક-જ નાટક, નં. ૮ તરીકે સને ૧૯૧૮ માં પ્રકટ થયા અને તદુપરાંત સહનૃત દલાય કૃત પ્રસ્તાવના અને પરિશિષ્ટોવાળું યથા:પાલકૃત ગોઢપરાજ્ઞ નાટક નં. ૯ તરીકે બહાર પડ્યું, ૧૯૨૦ માં તેમનાથી મંશોધિત થયેલ જ્યોતિર્દ સુરિન્દ્ર હમ્મીરમદમદન કાવ્ય નં. ૧૦, સોમદલ કૃત ઉદયમુદરી કથા નં. ૧૧, પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ (પ્રસ્તાવના વગરનું) નં. ૧૩, ૧૯૨૧ માં ભાસવર્ણ સુનિ કૃત પશુપતિ દર્શનનો ગણકારિકા નામનો ગ્રંથ નં. ૧૪, ૧૯૨૩ માં ધનપાલ કૃત ભવિસ્યત કહા-પંચમી કહા (સહનૃત ત્રીં ગુણેની પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણી સહિત) નં. ૨૦; ૧૯૨૪ માં જોસલમેર જાડારની ગ્રંથ સૂચિ (પડિત લાલચંદની ટિપ્પણીઓ અને વૃદ્ધિ પત્રિકા સહિત) નં. ૨૧ અને ૧૯૨૫ માં લેખપદ્ધતિ (૮ માથી ૧૫ માં સૈદ્ધ સુધીના દસ્તાવેજોનો સંગ્રહ) નં. ૧૯ તરીકે બહાર પડ્યા. પાટણ જૈન જાડારના ગ્રંથોની સૂચિ (પડિત લાલચંદની ટિપ્પણીઓ સહિત) તેમાર ચર્ચ ગર્ષ છે ને ગ્રેસમાં ગર્ષ છે.

ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

એમનો જન્મ સુરતમાં નર્મદ ચક્રાની પડોશના અંબાજી ચક્રામાં સંવત ૧૯૫૭ ના ચૈત્ર વદ બીજ તા. ૬ દી એપ્રિલ ૧૯૦૧ ના રોજ થયેલો. શાંતિએ તેઓ વણિક છે. જાણીતા આત્મારામ શૂખણની પેઢીના વડા મુનિમ તરીકે ઝાસીની રાણીના દરબારમાં હાથીએ એસીને જવાનું માન તે પામેલા. શિવદાસ તે એમના પિતામહ યાચ. માતૃપક્ષે, જૂના વંશતના નર્મદ લક્ષ્મી કવિ અને નાટ્યકાર ચુનીલાલ હરીકૃષ્ણનદાસ કોમોડોર એમના માતામહ યાચ. ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં પ્રકટ થયેલો 'પ્રમદપત્ર લેખાવલિ' નામનો એમનો અંથ ગુજરાતીપત્ર લેખન સાહિત્યમાં પહેલો જ અંથ હતો. પોતાના લખેલા નાટ્યઅંથ 'ચંદ્રવદન અને ચંદ્રકળા' ઉપરથી લદાએ એમનું નામ ચંદ્રવદન રાખેલું. માતામહની લખાવટની શક્તિ એમનાં માતા સવિતાગૌરીમાં પણ છે અને પોતાનામાં એજ સોતની અસર તેઓ માને છે

એમના પિતા ચીમનલાલ શિવદાસે જીવનનો મોટો ભાગ (૭૫ વર્ષ) રેલવેમાં 'લેક્ષી' ખાતાના ચીફ ક્લાર્ક તરીકે નોકરી કરેલી હોવાથી બાળપણથી જ શ્રી ચંદ્રવદનનો ઉછેર જુદે જુદે ઠેકાણે રેલવે કારખાનામાં થયેલો. તે વેળા તેમનો પ્રાથમિક અભ્યાસ વડોદરામાં ચાલતો હતો. કલીમેનો, ક્રાઇવરા, આગવાળા વગેરે વચ્ચે ૧૦ વર્ષ સુધીની વય વીતી. 'આગગાડી' નાટકમાંનું રેલવે જીવનનું વાસ્તવદર્શન એ અનુભવોને જ આભારી છે. ૧૯૧૦-થી ૧૯૧૯ સુધી સુરતની શાળામાં, પછી આત્મારામ શૂખણના ડેસાની મિડલ સ્કૂલમાં અને ત્યારબાદ સર જે. જે. સરકારી હાઈસ્કૂલમાં એમણે અભ્યાસ કર્યો. એ શાળામાં ગુજરાતી મંડળના મંત્રી તરીકે પણ સાર્થક સાથ ચાર વર્ષ લગી એમણે કામ કર્યું હતું.

૧૯૧૯ માં મુંબઈ આવી એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં તેઓ દાખલ થયા અને સને ૧૯૨૪માં ગુજરાતી સાથે બી.એ. થયા. કોલેજની એમની કારકીર્દિ અનેક રીતે ધરાવેલી થઈ. એમની લેખક, કવિ તથા નટ તરીકેની શક્તિનો બીજવિકાસ ત્યાજ થયો. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજનો છત્રોત્સુચન કોમ્પીટીશન (વકતૃત્વ હરિકાષ્ઠ) નો સો રૂપિયાનો ચન્દ્રક તથા એવોજ અભિનય કક્ષાનો ડુમેટિક કોમ્પીટીશનનો ચન્દ્રક (ખેવાર) એમણે પોતાની કોલેજ કારકીર્દિ દરમ્યાન મેળવેલો. નરસિંહરાવના તેઓ શિષ્ય અને શિક્ષણમાં જેમ

પોતાના પર એમના શિક્ષણની અસરનો ઝણુ :સ્વીકાર કરે છે તેવો જ સ્વીકાર તેઓ દી. બ. કેશવલાલ દ્રુપ તથા શ્રી બલવંતરાય દાદરના સહવાસની અસરનો તથા કવિશ્રી નાનાલાલ અને ખજારદારના સંબંધની અસરનો પણ કરે છે. એમનાં એ કાળના સહયોગીઓ તરીકે શ્રી સુસુદ મહેરબાણી, શ્રી મસાણી, શ્રી સોરાખ ખાટલીવાળા વિગેરે રાજકીય મિત્ર-મંડળમાં અને શ્રી મુંદરજી બેટાઈ અને ભાનુશંકર બ્યાસ (ઘાદરાયણ) વગેરે સાહિત્યસેવી મિત્રોમાં હતા.

ઈ સ. ૧૯૨૪ માં બી. એ; થયા પછી ૧૯૨૫-૨૬ નાં વર્ષો દરમ્યાન એમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો. દરમ્યાન, ૧૯૨૫ માં એમનું લગ્ન થયું; પરંતુ તેમાં પરસ્પર મન મેળ ન થવાથી ઐથ્થિક રીતે છૂટા થયા. કાયદાના અભ્યાસમાં તે એમને નિષ્ફળતા મળી; એજ વખતે ખારડોલીની લડત ચાલતી હતી ત્યાં ગયા અને લડત બંધ પડતાં પાછા આવી ૧૯૨૭-૨૮ માં એમ. એ; માટે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માગ્યો. પણ એવામાં પહેલી રાજકીય લડત શરૂ થઈ એટલે પરીક્ષામાં એકાં જ નહિ અને લડતમાં બેઠાઈ મુખર્મીના “યુલેટિન” નું તંત્ર પહેલા જ દિવસથી હાથમાં લીધું. વચ્ચે ૧૯૨૯-૩૦ માં એમણે ફેલોશિપ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૩૧-૩૨ માં, પાછળ વોરંટ ફરતું હતું, છતાં દોઢ વર્ષ સુધી પકડાયા વિના લડતના યુલેટિનનું તંત્ર એકધારી સફળતાથી ચલાવ્યું; અને છેવટે જતે હાજર થયા. એ વેળા એક દિવસની સગ્ન ભોગવી પૂનાની તહકૂબીથી છૂટયા. તે પછી ૧૯૩૩ થી ૩૬ સુધી મુખર્મીની ન્યુપરિ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે તથા પાછળથી ત્યાંના વિઝિટિંગ લેકચરર તરીકે કામ કર્યું.

સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં ગુજરાતને પ્રથમ તેઓ ધ્વજાકાવ્યોના લેખક તરીકે જાણીતા થયા, પણ જેટલા કવિ તરીકે તેટલા જ બધે સવિશેષ-નાટકકાર તરીકે તેમની પ્રતિષ્ઠા છેલ્લાં વર્ષોમાં ગુજરાતમાં ચર્ચા છે. તેઓ એકલા નાટ્યલેખક જ નથી, પણ નાટ્યવિધાયક પણ છે અને જતે અરજા નટ છે. ઍમંટધુર અભિનેતા અને સંયોજક, તથા સૂત્ર સંચાલક અને નેપથ્ય વિધાયક તરીકેની એમની કારકીર્દિ જુની એટલી જ જ્વલંત છે. ઈ. સ. ૧૯૨૩ માં ડૉ. સી. જે. સીસન, ગ્રે. હીઆન્કાડે અને સ્વ. નરસિંહરાવ દાવેડીઆએ ત્રણે પરીક્ષકોને હાથે, અંગ્રેજી નાટક “લીલીઓ” માં લીલીઆનો અભિનય લજવીને, કોલેજમાં ચન્દ્રકો જ્યાં તે પહેલાં ૧૯૨૬ માં હાઈ-

રૂઢાંચાં રવ. રમણભાઈના 'નવાજ અને હલુરીઆ' ના નાટકથી તેની શરૂઆત થયેલી. આપુ રંગભૂમિના નાટકો જોઈને પ્રકટેલા અણુગમા અને અસંતોષે એમનામા ગુજરાતની રંગભૂમિના આદર્શની મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રકટાવી અને કોલેજ જીવન દરમ્યાન તેને ઉત્તેજન મળ્યું. સ્ત્રીની ભૂમિકા સ્ત્રીઓએ જ ભજવવી જોઈએ એ એમના જાણીતા સદાપ્રહને પહેલું રૂપ ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં એમના 'સેન્ટ જોન' નાટકમાં મળ્યું, અને એ વેળા, ગુજરાતી નાટ્ય-કળાના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર, શ્રી રાતિલાલ દેસાઈએ સેન્ટ જોનનું પાત્ર ભજવ્યું.

એમાં અર્ધો ગાગ્ર નોકર 'ચુડીનો' ના પાત્રમાં દેખા દેતા ચંદ્રવદન મહેતાની નટ તરીકેની સફળ કારકીર્દિના ગણેસ મંડાયા. તે પછી ૧૯૨૫ માં 'મૂંગી સ્ત્રી,' ૧૯૨૬ માં 'પ્રેમનું મોતી' અને એકવર્ડ નાખેલોકનું 'કિરમત એટલા કોલેજની રંગભૂમિપર ભજવાયા.

ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં ગુજરાત રેલવેકંટ ફંડ માટે જાહેર રંગભૂમિ પર એમણે પહેલવહેલું 'અખો' ભજવ્યું. તે પછી ૨૯ માં બે વખત 'મૂંગી સ્ત્રી,' ૧૯૩૦ માં ફરી બે વાર એ જ નાટક, કનકોત્સવ વેળા ૧૯૩૧ માં કવિવર ટાંગોનું 'ગ્રાહ્યર,' કવિ ખખરદાર કનકોત્સવ વેળા સ્વરચિત 'ધારા-સભા,' ૧૯૩૩ માં નર્મદ શતાબ્દી વખતે નર્મદની કૃતિઓમાંથી જ પ્રમંજી વીણીને 'નર્મદ રંગલીલા' અને ૧૯૩૪ માં 'નરસિંહો' તથા સ્વરચિત ખાલનાટક "રમકડાની કુકાન" (બે વખત) ભજવાયા. આ બધામાં અખો ભક્ત કે નર્મદ કવિ, ખાનખહાદુર ખરખરિયા કે હાથ લિખારી, તાપીદાસ શેઠ કે હુસેન ચાચા, રાજવૈદ કે રંગલો, એવી વિવિધ પ્રકારની ભૂમિકાઓને જે એકસરખી ઉત્કૃષ્ટતાથી એમણે ન્યાય આપ્યો તેને લીધે એમની નટ તરીકે શક્તિની ગુજરાતને ઉત્તરોત્તર પ્રતીતિ થતી જ ગઈ; અને હમણાં તાજેતરમાં ૧૯૩૬ માં એમનું છેલ્લું નાટક 'આમગાડી' સુંબાઈમાં લાગભાગદ ચાર વાર ભજવાયું, એને તો એટલો આવકાર મળ્યો કે ગુજરાત તેમ જ ગુજરાત બહારના બીજાં રાજ્યો તરફથી એ ભજવવા માટે એમને આમંત્રણ મળ્યા.

ગુજરાતી રંગભૂમિની સુધારણા માટે સંસ્કારી વર્ગે ખરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ એમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી આ બધા પ્રયાસોમાં એમણે પોતાની આસપાસ શિક્ષિત, સુસંસ્કારી અલિનય પ્રિય મિત્રોનું

મંથ્ર પછી જમાવ્યું 'સેન્ટ જોન' અને 'અખા' વખતે શ્રી સાતિયા દેમાઈ, સરલા દેમાઈ, મોલી ખાટલીવાળા, યુસુફ મહેરઅલી, ઈન્દુલાલ યાસિક, સનાતકુમાર વીણ, ધનસુખલાલ મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર દવે વગેરે તેમજ તે પછી કવિથી સહિતજી, મુંદર બેટાઈ, બાનુચંદર વ્યાસ, સુન્દરમ, હિમાચંદર જોશી, રૂનેદરસિંહ, યમલા, ચચવંત પંડ્યા, જીવભાઈ મહેતા, જયંતકુમાર ભટ્ટ, કેશવપ્રસાદ દેસાઈ, એમ અનેક જાણીતી વ્યક્તિઓને એમણે પોતાના સાથમાં રંગભૂમિ ઉપર હિનારી છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાના ખુશ મિત્રજી મીસનસાર સ્વભાવથી એ બધાનો સાથ દિલનો સદકાર જીવે છે. નર્મદરંગલીલા જેવામાં ૧૧૦, રમકડાની દુકાનમાં ૯૦ કે નરસિંહામાં ૭૫ પાત્રો આવે એ બધાને એક મૂલે પરાંવી એકસરખા હિસાબિત રાખવામાં દેટલી મુશ્કેલી છે એ સમજી ચકાસે.

રંગભૂમિની સુધાગ્રણા માટે હજી ઘણું કરવાની એમની અભિલાષા છે અને એ બાબતમાં એમનાં સ્વખામાં સૌથી જ્વલંત એ છે કે મુજરાતમાં એક એવી સાપ્તાહિક નાટકશાળા નાટ્ય મંદિર હોય કે જેની શક્તિ અને ક્ષેત્ર એક વિદ્યાપીઠ યુનિવર્સિટી જેટલા હોય. નાટકો એ પ્રગતની દેગવણીનું યુનિવર્સિટી જેટલુંજ સમર્થ સાધન છે એ એમની હક માન્યતા છે, અને એ માટેના પ્રયત્નોને એ પોતાનું જીવનમ્યેષ માને છે.

નાટકો તો તેઓ લખ્યેજ જાય છે. હજી વીસ-ત્રીસ નાટકો એમને લખવા છે, જેના વળ તૈયાર છે. એ ઉપરાંત નાટ્યકલા, તખ્તા પ્રકાશ વિગેરે ઉપર એક વિસ્તૃત મંથ્ર લખવાની એમની અભિલાષા છે. ઉપરાંત દરવર્ષે ઓછામાં ઓછું એક નવું નાટક તૈયાર કરવું જ અને એ દ્વારા નવો ચીત્રો, નવી પદ્ધતિ, નવું આયોજન રજૂ કરતા જવું એવી એમની યોજના છે. આજ સુધીના પોતાના નાટકો પણ એમણે આજ દિવસે લખ્યા છે; અને તે પ્રત્યેકનો પ્રકાર જુદો છે, તે નીચેની યાદી પરથી જણ્યારો. આરાધના-આદર્શવાદી, અખો Character-play, કિરમત Pantomime, મંગી સી-દારસ; આગમાંડી અને તાગાખાવા વાસ્તવ-દર્શન, આલ્બર્ટ-Romance; પ્રેમલું ખેલી-Idyll; રમકડાની દુકાન-બાલમાનસ; ધારાસળા અને દેડકાની પાચશેરી કટાક્ષ; કરણુ-ઐતિહાસિક, કન્યાશુ-ગીત નાટક-Opera.

એમના લખેલા ગ્રંથો અને લખાણોની યાદી

કાવ્યો—ધ્રુવાકાવ્યો (કાવ્યસંગ્રહ)

ચાંદરણી (ખાલગીતો)

રતન (લાંચું કાવ્ય)

પ્રેમનું ગીત (અપ્રકટ-૪૦૦૦ લીટીનું પ્રેમનું એપિક) 'એ ઉપરાંત
ખીન્ન છૂટાં કાવ્યો.

નાટકો

આગમઝાડી

અખો, વર-વહુ અને ખીન્ન નાટકો (સંગ્રહ)

પ્રેમનું મોતી, ઘટમાળ અને ખીન્ન નાટકો (ખીન્ને સંગ્રહ)

મંતાકુકડી (ખાલનાટક)

રમકડાંની દુકાન

નમંદ

એ ઉપરાંત દૂંઝી પાર્તીઓ, પ્રવાસ લેખો, ઉમાશિખર-ગગનગૌરી,
સોનાપરી, ઉદયશંકર વગેરે પરના પ્રકાશ્યું લેખો વગેરે.

રેવ. જોસફ પૉન સોમરેન ટેલર

તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૨૦ ના જુલાઈ માસમાં દક્ષિણ મદારાષ્ટ્રમાં આવેલા બેલગામ શહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ જોસફ ટેલર હતું. મતે અંગ્રેજ હતા. જોસફ ટેલર દિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિસ્ત ધર્મોપદેશક થઈને આવ્યા હતા. સોમરેન ટેલર ઈંગ્લાન્ડના ઇસ્ટેક્સ ગ્રામણામાં આવેલા ઓન્ગરની નિયાળમાં થોડાં વર્ષ અભ્યાસ કરી, ગ્લાસગોના શાળામાં ડળની બી. એ; ની પદવી ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં મેળવેલી. ત્યારબાદ તેઓ દિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિસ્ત ધર્મોપદેશક થઈને આવેલા, અને ગુજરાતમાં રહેલા. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં તેઓનાં પરોલીવારનાં લગ્ન હલાઈઝા પ્રિયર્ડની સાથે થયેલાં.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ નાં વર્ષમાં તેમના લેખો ગુજરાતી બાપામાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યા. ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં તેમણે ગુજરાતી બાપાનું વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં તેમણે ઇશ્વરસ્તુતિનાં પદો ગુજરાતીમાં લખી પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યાં. ૨૧. શાસ્ત્રી વ્રજલાલની સહાયતાથી તેમણે ગુજરાતી બાપાનો અભ્યાસ વર્મારથો, અને 'ધાતુમંત્ર' નામનું પુસ્તક લખવામાં તેમણે તે શાસ્ત્રીજીની સાથે હાથ પથ કરેલું. તેમનું મરણ ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં રૉટ્સેન્ડના ઓડિન્બરો નગરમાં થયું હતું.

—: એમની કૃતિઓ :-

- (૧) ગુજરાતી વ્યાકરણ
- (૨) કરારને લગતો પ્રવેશબોધ

દેવચંદલાઈ દામજીભાઈ રોક

‘જૈન’ પત્રના તંત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ શ્રી૦ દેવચંદ દામજીભાઈ કુંડલાકરનો જન્મ સંવત ૧૯૩૮ ના માઠ સુદ પાંચમના રોજ બિના ગામમાં થયેલો; જ્યારે તેમનું મૂળ વતન કુંડલા છે. તેમના પિતાનું નામ દામજીભાઈ અને માતાનું નામ ચતુરા છે. જાતિએ તેઓ વિશાશ્રીમાળા છે. તેમનાં લગ્ન સંવત ૧૯૫૦ માં કુંડલા પાસેના પીયાવા ગામમાં થયેલ હતાં. પત્નીનું નામ મણીબહેન છે.

કુંડલાના હેડમાસ્તર રચાનેધી લગભગ અર્ધો સદી પહેલાં ટ્રેનવણી કોન્કરન્સ અને ફીન્ટર ગાર્ટનની પદ્ધતિ સૌરાષ્ટ્રમાં શરૂ કરનાર દામજીભાઈ હતા વળી તેઓ કુંડલા વિગેરે સો ગામની શૈક્ષણિક તેમના કુટુંબના વારસા હક હોઈને તેઓ રોકની અટકથી જોળખાય છે. તેમણે પિતાની ટ્રેનવેપ નીચે તેર વર્ષની ઉંમરમાં સાત ગુજરાતી અને ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણ પૂરા કરેલ પણ પિતાની મદડમાં બદલી ચતા, અને મદડમાં અંગ્રેજી નિશાળ ન હોઈ, એમનો અભ્યાસ બંધ પડી ગયો અને ઘેર જ અભ્યાસ અને વાચનદ્વારા સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી જ્ઞાન મેળવ્યું.

નાનપણથી જ વાચનનો, પત્રોનો વચેરેનો શોખ હતો એટલે પત્રકારત્વના ગુણો ત્યારથી જ વિકસવા પામેલા. બાર વર્ષની ઉંમરે મેળાવડામાં જાહેર ભાષણ પણ કરેલાં. એવામાં સંવત ૧૯૫૯ માં મુબઈમાં જૈન કોન્કરન્સની ખીજ બેઠક મળી. ત્યાં દેવચંદલાઈની વક્તૃત્વકળાનો વિશેષ પરિચય થયો. સંવત ૧૯૬૩ માં તેઓ મુબઈ જૈન વક્તૃત્વકળા પ્રચારક મંડળના મંત્રી થયા. તે વખતે જ મુબઈથી નીકળતા અઠવાડિક ‘જૈન વિજય’ નું સંચાલન તેમને માથે આવ્યું. પછી તો ‘તરંગ’ અને ‘તરણી તરંગ’ એ બે માસિકોની જવાબદારી પણ તેમને મંભાળવી પડી. ત્યારથી તેઓ ભાવનગર વળ્યા ને ભાવનગરથી નીકળતા ‘શુભેચ્છક’નું કાર્ય તેમને શિર આવી પડ્યું. પત્રકારત્વનો તેમને શોખ હતો જ એટલે ભાવનગરથી તેમણે જ ‘વિશાશ્રીમાળા હિતેચ્છુ’ અને ‘શ્રી-સુખ દર્પણ’ માસિક શરૂ કર્યા.

સંવત ૧૯૭૦ માં તેમને ‘જૈન’ અને ‘જૈન સાસન’ એ પત્રોનું સંચાલન કરવાનું તેમના વ્યવસ્થાપકો તરફથી આમંત્રણ મળ્યા. ‘જૈન’ના સંપાદક સ્વ૦ શ્રી૦ હયુલાઈ કૃત્તેચંદ કારણારી હતા. ‘જૈન પત્ર’ તે વખતે

દશ વર્ષની ઉંમરનું ઘણું ને તેટલા વખતમા ચાલીસ હજારની ખોટ કરેલી, પણ મિત્રોના આગ્રહથી દેવચંદભાઈએ એ હામ મંચાળી લીધું. અને અત્યારે તે થત જૈન સમાજમા બીજા કોઈ પણ થત કરતાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ભોગવે છે, ને જૈનેતરમાં પણ તેનું વજન પડે છે.

દેવચંદભાઈને જોઈને કોઈ એમ જ કહે કે એ મામૂલી વેપારી દશે, દારણકે સાદો પહેરવેશ, સાદી બાપા, અને સાદી રીતભાવ, તેમનાં જીવનના મુખ્ય અંગ છે પણ એ આમર્ષ છે કે વેપારના વિધવિધ ક્ષેત્રોનો તેમણે અનુભવ મેળવેલ છે. વડવાથના કાચના દારખાનાના તે ડીરેક્ટર છે, બાવનગર મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશનર ન્યુરીમા એસેસર અને બાવનગર પેપર મેઈલ એસોસીએશનના તે પ્રમુખ છે.

તેઓએ લખ્યું છે બહુ ઓછું, પણ જોડ્યું લખ્યું છે તેટલું તેમના રમણ પૂરતું તો છે જ, દારણકે 'જૈન' દ્વારા તેમણે કરેલ સેવાઓ ઓછી નથી. તેઓનો પ્રિયવિષય ઇતિહાસ છે, પણ સાથે તેઓ કવિ પણ છે એ બહુ થોડા જાણતા હશે. તેમણે સારા કાવ્યો લખ્યાં છે અને પિંગળ શાસ્ત્રના તેઓ અભ્યાસી છે. 'જૈન' અને 'દારણ' માં છેલ્લા બે સૈકાના કથાનકો તેમણે લખેલા, ને તે પ્રિય થઈ પડેલા.

તેમની કૃતિઓ

૧. જૈનભક્તિ દર્શક સ્તવનાવળી
૨. બાળશિક્ષણમાળા
૩. બાવનગર રોટના ઇતિહાસો
૪. બાવનગર રોટની ભૂગોળ
૫. જૈનો અને શત્રુજય
૬. શત્રુજય પ્રકાશ
૭. તિર્યંકર ચરિત્ર
૮. જૈન સર્વિ આદર્શ જીવનમાળા

૨૪. ડાહ્યાભાઈ ધોળશાસ્ત્રી

ડાહ્યાભાઈ ધોળશાસ્ત્રીએ અમદાવાદમાં મંચત ૧૯૨૩ માં શાગથ સદ ૧૪ ના રોજ જન્મ ચણેલો. તેમના પિતાનું નામ ધોળશાસ્ત્રી હતું. તેઓ નાની ઉંમરમાં જ એટલે પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમરેજ સંવત ૧૯૬૮ ના ચૈત્ર વદ ૮ ના રોજ વિદેહ ચલા છતાં નાની ઉંમરમાંય તેમણે અનેક નાટકો સખી લોકોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી લીધી હતી.

કોલેજમાં મંરૂત ભાષા પર તેઓ સારામાં સારો કાણુ ધરાવનાર તરીકે જ્ઞાતીતા હતા આથી તેઓએ અમદાવાદની મિશન હાઈસ્કૂલમાં મંરૂત શિક્ષક તરીકે કામ પશુ કરેલું. પશુ પાછળથી તેમણે નાટકો સખવા શરૂ કર્યાં, ને નાટકોનો ધંધો જ હાય કરી ‘શ્રીદેશી નાટક સમાજ’ની સ્થાપના કરી, વળી અમદાવાદમાં તેમની કાર્યવાહી નીચે જનધર્મ પ્રવર્તક સભા તરફથી રચાહાદ સુધા નામનું માસિક પશુ બે વર્ષ સુધી ચાલેલ.

શ્રી. રણજીતરામભાઈ વાવાભાઈ તેમના નાટકો માટે સખે છે કે નીતિના સખળ પાયા પર તેમના નાટકની ઈમારત ચણાયેલી છે. રા. ડાહ્યાભાઈ નીતિ પ્રચારણ માટે એટલા જધા આતુર હતા કે રૂમિસ્તાની - ક્ષતિ ધામ તેવે પ્રસંગે પશુ નીતિતત્ત્વો પ્રત્યક્ષ રીતે જિંદગીમાં વિના રહેતા નહિ. તેમની ભાષા સરળ ને સચોટ રહેતી આથી તેમનાં નાટકો લોકપ્રિય ધર્મ પડેલાં.

તેમના નાટકો આખા હપાયેલાં નથી પશુ નીચેના નાટકો તેમણે સખેલા ને સફળતાથી તે ભજવાયેલા; તેમાંના કાવ્યો પશુ તેઓના જ રચેલા હતા, અને તેમાં આવતા ગરબા કે કેટલાક કાવ્યો તો ગયા દશકા સુધીમાં તો લોકોની ઝમને ટેરવે ચડી ગયેલા.

: કૃતિઓ :

૧ મુનિસિપલ ઈલેક્શન	... ..
૨ કેસર કિશોર	મંચત ૧૯૫૧
૩ સતી મંયુકતા	૧૯૫૨
૪ મદનમંજરી	૧૯૫૩
૫ સતી પાર્વતી	૧૯૫૪
૬ અશ્રુમતી	૧૯૫૫

૭ રામવિયોગ	૧૯૫૫
૮ સરઘરના	૧૯૫૭
૯ બોજકુમાર	... ..
૧૦ ઉમાદેવડી	૧૯૫૭
૧૧ વિન્યાવિન્ય	... ..
૧૨ વિષ્ણુવેલી	... ..
૧૩ ઉદયભાણુ	૧૯૫૮
૧૪ મેદિનીચંદ	... ..
૧૫ સતિ પદિની	... ..

નારાયણ હેમચંદ્ર

એઓ ગાંતે (ખતી) બ્રહ્મચરિય, મૂળ દિગના વતની, પણ એમનું ધર્મખંડ જીવન મુખ્યત્વે વ્યતિન થયું હતું તેમના પિતા હેમચંદ્ર સાધારણ રિતિના હતા; તે એન્જનીયર હતા; અને એક મેલુ રૂ સાઈ કરવાના સાચાના માસિક હતા અને ધર્મધર્મે મુખ્યત્વે આવી વસ્તુ હતા. એમના માતૃશ્રીનું નામ નંદકાર હતું; અને તે બહુ દયાળુ અને ધર્મનિષ્ઠ હતા. એમને લખતાં પાચતા તેા નહોતું આવડતુ; પણ સારી રીતે ઉનની ટોપીઓ ભરી જાણતા અને એ રીતે દરરોજનો એક રૂપિયો મેળવી શકતા.

સાત આઠ વર્ષની વયે નારાયણને ગામડી શાળામાં મૂકવામાં આવ્યા હતા, નવ વર્ષની ઉંમરે એઓ વર્નાકુલર શાળામાં તે દાખલ થયલા; પણ નિશાળે જવું તેમને ગમતું નહિ; તેથી ધણીવાર શાળાના નામે બહાર ફર્યા કરતા.

બારેક વર્ષના તે થયા ત્યારે તેમના પિતાનું મૃત્યુ થયું, તે પછી એમને મજોપવિત અપાયું; અને તુરંતજ એમના માતૃશ્રી દેવબોધ થયા તેથી તે એમના મામાને ત્યા રહેવા ગયા.

મામાને ત્યા ગયા પછી તેઓ શેઠ સોરાબજી બંગાળીના કારખાનામાં એન્જનીયરીંગનું કામ શિખવા માસિક રૂ. ૫) ના પગારથી રહ્યા હતા; સાથી જી. આર્ચી. પી રેલ્વેની વર્ક શોપમાં ગયલા; અહિં તેમને વાચનનો શોખ ખૂબ વધેલો; અને તે અર્થે તેમને જે પૈસા મળતા, તેમાંથી ચોપડીઓ ખરીદતા; કમ્પનિયન મૂળજી રચિત દેશાટન નામનો નિર્મલ વાચવામાં આવતા, મુસાફરી માટે ઇન્ડિયા ઉદ્દેશ્યેલી તેમનો પગાર ખાપાને ન આવતા પોતાને ફાવે તેમ તે ખર્ચતા. વર્તમાનપત્રો વાચતા એટલું જ નહિ પણ સામાજિકસુધારા અર્થે સ્થપાયેલી મંડળીઓમાં તેમજ પ્રાર્થના સમાજમાં હાજરી આપતા. એમાંથી લેખ લખવાને તેઓ દોરાયલા અને “નૂરે આલમ” માસિકમાં “જગદારશી” નામક એક લેખ લખેલો. આ નવા શોખે એમને કારખાનું છોડવું અને તેઓ વાચવા સાલજવા, હરવાફરવામાં તેમના દિવસો વ્યતિત કરવા લાગ્યા. મામાના આગ્રહથી કાઈકે વ્યાપારી કામ શિખવા લાગ્યા; પ્રથમ ધડિયાળીનું કામ શિખ્યા, પછી વિજળીથી મિલિટ કરવાનું શિખ્યા; પણ એકેય ધધામાં

હરી ન રહ્યા. એટલે મામા દંપતી આપવા લાગ્યા, તેને લઈને તેઓ ઘર છોડીને નાશી ગયા, પાછા મુંબઈ ફરી પૂર્વવત્ સાનાર્જન કરવા માંડ્યું. આઠધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા તેમ મરાઠી સીપીને 'સુબોધ પત્રિકા'માં લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું.

આ સમયે દયાનન્દ સરસ્વતી, કેશવચંદ્ર સાથે ઝોળખાણુ થઈ; અને નવીનચંદ્ર રૌપ્ય તો તેમને પોતાની પાસે રાખી, સાધનો આપી, એમની પ્રવૃત્તિને હિતેશ. સન ૧૮૭૫ માં તેમની સાથે તેઓ અલ્હાબાદ ગયા; અહિંથી હિન્દી અને બંગાળી પુસ્તકોના ગુજરાતી તરજુમા કરવાનું કામ આરંભ્યું. તેમનું જીવન તકન સાફું એક સાધુ જેવું હતું. પોપાકમાં માત્ર એક પંચીયું, એક કપડું શરીરપર, માથે મખમલની ટાપી અને પગમાં દક્ષણી ગોડા એટલું તેમને જસ હતું.

નવીનચંદ્રને તેઓ પોતાના ગુરૂ માનતા અને તેમની સહાયથી તેઓ આખું હિન્દુસ્તાન ફર્યા હતા. એજ પ્રવાસના શોખે એમને ઇંગ્લાંડ દોર્યા હતા; જોકે અંગ્રેજીનું નહિ જેવું જ્ઞાન હતું; એ રીતે ચારચાર વાર વિદ્યામત અને અમેરીકાની મુસાફરી તેમણે કરી હતી.

જે કાંઈ શિક્ષણ મળેલું તે ઉપલક્ષ્ય કામ પુરતું. પશુ સારા સારા વિદ્વાનોના સહવાસમા આવતા, તેમની માનજીગાસા બહુ વિકસેલી; અને તેમનો એ શુણ્ણ હતો કે જે કાંઈ સારું પુસ્તક એમના વાંચવામા આવે તેનો તેઓ પુરત જ ગુજરાતીમા તરજુમા કરતા. ઉભય ભાષાનું સારું જ્ઞાન નહિ તેથી તેમા બધી અશુદ્ધિઓ આવતી; તેમ તે ભાષા પશુ દોષ-ભરી જણાતી. તોપણ એ કાળે બંગાળી સાહિત્યનો ગુજરાતી વાચકને પરિચય કરાવવાનો થરા શ્રી નારાયણને ઘટે છે.

લગભગ ૨૦૦ પુસ્તકો રચ્યાં છે, જેમાંનાં બહુ થોડાં હાલમાં વંચાય છે, વા જેના નામો લોકોના મનજીવામા આવે છે. સાહિત્યરસિકોને એક "હું પોતે" એ આત્મજીવનનો અંધ ઉપયોગી થશે.*

મરણપર્યંત તેઓ ધક્કચારી રહ્યા હતા; અને ઉત્સાહ અને ઉત્સર્ગ એ એમનો મુદ્રાલેખ હતો. સન ૧૯૦૯ માં એમનું અવસાન થયું.

* આધાર વિદેહિ ગુજરાતી સાક્ષરો; તેમજ જુઓ નારાયણ હેમચંદ્ર વિષે શ્રીયુત રમણિક મહેતાના ક્રુટક રમરજો અને શ્રી. કૃષ્ણરાવ દીવેદિયોનું નારાયણ વિષે બ્યાખ્યાન-બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૯૧૧, અંકો માર્ચ અને એપ્રિલનાં.

એમની કૃતિઓ :

૧ રાજ્ય ઉત્પત્તિ તત્ત્વ	૩૦ ઊંકરાનાં સારાં કામ
૨ ઉપયોગી પુરષ	૩૧ જયસિંહ
૩ દેશવચરિત્ર	૩૨ દુર્ગેશનંદિની
૪ જનહિતકારિણી સ્ત્રીઓ	૩૩ નાની મીઠી વાતો
૫ જોન રુઝવર્ટ મીઠ	૩૪ પ્રેમ તરંગ
૬ ચિથોર પાર્કરનું જીવનચરિત્ર	૩૫ મા અને ઊંકરા
૭ દોરાનું જીવનચરિત્ર	૩૬ મૃણાલિની
૮ ધાર્મિક પુરુષો	૩૭ યોગ જીવન
૯ પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓનાં ગુણકિર્તન	૩૮ રામચરિત
૧૦ હાથર કામિયેનનું ચરિત્ર	૩૯ રૂપનગરની રાજકુંવરી
૧૧ મોક્ષકચરિત	૪૦ વાસવદત્તા
૧૨ વીરમંડળ ભા. ૧-૨	૪૧ વિવિધ મીઠી વાતો
૧૩ સદ્વર્તનશાળી બાળકો	૪૨ વૈષ્ણવ કથા
૧૪ સદ્વર્તનશાળી પુરુષો	૪૩ સદ્ગુણ આદર્શ
૧૫ સદ્વર્તનશાળી સ્ત્રીઓ	૪૪ સદ્બોધ વાર્તાવલી
૧૬ સેમ્યુઅલ જોનસન	૪૫ સુધના
૧૭ સીતા ચરિત્ર	૪૬ નાટ્ય ચર્ચા
૧૮ સ્ત્રીઓનાં સારાં કામો	૪૭ સૌદર્ય તત્ત્વ
૧૯ સ્વદેશ પ્રેમી પુરુષો	૪૮ કાવ્ય તત્ત્વ
૨૦ હિન્દુ સ્ત્રીઓનું યશોમાન	૪૯ કાવ્યચર્ચા
૨૧ હું પોતે	૫૦ સાહિત્યચર્ચા
૨૨ આપણા પૂર્વજો	૫૧ અરાધપુરાણ
૨૩ પ્રાચીન ભારતખંડનો મહિમા	૫૨ આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનતત્ત્વ
૨૪ વૈદિક આર્યસમાજ	૫૩ આર્યધર્મ નીતિ
૨૫ પુરુ વિક્રમ નાટક	૫૪ ઉપનિષદ
૨૬ શકુન્તલા	૫૫ કટોપનિષદનો સાર
૨૭ વિક્રમોર્વશી	૫૬ ખ્રિસ્તી ધર્મનીતિ
૨૮ કમળ કુમારી	૫૭ જરથોસ્ત્ર ધર્મનીતિ
૨૯ કર્ણ સુંદરી	૫૮ દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા

૫૬ નરસકારોપનિવત્	૭૬ માતૃ કર્તવ્ય
૬૦ પ્રાણધર્મ	૮૦ વિદ્યા તત્ત્વસિદ્ધિ
૬૧ પ્રાણધર્મનાં વ્યાખ્યાન	૮૧ સમાજ ઉત્પત્તિ તત્ત્વ
૬૨ પ્રાણધર્મ મત અને વિશ્વાસ ભા. ૨	૮૨ સ્ત્રીઓનાં સારાં કાર્યો
૬૩ પ્રાણધર્મનાં વ્યાખ્યાન ખંડ ૧	૮૩ સ્ત્રીમતિ વિશે વિવેચન
૬૪ પ્રાણધર્મ મત અને વિશ્વાસ	૮૪ સ્ત્રીશિક્ષા
૬૫ નેત્રદેવતરોજનિષ્કરો સ્ત્ર	૮૫ સંસાર ધર્મનીતિ
૬૬ સદ્ધર્મ	૮૬ બાલ વસ્તુ સાથે માનવ પ્રકૃ- તિના સંબંધ વિશે વિચાર
૬૭ આર્થ ધર્મનીતિ અને આજ્ઞાક્રમ નીતિસાર	૮૭ કૃત તત્ત્વ વિવેક
૬૮ અગ્નિજ્વે પાસેથી સ્ત્રીજનના મુચ્ચ	૮૮ વિવિધ યાન
૬૯ કૃષી રીતે દેશની ચક્રી કરવી ?	૮૯ જીવોત્પત્તિ તત્ત્વ
૭૦ કૃષી રીતે બાળકને શિક્ષણ આપવું.	૯૦ જીવજંતુ અને વનસ્પતિની અભ્યાસનીઓ
૭૧ કૃષી રીતે વંશમાં મારા હાકરાં ઉત્પન્ન કરવાં	૯૧ મૈત્રક તત્ત્વ
૭૨ મતિભેદ અને ભોજન વિચાર	૯૨ મધુમક્ષિકા તત્ત્વજ્ઞાન
૭૩ ધર્મનીતિ	૯૩ સૂર્ય
૭૪ પરાધિકારી અભ્યાસો .	૯૪ શિક્ષણસાધ
૭૫ પુનર્દિવાલ શાલ સંમત છે	૯૫ બાળમદાભારત
૭૬ પ્રેમચર્ચા	૯૬ બાળભોજક વાર્તાઓ
૭૭ પ્રેમતત્ત્વ	૯૭ સફળતા વાતોવસી
૭૮ અભ્યાસતત્ત્વ	૯૮ અપરાધ તત્ત્વ
	૯૯ ગામન તત્ત્વ
	૧૦૦ સંખીત ચર્ચા

બાળાશંકર ઉદલાસરામ કંથારીઆ

એઓ ચાતે સાઠોદરા નાગર ગૃહસ્થ; નડિયાદના વતની; જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં જેઠ શુદ્ધ ૫ એ થયો હતો. એમના પિતાશ્રી ઉદલાસરામ મામલતદાર હતા. એમણે પ્રિવિયસ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી કવિતા કરવાનો છંદ લાગેલો; એમણે 'સ્વ-સુધારક' નામે એક મંડળ રચાયું હતું, જેના એક સભ્ય પ્રો. મણિલાલ નજીભાઈ દિવેદી પણ હતા. એ મંડળના કાવ્યચર્ચા થતી; પછીથી એ વિરત્ત થઈ 'સાઠોદરા ચાતે શુભેચ્છક' એ નામે ભણીતું થયું હતું.

સન ૧૮૮૦ માં તે ધોધામા કર્તમ ખાતામા જોડાયા. સને ૧૮૮૧-૮૨ માં બરચમાં રેવન્યુ તથા રજીસ્ટ્રેશન ખાતામા કલાક હતા. ત્યાંથી સન ૧૮૮૨-૮૩ માં પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટના સિરિસ્તેદાર તરીકે તેમની બહલી થયેલી અને હેલ્થ આમોદમાં ત્રિજેરી કારકુન નિભાવતા.

પથુ સાહિત્ય શોખ અને માતૃભાષાની સેવા કરવાની લગ્ન પહેલેથી એટલે રેવન્યુ ખાતાની નોકરી તેમની પ્રકૃતિને રચતી નહિ; તેથી એ સારી આચાવાળા નોકરી છોડી દઈને તેમણે સાહિત્યસેવા કરવાનું બીકું બંધાયું હતું.

સન ૧૮૮૭ માં "ભારતી ભૂષણ" નામનું ત્રિમાસિક કાઢ્યું; તેમાં વિવેચન, અપ્રાપ્ત અને લોકપ્રિય, પ્રાચીન તથા મૂળ, સંસ્કૃત તથા વૃજ અને ગુજરાતી કાવ્ય અને ગદ્ય ગ્રંથ તથા લેખોનું વિવરણ થતું; એટલું જ નહિ પણ તે કામમા વિદ્વદ વર્ગનો સહકાર મેળવવા તે સક્રિયમાન થયા હતા.

વૃજભાષાનું બેનીલાલકૃત "સાહિત્યસિંધુ" અને સંસ્કૃતમાંથી મન્મતકૃત 'કાવ્ય પ્રકાશ' તથા 'સાહિત્ય દર્પણ'ના તરણુમા ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રયાસ કર્યો હતા; તેની સાથે ફારસી અને અરેબિકમાંથી હિતમ કૃતિઓ ગુજરાતીમાં આપવા તજવીજ કરતા, એક મુશ્કેલી હોવામાં તેમની પાસે રહેતો તેની સાથે તે ફારસી ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા હોઈએ એમનો પ્રિય કવિ હતો અને તેની કેટલીક સુંદર ગઝલોનો તેમણે ગુજરાતીમા અનુવાદ કર્યો હતો, જે ગઝલો ગુજરાતીમાં લોકપ્રિય નીવડી હતી.

ગુજરાતના ઇતિહાસના ફારસી ગ્રંથો ગુજરાતીમા તરણુમો કરવા તેમણે ખાસ ઝમ લીધેલો; તદર્થ "ઇતિહાસમાળા" નામનું એમ શુદ્ધ માસિક સુદાં કાઢ્યું, એટલો બધો તે માટે અનુરાગ હતો.

એવી રીતે એક મિત્ર માથેના અંધથી પ્રેરાઈને એમણે સન ૧૮૯૩ માં 'કૃષ્ણ મહોદય' નામનું એક માસિક કાદેવું; અને તેના માલિક શ્રી સાકળચંદ મગનલાલ વૈષ્ણવ હોવાથી, વૈષ્ણવ ધર્મના સિદ્ધાંતોને તથા શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિને ઉત્તેજે એવા સાહિત્યનું તેમા પ્રકાશન થતું. ગીત ગોવિંદ દી. બા. કેશવદાસ ધ્રુવ અનુવાદિત પદ્યેલપ્રથમ એ માસિકમા પ્રકટ થયું હતું.

'ભારતી ભૂપણમા' તેમણે અંરૂત અંથો 'કપુરમંજરી' અને 'મૃચ્છ કટિક'ના આપાતરો કટકે કટકે છપેલા; અને દેવીદાસની રાજનીતિ એ અંથ પણ તેમા પ્રસિદ્ધ થયેલો.

કલાન્ત કવિ નામથી લખેલી એમની કવિતા પણ મધુર તેમ પ્રાસાદિક જણાશે.

થોડાક સમય તેઓ ગ્રુ વ સોસાયટીમાં આસિ. સેક્રેટરી તરીકે રહેલા અને એમણે છુદ્ધિપ્રકાશનું સંપાદન કરેલું, પછીથી તેઓ ધંધામા પડેલા, જેમા મોટી ખોટ આવેલી. સન ૧૮૯૮ ચૈત્ર સુદી ૧૧ ના રોજ આ શાનિ દુનિયાનો તેમણે ત્યાગ કરેલો.

ગુજરાતી સાહિત્યમા તેમણે કાઈ કાઈ નવા પ્રયોગો અજમાવેના અને તેમા તેમને સફળતા પણ મળેલી અને તે પ્રારંભના પ્રયોગો હોવા છતાં તેમની કૃતિઓ લોકાદર પામી હતી.

—: એમની કૃતિઓ :—

- ૧ મૃચ્છકટિક
- ૨ કપુરમંજરી
- ૩ કલાન્ત કવિ
- ૪ ચંદ્રાવળા
- ૫ દેવદાસની રાજનીતિ

ભાગ્યભાઈ ફતેહચંદ કારભારી

સાદરાના જાણીતા વકીલ અને એક વખતના માણસ સંસ્થાનના કારભારી રા. રા. ફતેહચંદ રામચંદને ત્યાં સને ૧૮૭૧ની સાલમાં એમનો જન્મ થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં જ પોતાની માતાના મરણથી તેમના સંપત્તિનો વિયોગ થયો હતો. મી. કારભારીનું કુટુંબ કૃષ્ણવણીને માટે જાણીતું છે. જેન કોમમાં આગળના વખતમાં અગ્રિય કૃષ્ણવણી ધણ જ થોડા સંપાદન કરતા હતા અને મરહુમ મી. કારભારીના પિતા તેમના એક છે. પોતાને મળેલી કૃષ્ણવણીનો લાભ અવસ્થા પોતાના પુત્રને આપ્યો. કમસા; કોલેજમાં ગયા, પણ તે પહેલા જ હાઈસ્કૂલમાંથી એક શુભરાતી લેખક અને પત્રકાર તરીકે બહાર પડવાની એમનામાં જીતાસા ઉત્પત્ત થઈ. તે ઈંગ્લિશ પૂરી પાઠવાને હિન્દી કૃષ્ણવણીનો લાભ પૂરો નહોતો મેળવતા કોલેજ જતીથી છોડવામાં એમણે મોટી ઉતાવળ અને બૂલ કરી હતી; પરંતુ તેનો બદલો એમને ખાનગી વાચનમાં જે થમ ઉઠાવ્યો હતો તેનાથી પુરતો મળ્યો. મરહુમના જાહેર અને ખાનગી જીવનને યોગ્ય અનેક ઉત્તમ ગુણો હતા. તેઓ સ્વભાવે ધણ જ સરળ હતા અને કોઈને પણ લેશ માત્ર દુઃખ ઉપજે એવું કહેવામાં પણ સમજતા હતા ઉપરાંત બહુ વિશ્વાસી હોવાથી ધણીકવાર વિશ્વાસપાતના ભોગ થઈ પડતા હતા ધણા દબાણથી એક મીજ એમને કહેવામાં આવતી તો તેની સામે “ના” કહેવાની એમને હોંનત ન હતી. આવા નરમ અને અસ્વસ્થ સ્વભાવને લીધે એમનું હુંક જીવન જે કે પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું તોપણ આપી શકાય તેટલો લાભ તેઓ ન આપી શક્યા. મરહુમની જીંદગી એ એક સાદાઈનો નમુનો હતો. ગર્ભથીમંત હોવા છતાં દ્રવ્યથી ખીસકલ નિર્લેખ હતા. સારા કામમાં દ્રવ્યને ભોગ આપવાને તેઓ દમિસ તત્પર રહેતા. એમના હાથે સંખ્યાબંધ માણસો ધણે ચક્રા હતા; અને એમની સલાહથી સંખ્યાબંધનું કલ્યાણ થયું છે. બાળકની માફક તેઓ સદા ઉત્સાહી રહેતા.

કોલેજ છોડ્યા પછી શરૂઆતમાંથી સમાજ સેવા, સાહિત્ય સેવા વગેરે, કામો કરવાના હેતુથી “પ્રજાજ્યો” નામનું સાપ્તાહિક પત્ર અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના માર્ચમાં પ્રગટ કર્યું સ્વતંત્ર વિચારોવાળા લેખોને માટે તે પત્ર અમદાવાદની પ્રજામાં થોડાક વખતમાં ધણી સારી રિયતિમાં આવ્યું; અને શુભરાતી અઠવાડિક પત્રોમાં તે હિન્દી પંક્તિનું હવુ એમ ધણાઓએ પોતાનો મત જાહેર કર્યો.

હિંદુસ્તાનની પ્રજાની ઉત્પત્તિ જુદી જુદી કોમ, જાતિ જુદા જુદા ધર્મ દ્વારા થશે એમ એમની માન્યતા હતી અને તેના કારણમા તેઓ એવો અભિપ્રાય દર્શાવતા હતા કે એક વ્યક્તિને, નિકટના સંબંધવાળા સમુદાયમા ઉદ્ભવતા પ્રજાને તેનું મન વધારે સેકે છે અને જાહેર મા અંગત નિર્ણય પર આવવાની તેને જરૂર પડે છે. તેવી માન્યતાને લીધે પોતાની જૈન કોમની અને જૈન ધર્મની સેવા કરવા તરફ તેમનું લક્ષ હમેશા કાયમ રહેતું, પણ તેમની જાહેર જીંદગીના શરૂઆતના વર્ષો સાર્વજનિક મેવા તરફ દોરાયા હતા. જ્યારે જૈન કોમમા પોતાની કોમની ઉત્પત્તિને માટે ચળવળ ચલા માડી તે વખતે તેમનું લક્ષ તે તરફ વધારે દોરાયું અને પોતાના ધર્મ અને જાતિની સેવા કરવાની હિતચી ઈ. સ. ૧૯૦૩ની સાલમા "જૈન" નામે સાપ્તાહિક પત્ર પ્રગટ કર્યું જૈન કોમમા કેટલાક મહાસિકો અને મુખ્યત્વે કેવળ ધાર્મિક જ વિષયોને ચર્ચનારા નીકળતા હતા, પણ થોડાક જ વખતમા જૈન કોમમા તે પત્રે અગ્રગણ્ય ૫૬ પ્રાપ્ત કર્યું કોમના મહાવના ધાર્મિક, સામાજિક, તેમ જ વ્યવહારીક પ્રજાને તેઓ જાડું જ દર્શાવ્યા અને દીર્ઘદષ્ટિથી ચર્ચતા જૈનોમા પોતાના તીર્થના રક્ષણને માટે લાગણી ધણી તીવ્ર હોય છે અને તીર્થના હિત પર જરાએ તગણ મારવામા આવે છે એમ તેમને લાગતું કે, તુરંત જ તેઓ તેવા સવાલો ચર્ચવામા પાછી ચાલી કરતા નહો. અનેક રીતે તેઓએ જૈન ધર્મની અને પ્રજાની સેવા કરી છે

તેમની તખીયત તેમના પર આલેલા કેસ પછી જગડવા લાગી અને તે સુધારવાની હિતચી તેઓ યુરોપ ગયા, જ્યા પેરીસ પાસેના બર્ક ગામમા તા ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરે તેઓએ રત્નવાસ કર્યો. તેઓ પોતાની પાછળ એક ૫૬ પિતા, બે મુકોમળ બાલિકાઓ, અને એક મોટા મિત્રમંડળને વિનાય કરતું મૂકી ગયા છે. તેઓ પ્રત્યે અમારી દિવસોજ છે.

‘જૈન’ અને ‘પ્રજાવધુ’ ઉપરાત તેઓએ ત્રૈમાસિક ‘સમાસોચક’, માસિક ‘જૈન પતાકા’ અને અગ્રેજી સાપ્તાહિક ‘ચેટ્ટીયટ’ નામના પત્રો કહાડ્યા હતા લોકોમા અગ્રેજીનો અભાવ હોવાથી કેટલીક મુદત બાદ ‘ચેટ્ટીયટ’ બંધ કરવામા આવ્યું હતું તેમણે જૈનોમા વાચન મનનનો શોખ વધારવા અને જૈન સાહિત્યને સસ્તી કિંમતે જાહેર પાડવા સાર ‘શ્રી જૈન જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ’ અને ‘સેક્ટ દેવચંદ લાલગાઈ’ જૈન પુસ્તકોદાર બંધર ઉભા કરાવવામા તેમની સ્વતિષાત્ર અને કિંમતી મદદ કરી હતી તેમ જ બને ખાતાઓને અત સૂધી પોતે તનમનથી મદદ આપવાનું જારી રાખ્યું હતું

સ્વામી વિવેકાનંદ પર તેમની અધ્યાગ ભક્તિને લીધે તેમને ધર્મયોગ, રાજ-
યોગ, પાતાજીલ યોગદર્શન, ભક્તિયોગ વગેરે પુસ્તકો; અને સ્વર્ગસ્થ વીરચંદ
ગાંધી ઉપર તેમનો ગ્રેમ હોવાને લીધે તેમને તેના અગ્રેષ્ઠ પુસ્તકો જેવા કે
જૈન ક્વિલોસાફી, યોગ ક્વિલોસાફી અને કર્મ ક્વિલોસાફીના બાપાતરો બહાર
પાડ્યા હતા.

રા. ભગુભાઈએ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ચાર ડીક્શનરીઓ ગ્રંથી છે, તે ઉપરાંત
તેઓએ રોકડના રાજસ્થાનનું બાપાન્તર કર્ણું હતું, તે ઉપરાંત સદ્ગુણી
સુશીલા, પંચ બાલિકા, રાજભાષા, કુમુદા, લડન રાજ્ય રહસ્ય, લડન
રહસ્ય, વિવેકવિલાસ, રાત્રુજ્ય મહામ્ય, આદ્યવિધિ, શ્રીપાપચરિત્ર, ધર્મ-
બિંદુ, વિગેરે ઘણા નાના મોટા ગ્રંથો લખી ગુજરાતી સાહિત્યની સારી
સેવા કરી છે.*

ભુલાભાઈ જીવનજી દેસાઈ

એઓ માટે અનાવિય બ્રાહ્મણ, મગ ઝીંબલીના વતની પણ એમના પિતાશ્રી ધર્માર્થે વસસાડ જઈ વસેવા ત્યારથી એમનો વસવાટ ત્યાં રહેલો; અને પ્રાથમિક શિક્ષણ વસસાડમાં લીધું હતું

સન ૧૮૯૧ માં તેઓ મુન્શી ગયા અને સન ૧૮૯૪ માં ૫૬૨ વર્ગની વયે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી, ગવર્નમેન્ટ રહોનર તરીકે એફીન્ડન કોલેજમાં દાખલા થયા હતા, ત્યાંથી સન ૧૮૯૭ માં તેમણે બી એ, ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પાસ કરી, જે કારણે તેઓ પ્રથમ દક્ષિણા ફેલો અને પછીથી કોલેજમાં વેકવરર નિભાયા હતા એમની ઇચ્છા ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં જોડાવાની હતી અને તે માટે એમને ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા રહોનરથી ૫ આપવાનું નક્કી થયું હતું, પણ એમના પિતાની માલગીને લઈને એ ચોખ્ખા પડી જાગી અને તેઓ સન ૧૮૯૮ માં અંગ્રેજી અને ફારસી લઈને એમ એ, મા ઉત્તિર્થ થયા હતા એ પછી એમની ગુજરાત કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે નિમણૂક થઈ હતી, ત્યાં એમની કારકીર્દિ, મશરૂની નિવડી હતી અને વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ મહુ શોકપ્રિય થયા હતા અમદાવાદના વસવાટ દરમિયાન તેઓ પ્રોફેસર આનન્દ શંકર મુનશી મિત્ર થઈ પડ્યા હતા અને લગભગ સાથે ફરતા હરતા હતા અને વસન્ત માસિક તે અરસામાં આચાર્ય આનન્દશંકરે કાઢ્યું હતું તેમાં તેઓ ગુજરાતીમાં લેખો લખવા પ્રેરણા હતા

પણ કોલેજનું ક્ષેત્ર એમની મહત્વાકાંક્ષા અને અસાધ્યશક્તિ માટે મર્યાદિત જણાયું, તેથી તેમણે મયદાનો અભ્યાસ કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું પરિણામે કોલેજ છોડી તેઓ હાઈકોર્ટના એડવોકેટ થયા સૌ પ્રાઈ જાણે છે કે મુન્શી બારના એક બાહોશ એડવોકેટ તરીકે એમણે બહોળી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરેલી છે, એટલું જ નહિ પણ સારી સપત્તિ મેળવવા શક્તિમાન થયેલા છે

દેશમાં રાજકીય ચળવળ મજબૂત થતા તેમણે એમાં સક્રિય ભાગ લેવા માંડ્યો હતો હોમરૂલ લીગના તેઓ સભ્ય થયા અને એન્ટેગ્યુ અંગ્રે આવેના ત્યારે હિન્દીરાજકીય સુધારણા સંઘમાં જુવાની આપવા એમને નિમંત્રણ મળ્યું હતું

અસહકારની ચળવળ પછી એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ વધતી આવી એટલે દરબાજે કે સરિત્થ કાષ્ઠ લગની ચળવળ વખતે તેમણે જેલ સુદ્ધાતમા જવા પાછી પાની કરી નહોતી.

બારડોલી કમિશન વખતે એમની સેવા બહુ ઉપયોગી થઈ પડી હતી, અને પડિત મોતીલાલ નહેરૂના અવસાન પછી એસેમ્બલીમા મહાસભાના તેઓ જ અગ્રેમર નેતા થઈ પડેલા હે, અને પ્રમુખીય પક્ષના એક સમર્થ પ્રતિનિધિ તરીકે એમણે મળજુ છાપ બેસાડેલી છે.

એમણે ઈચ્છ્યુ હોત તો હાઈકોર્ટના ન્યાયાસન પર જઈ શક્યા હોત, કારોમારી કૌન્સિલના સભ્ય નિભાયા હોત પણ એવા માનની પરવા ન કરતા લોકસેના કરતાનુ એમણે વ્યાજબી ધાર્યું હતુ.

સન ૧૯૩૧ મા બધારણ પ્રમ્નના અગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ખાસ બેઠક નડિયાદ મુકામે મળેવી તેના પ્રમુખ તરીકે, એમની પસંદગી કરવામા આવી હતી, અને એમના નેતૃત્વ નીચે બધારણનું કોલકુ સફળતા-પૂર્વક હોંલાયુ હતું.

એમના પાત્રી મા ઈન્ડિઅનનેનુ સન ૧૯૨૪ મા મૃત્યુ થયુ હતુ, અને એમના પુત્ર શ્રીયુત ધીરભાઈએ આતરજાતિય લગ્ન કરેલુ છે.

શ્રીયુત ભુલાભાઈની દેશ સેવા વધુ ને વધુ વચગ્વી અને ક્રેતેહગદ નિનડે એમ સૌ મર્ષ દેશપ્રેમી ઈચ્છશે.

લીમરાવ લોળાનાથ દિવેદિયા

એમનો જન્મ અમદાવાદમાં તા. ૨ જુલાઈ ૧૮૫૧ ના રોજ થયો હતો. લોળાનાથ સારાભાઈના પાંચ પુત્રોમાં તેઓ ત્રીજા પુત્ર હતા.

પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરી અંગ્રેજીનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો; સન ૧૮૭૦ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરેલી પણ તે પછી એવો બ્યાલિ એમને લાગુ પડ્યો કે તેમાંથી તેઓ મુક્ત થવા પામ્યા નહિ. જો કે રોગગ્રસ્ત સ્થિતિમાં આગળ અભ્યાસ કરવાનું મૂંઝી દેવું પડ્યું પણ વિદ્યા પ્રતિ એટલી બધી પ્રીતિ કે જીંદગીપર્યંત એમનું વાચન અને લેખન કાર્ય આધુ રહેલું, અને તે યાન એક પદવીધરને શોભે એટલું વિદ્યાળ અને બ્યાપક હતું.

સન ૧૮૮૦ માં લીમરાવ ગાયકવાડી નોકરીમાં દાખલ થયલા અને લગભગ દશ વર્ષ વડોદરામાં ગાળેલા; સન ૧૮૮૬ માં શરીર પાછું બગડતા રજા ઉપર આવેલા; પણ તે સાગ થવા પામેલા નહિ અને તા. ૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૦ ના રોજ એમનું અવસાન થયું હતું.

એમનું લગ્ન પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકરના બહેન શ્રીમતી ચતુરશક્તી સાથે થયું હતું; તેમને નવ સંતાન થયેલા, જેમાંના સત્યેન્દ્રરાવે એક કવિ તરીકે સારી કીર્તિ મેળવેલી હતી; બીજા પુત્ર વીરમિત્રભાઈ ગુજરાત કૌલેજના વિદ્યાનના પ્રોફેસર તરીકે સારી નામના મેળવી હમણા જ નિવૃત્ત થયા છે.

મુખ્યાર્થ ગયા પછી એમનું શરીર કથળેલું; વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં એઓ એટલા સુંદર લાગતા કે છોકરાઓએ એમનું નામ “સરોવરની મુંદરી” “Lady of the Lake” પાડ્યું હતું.

પિતા સાથે એમણે કેટલેક સ્થળે, જેમકે અંબાજી, કપીરવડ, પ્રવાસ કરેલો; અને જે જાપ અને સંસ્કાર તેમના ઉપર પડેલા તેના ચિત્રો એમના કાવ્યોમાં જોવા મળે છે.

કવિતાની પેઢે મંત્રીત પ્રતિ એમને વિશેષ પ્રીતિ હતી; અને એમનું કદમાધુર્ય આકર્ષક થઈ પડ્યું. સમાજ સુધારાના અને પ્રાર્થના સમાજના સંસ્કાર એમને પિતા પાસેથી મળેલા; ન્હાનપણથી કવિતા કરવાનો જીંદ લાગેલો; સમાજના કાર્ત્ત્ત્વ પ્રવચન કરતા; અને વર્તમાનપત્રોમાં સુધારા વિશે લેખો લખી મોકલતા.

એમની કૃતલીક ગરબીઓ બહુ પ્રસિદ્ધિ પામી હતી.

દેવળદેવી નામથી એમણે એક સ્વતંત્ર નાટક લખ્યું હતું; પણ તે એમની હયાતી બાદ પ્રકટ થયું હતું. મેઘદુત અને પૃથુરાજરાસો એ એમની મુખ્ય અને જાણીતી કૃતિઓ છે. મેઘદુતનું લાખાતર પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે એક પક્ષ તરફથી તે પ્રતિ સખ્ત આક્ષેપો થયેલા; પણ આજે તેની યોગ્ય કદર થયા પામી છે, અને પૃથુરાજ રાસો એક સુંદર કાવ્ય છે, અને તે સૌ કોઈ એ વખાણ્યું છે; એની ચાલુ માગ રહેતા તેની નવી આવૃત્તિ સચિત્ર, એમના સંતાનો તરફથી હાથણા જ બહાર પડેલી છે.*

—: એમની કૃતિઓ :-

- (૧) મેઘદુત
- (૨) દેવળદેવી
- (૩) પૃથ્વીરાજરાસો

લોળાનાથ સારાભાઈ

એઓ ગાંધી વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ, અમદાવાદના વતની; એમનો જન્મ તા. ૨૨ મી જુલાઈ ૧૮૨૭ ના રોજ વડોદરામાં લીમડા પોળમાં થયો હતો. એમના પિતાશ્રી સારાભાઈ રેસિડન્સીમાં તે વખતે દફતર-દારના હોદ્દે હતા.

દશ વર્ષની વયે એમનું લગ્ન થયેલું; તે વખતે દેગવણી સેવાની બરોબર સવડ ન હોતી તેથી પિતા પાસે તેઓ દારસી શિખેલા; તેમ એક યુરોપિયન ગૃહસ્થ અંગ્રેજશાળા ચલાવતો ત્યાં તે અંગ્રેજી લખેલા, સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પણ સાફ હતું; વડોદરાના નિવાસને લઈને ધાર્મિક મરાઠીના પણ સંસ્કાર પામેલા. તે પછી જળમાર્ગે મુંબઈ જઈને તેમણે મુનસફની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. તે પછી સન. ૧૮૪૪ માં તેઓ મુનસફ નિમાયલા. સન ૧૮૭૪માં સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે સરકારે એમની એક-નિશાબરી અને પ્રમાણિક નોકરીની કદર કરી રાવજહાદુરનો ઇદકાળ બક્ષ્યો હતો, તેમ જ દક્ષિણના બીજા વર્ગના સરદારમાં તેમનું નામ મૂક્યું હતું.

નિવૃત્ત થયા પછી કચ્છના દિવાન થવા આગળી આવેલી પણ તેની તેમણે ના પાડેલી; અને નિવૃત્તિનો કાળ સોકસેવામાં તેમ ધર્મસુધારણા અને સમાજસુધારણાના કાર્યમાં વ્યતિત કર્યો હતો.

અમદાવાદ યુનિવર્સિટીની અને અમદાવાદ ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલબોર્ડના તેઓ સભ્ય હતા; તે ઉપરાંત ગુજરાત વર્નીક્યુલર સોસાયટી અને વર્નીક્યુલર ટેલેટ યુક કમિટીના સભ્ય તરીકે તેઓ આગળ પડતો ભાગ લેતા.

આરંભમાં તેઓ મૂર્તિપૂજને પૂરેપૂરા માનતા; પણ નવા વિચારના સંસર્ગમાં આવતા તેમણે મ્હોટું પરિવર્તન થવા પામેલું, એટલે મુધી કે પ્રથમ તેમણે અમદાવાદમાં ધર્મ સભા સ્થાપવામાં આગેવાની લીધેલી અને પછીથી અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના એમના હસ્તે જ થવા પામી હતી.

તેના અંગે એમણે ઈશ્વરપ્રાર્થના માળાનું પુસ્તક રચેલું જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે, જેમાંનાં ભક્તિનાં અને ઈશ્વરપુત્રિનાં પદો નવાજીના વિચારવાળા સૌને આદરપાત્ર થઈ પડે, એવી રીતે, પ્રાદ અને મધુર વાણીમાં લખેલાં છે.

એમનું અભંગવાણી એવું જ આકર્ષક છે; ગદ્ય લખાણ છૂટક મળી આવે છે પણ તે બહુ નથી.

સુધારક વિચારના તેઓ પ્રથમથી હતા એ એમની નોંધપોથી ઉપરથી માલુમ પડે છે; અને મહીપતરામે પરદેશગમન કરેલું, અને પાછા ફર્યા બાદ એમને શાંતિ તરફથી સોસલું પડેલું ત્યારે એક મિત્રભાવે તેઓ એમના પક્ષમાં ઉભા રહેલા અને તે બદલ શાંતિ બહાર ચલાવું પસંદ કરેલું; જે એમના માટે માન પેદા કરે છે.

ગુજરાતમાં નવજીવનનો સંચાર થયો તે વખતે પ્રગ્નજીવનના ઘડતરમાં બોળાનાથભાઈએ આગ્ર ભાગ લીધેલો. ફોર્જસ સાહેબને ને કવિ દલપતરામને ભેટો કરી આપવામાં એમનો જ હાથ હતો.

પૂર્વે જેમ નગરશેઠ કુટુંબ ચહેરી જીવનમાં અગ્રસ્થાન લેતું તેમ આપણા પ્રાંતમાં બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં બોળાનાથભાઈ એમના અનેકવિધ જનસુધારણાનાં સેવાકાર્યથી સર્વ પ્રદર્શિના કેન્દ્રરૂપ થઈ પડતા; અને એક સંસ્કારી, સાહિત્યરસિક, સંગીતશોખી અને સુધારક કુટુંબ તરીકે એમના ધરની પ્રતિષ્ઠા બઝાઈ હતી; અને આપણે મગરૂર થવા જેવું એ છે કે એમના કુટુંબીજનોએ એ પ્રતિષ્ઠાને વધારી એટલું નહિ પણ સાહિત્ય, સમાજ સુધારો, જનસેવા અને સંગીત પ્રચારના કાર્યોમાં કિંમતી ફાળો આપેલો છે.

ગુજરાતને મળેલો એ સંસ્કારવારસો ન્હાતોસૂતો નથી.

સન ૧૮૮૬માં બોળાનાથભાઈનું અવસાન થયું હતું.

—: એમની કૃતિઓ :-

- ૧ બોધસંગ્રહ
- ૨ ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા
- ૩ કરારનું શાસ્ત્ર
- ૪ મીતાક્ષરાના ઝણાણ

* પણ માહિતી માટે જુઓ બોળાનાથ ચરિત્ર કૃષ્ણરાવચિત્ર તેમજ નરસિંહરાવનું લખેલું "સ્મરણ સુકે".

મત્કાર લિઠાજી બેલમરે

મહાંમ સ્વર્ગસ્થ રા મત્કાર લિઠાજી બેલમરેનો જન્મ તા ૨૨ મી મે ૧૮૫૪ માં થયો. એમનું મૂળ વસ્તીસ્થાન પુણા જીનામાં જેલુરીની પાસે આવેલું બેલસર ગામ હતું. તેમના પિતાનું નામ લિઠાજી પત અને દાદાનું નામ મત્કારરાવ હતું. એટલે જે તેમના દાદાનું નામ તેજ તેમનું નામ હતું. તેમના દાદા અસલ પેટવાઈમાં મરાઠી સરદાર હતા, અને કુતાબા જીનાના નાગોદણા પ્રાંતના પાગેદાર હતા તેમના પિતાજી પત અશિક્ષિત હોવાથી લિઠાજી પતે કરતા લિઠાજી પતને ચાર પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હતી. પુત્રોના નામ રંગોપત, જાપુજી, મત્કારરાવ અને ખડેરાવ. પુત્રીઓના નામ વજાનાઈ અને જલુનાઈ, એટલે કે કૈનાસવાસી મત્કારરાવ પોતાના પિતાના નીજ પુત્ર હતા પણ અનુક્રમમાં ચોથા વચ્ચે હતા. લિઠાજી પતે કુતાબા જીનાના પેશુ ગામમાં પોતાનું ધરખાર બાંધીને વસતિ સ્થાન ધર્મ રંગોપત દાણા જીનાના મોખાડા, ઉપર ગામ પેટાના મહામ મરી હતા જાપુજી પેશુ તાનુકાના સરદારી વડીલ હતા.

કૈનાસવાસી મત્કારરાવે પોતાના મોટાભાઈની સાથે રહીને દાણામાં અગ્રેજી લાપાના નીચવા ધોરણોનો અને મુંબાઈની એન્જીનીયરિંગ હાઈસ્કૂલમાં ઉપલા ધોરણોનો અભ્યાસ કર્યો અને સને ૧૮૭૦માં મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં પાસ થયા ત્યાર પછી મુંબાઈની એન્જીનીયરિંગ કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરીને સને ૧૮૭૪માં બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં મસ્કૂતના શિક્ષક નીમ્યા નોકરી પર હતા તોપણ તેમની વિદ્યાવિદ્ય પહેલાની માફક કામ્ય હતી. રાજકોટથી સુરત, સુરતથી પાછા રાજકોટ અને રાજકોટથી જુનાગઢ ખાલી થઈ જુનાગઢ ૧૮૭૭થી ૧૮૮૩ સુધી પાંચ વર્ષ રહ્યા. આ બધે કોલેજ સુધેવથી તેમના ઉપરી હેડમાસ્તર મહાંમ રા. સા. ઉત્તમરામ નરબેરામ મહેતાજી જ હતા. રા. સા. ઉત્તમરામ તેમને અતિ ઉલોગી, ઉત્સાહી અને પાપખીર સમજીને તેમના પર પ્રીતિ ગાખતા.

જુનાગઢ હાઈસ્કૂલમાંથી બહારીને વીરમગામની એન્ડ્રો વર્નોક્યુલર સ્કૂલના હેડમાસ્તર વરીકે નીમ્યા ત્યાં સને ૧૮૮૭ સુધી રહ્યા. વિરમ ગામ આવ્યા પછી તેઓએ ગુજરાતી લાપાનું માર્મિકપણે અધ્યયન કરવા.

માડયું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ જાહેર કર્યો પ્રમાણે જોન રુઝવર્ટ
મીલનુ 'લિથર્પ્રિન્ટ' નામક ગ્રંથનુ બાપાતર સોસાયટી તરફ મોકલ્યું, તે
પરીક્ષક કમિટીમા મૂકાઈને સર્વોત્તમ દર્જ્ય, અને તે માટે રૂ. ૧૫૦ નું
ધનામ મળ્યું. વિરમગામમા પ્રાર્થનાસમાજ, નેટીવ જનરલ લાઈબ્રેરી,
લોકહિતવર્ધક સભા અને જોઈન્ટ સ્ટ્રોક કંપની ઉભી કરીને તેની માર-
ફત પહેલુ જાપખાનુ સ્થાપન કર્યું. વિરમગામની મ્યુનિસિપાલિટીમા
ચેરમેન તરીકે સાર્વજનિક કામો કરતા હતા તે વખતે વિરમગામમા
સખજગજ રાવજહાદુર લાલચાંકર હોવાથી તેમની સાથે પ્રથમ પરિચય
થયો. વિરમગામની લોકહિતવર્ધક સભાની મારફતે મુળાર્થ અને કલકત્તામા
સને ૧૮૮૫ અને ૧૮૮૬ની સાલમા ભરાયલી ઈડીયન નેશનલ કોંગ્રેસમા
હેલીગેટા મોકલ્યા.

વિરમગામથી સને ૧૮૮૭મા અમદાવાદની હાઈરકુલમા બદલી થઈ.
અહિંઆ તેમને ગુજરાતી બાપામા એક સારી ગુજરાતી-અંગ્રેજી ડીક્ષનેરી-
ની ઘણી જ ખોટ છે એવુ જણાયુ, અને ત્યારથી ડીક્ષનેરી લખવાનુ કામ
સર કરવા માંડયુ, એટલામા રા. રા. હરિશંકર પાઠક તરફથી તેમને દ્રવ્ય
સંબંધી મદદ મળી. તે ડીક્ષનેરી ઈ. સ. ૧૮૯૫મા ઇપાઈને બહાર પડી.
આવી ડીક્ષનેરી ગુજરાતી બાપામા પ્રથમ હોવાથી પહેલી આવૃત્તિની
નકલો બે ત્રણ વરસમા ખપી ગઈ. બીજી આવૃત્તિ થલુ વિસ્તૃત પ્રમાણ-
સર લખવાનું કામ ઈ. સ. ૧૮૯૯મા હાથમા લીધુ. તે આવૃત્તિ ઈ. સ.
૧૯૦૫મા ઇપાઈને બહાર પડી. આ ડીક્ષનેરીના કામમા વિશેષ કરીને
સ્વ. ડૉ. ટેલર તરફથી કેટલીક સૂચનાની અને ખીસીસ ટેલર તરફથી
શબ્દસંગ્રહની સારી મદદ મળી હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૧મા અમદાવાદ શહેર-
મા સનાતન ભારતધર્મ મહાપરિષદનું દ્વિતીય અધિવેશન થયુ તેના તેઓ
મુખ્ય સેક્રેટરી હતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૩મા તેઓ અમદાવાદની મેઈલ ટ્રેનીંગ કોલેજમા વાઈસ
પ્રિન્સીપાલ નામાવા. પોતાની આવૃથાપા મરાળી છતાં ગુજરાતી જેવી
પારખી બાપાના પ્રાવીણ્ય મપાદન કરીને ગુજરાતની ટ્રેનીંગ કોલેજમા વાઈસ
પ્રિન્સીપાલની પદવી મેળવી એ તેમને વિશેષ જાણ્યારપદ છે. ડીક્ષનેરી
જેનું ભારતી કામ એક હાથે થવાથી તેમના ગાનનત્વ ઉપર ઘણી જ
ખરાબ અસર થઈ, તેમને અપખમાર (Appoplexy) નો રોગ થયો અને

છેવટે ઈ. સ. ૧૯૦૬ની ૪થી એપ્રિલ બુધવારે (ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૦ ને દિવસે) સવારમાં કલાક ૧-૪૫ મિનિટ તેમનું દેહાવસાન થયું.

પ્રાર્થના સમાજના તેઓ ધણા ચુસ્ત અનુયાયિ હતા તેઓ વિરમ-મામ હતા ત્યારે તેમણે રા. બા. લાલસાંકરભાઈની મદદથી પ્રાર્થનામાજ રચાઓ; તે હજી ત્યાં ચાલુ છે. સમાજના તેઓ મળીવાર ઉપદેશ કરતા તેમજ વાર્ષિકાત્મક વખતે પુરાણ વાચતા.

સંસાર સુધારાના મંમંથમાં તેઓ સુધારાવાદી હતા, લોક રૂઢિને ચુસ્ત રીતે વગગી ન રહેતા હાલના ઢાળને અનુમરીને લોકોએ પોતે રૂઢિ પાળવી જોઈએ એવા તેમનો મત હતો. હાલના જમાનાની આગળ કે જ્યાં દિનપ્રતિદિન નવી યાત્રીય શોધો બહાર પડે છે અને લોકોની ઐદિક યાત્રા સુખકર થતી જાય છે, એવા જમાનાની આગળ, કૃપમંડુક જેવી સંકુચિત દૃષ્ટિથી દૃઢચએલી રચાનિક રૂઢિઓ નાશુદ કરવી જોઈએ, એવું તેઓ ધારતા.

એટીન્સ્ટન ડ્રોલેજના વિદ્યાર્થી તરીકે શીખતા હતા સારથી બાપા-સાહિત્ય સંમંધી વિષયોનો તેમને ધણો શોખ હતો. ગુજરાત પ્રાતઃ પ્રથમ નોકરી મળી ત્યારથી ગુજરાતી બાપાનું ખીજી બાપાઓ સાથે (સંસ્કૃત અને મરાઠી) થઈ જ મળતાપણું છે એમ માલમ પડવાથી ગુજરાતી બાપાનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરીને અધ્યયન કરવા લાગ્યા, પહેલવહેલાં તો ગુજરાતી લોકોની મધ્ય વર્તીમા રહીને જે કાંઈ નવાઈ જેવી કહેવતો શબ્દપ્રમયો અને વાક્યો માલમ પડતા તે પોતાની ગમરખવહીમા નોંધ કરી રાખતા અને ખીજી (એટલે મરાઠી, સંસ્કૃતમા) બાપામા તેવી જ કહેવતો, વાક્યો વગેરેની સાથે સરખાવતા ભેદ માલમ પડે તો તે ભેદ શાથી થયો, તેનું ખીજી સાથે વિવેચન કરતા.

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમા હતા ત્યારે રા. રા અમીયર રજુહોડજી દેસાઈ અને રા. રા તાપીશંકર પ્રાણશંકર દ્વે વરફથી વિવેચન કરવામા મદદ મળતી

મરાઠી બાપામાં એકે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું નથી. સ્વાભાવિક રીતે મરાઠી બાપામા લખવા કરતા ગુજરાતી બાપામા ગ્રંથો લખવા વરફ તેમની વધારે પ્રવૃત્તિ હતી System of Government of In-

તા નુ પુના મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજના આસિસ્ટન્ટ મારતર મી વિષય વાસુદેવ નાટકરે મરાઠીમા કર્યું છે

આ સિવાય તેમણે હિન્દી, લેટિન અને ફ્રેન્ચ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આસાધારણપણે બીજા વિષયો કરતાં ભાષા વિષય તરફ વધારે લાગણી હતી.

તેમણે મરાઠી ભાષાની કેન્ડી અને મોસ્વર્થની ડીક્શનરીઓની સુધારા વધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેને માટે તે વખતના કેળવણી આતાના વડા મી જમ્જિસે જોધતા શબ્દો, વાક્યો ઇત્યાદિનો સંગ્રહ કરવાનો અધ્યવિભાગના મરાઠી શાળાના મારતરેને હુકમ કર્યો હતો, અને તે પ્રમાણે મી હરિચંદ્ર પાઠકને પ્રેલાક manuscripts મળ્યા છે. તેને માટે મરાઠી લેખકોની એક કમિટી નીમાધને તેના મેનેજીંગ એડિટર કેલાસવાસી મહારરાવ હતા.

એમની કૃતિઓ.

- (૧) હિન્દુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ
- (૨) System of Government in India.
- (૩) Any-Eng Dictionary (2 Volumes)
- (૪) Dr Bhandarker's Sanskrit First Book in Gujarati
- (૫) Translation into Gujarati of R S Tar khadker's Marathi Translation Series (in 8 parts)
- (૬) રવાત ૫

મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી

એઓ રાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, નદીઆદના વતની; એમનો જન્મ સન ૧૮૪૦ માં વૈશાખ વદી આઠમને રાત્રિવારે નડિયાદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ સૂર્યરામ શિવરામ અને માતાનું નામ ઉમેદ-કુંવર હતું એમની વય આઠ માસની થતા, સૂર્યરામનું મૃત્યુ થયું; અને મન:સુખરામના ઉછેર અને કેળવણીનો ભાર માતૃથી ઉમેદકુંવર ઉપર આવી પડ્યો હતો.

આજની જેઠે તે સમયે કેળવણી લેવાની સુગમતા નહિ તેથી તેમને ખેડા, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે ફરવું પડેલું; જેવટે સન ૧૮૬૧ માં એન્કિન્સ્ટન કૉલેજની પરીક્ષામાં પાસ થયલા, વધુ અભ્યાસ અર્થે મુબાઈમાં રહેવાનું થયું, પણ આખે ગરમી લાગવાથી, જે વર્ષ પછી અભ્યાસ છોડી દઈને માધવલાલ ધીરજલાલની પેઢીમાં તે જોડાયા હતા. એ કાળે મુબાઈમાં શેરસદાનો વા પૂર જોરામાં વાતો હશે, અને સદામાં મન સુખરામભાઈ પૈસા કમાયા હતા.

અમદાવાદના નિવાસ દરમિયાન તેઓ બુદ્ધિગ્રાસમાં લેખ લખતા તેમજ વિદ્યાર્થક સલાના સભ્ય તરીકે આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા, અને મુબાઈમાં રથાથી રહેવાનું થતા ત્યાં તેમણે શ્રી ફોર્બસ સભા રથાપી હતી અને બુદ્ધિર્ધક સભાના તેઓ એક અગ્રગણ્ય સભ્ય હતા.

મુબાઈમાં તેમનું જીનાગદના દિવાન સુદ્ધ એકળજી આવ્યાને મળવું થતા અહિં એ બન્નેની વચ્ચે મૈત્રિ મંજૂ થઈ ગઈ, તેના પરિણામે સન ૧૮૬૯ માં તેઓ જીનાગદ રાજ્યના મુબાઈના એજન્ટ નિમાયતા, અને તે પછી તેમની નિમણૂક કમે કમે, કચ્છ, ઈડર, લાવનગર વગેરે રાજ્યોના એજન્ટ તરીકે થવા પામી હતી, અને તેઓએ રાજ્યોમાં એટલો મોટો લાગવગ ધરાવતા અર્થ પડ્યા હતા કે રાજ્યોના દિવાનોની પર્મદગી કેટલીક વાર તેમની સૂચનાનુસાર થતી રાજ્યોના કામકાજ અને વહેપારમાં તેઓ પ્રવૃત્ત રહેતા તો પણ પૂર્વકાળનો વિદ્યાભ્યાસજ તેમણે છોડ્યો નહિ; અને તેમની આસપાસ વિદ્વાનો અને સાહિત્યરસિકોનું એક ન્દાનું મહાજન ભરેલું રહેતું; અને તે સૌને તેઓ ઘટવું ઉત્તેજન આપતા

શુદ્ધ સુજરાતી લેખન માટે તેઓ ખાસ કાળજી રાખતા એટલું જ નહિ પણ તે લેખનશૈલી તદ્દન સંસ્કૃતમય કરી ચૂકતા; તેથી તેમનું લખાણ ખીજા બધા કરતા નિરાણું પડતું.

તે ઉપરાન્ત વેદાત પ્રતિ એમને વિશેષ પ્રેમ હતો, તે એમણે ગ્વેલા પુસ્તકો ઉપરથી માલુમ પડે છે.

સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ ઉપર એમના કેટલાક સંસ્કાર પડેલા અને એ સંસ્કાર વારસો એમના પુત્ર તનસુખરામને પૂરો મળેલો; અનેની લેખન-શૈલી એક જ ધારીની.

—: એમની કૃતિઓ :-

- (૧) અરતોદય તથા નળદમયતી
- (૨) દેશીરાત્ન્ય અને મનુસ્મૃતિમનિ રાત્ન્ય તીતિસાર
- (૩) કૌર્મસ જીવનચરિત્ર
- (૪) સુગ ગોકળજી ગ્રંથો અને વેદાત
- (૫) કરસનદાસ અને તત્સજધેમા વિચાર
- (૬) વિચાર સાગર
- (૭) વેદાત વિચાર
- (૮) A sketch of Vedant Philosophy
- (૯) ઉત્તર જ્યકુમારી
- (૧૦) મધુરલખાલા
- (૧૧) વિપત્તિ વિષે નિબંધ
- (૧૨) અદ્વૈતાનુભૂતિનું સદિષ્પણ બાબાતર
- (૧૩) વાર્તિક તથા લેખનવાચન

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

એએ માટે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ, જન્મ તા. ૩૭ ડિસેમ્બર સન ૧૮૨૬ ના રોજ સુરતમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રૂપરામ ઉમિયાશંકર નીલકંઠ હતું અને એમના માતૃશ્રી મહીપતરામને દોઢ વર્ષના મૂકીને મૃત્યુ પામેલા એમના કાકાની રિયતિ પ્રથમ સારી હતી; પણ સન ૧૮૩૬ ની મ્હોટી આગમાં સઘળી મિલકત, ધરમાર વગેરે તારાજ થતા, તેમની રિયતિ તંગ થઈ પડી હતી. ૧. ૬ ના માસિક પગારે જહાત ખાતામાં તેઓ નોકરી કરતા. મહીપતરામે ૭ વર્ષની વયે વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કરેલો અને સન ૧૮૫૪ માં એન્ફીન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટની ત્રીજા વર્ષની પરીક્ષા ઉંચે નંબરે પાસ કરી હતી; નિશાળખાતામાં ટુંકા પગારની નોકરી કરતે કરતે તેમણે અભ્યાસ આગળ વધારેલો, સન ૧૮૫૦ માં સુરતમાં હતા તે વખતે “પરહેજગાર” નામનું પત્ર તે એડિટ કરતા હતા; અને મુબાર્ક ગયા બાદ પુલ્લિવર્ધક સલા, શાન પ્રકાશક મંડળી, રદ્દડન્ટસ લિટરરી અને સાયન્ટિફિક સોસાયટી વગેરેમાં ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતા. કરસનદાસ પરમામ જતા તેમનું “સત્ય પ્રકાશ” કેટલોક સમય ચલાવેલું તે પછી સન ૧૮૫૭ માં અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના એક્ટિંગ હેડમાસ્તર નિમાઈ, પાછળથી ડેપુટી એન્જીનેયરશ્રી ઇન્સ્પેક્ટર થયા હતા. એ વખતે એમને રાવ સાહેબનો હકીકાળ સરકારે બહેલો; સન ૧૮૫૯ માં એમણે હોપ વાચનમાળા કમિટીમાં કામ કર્યું હતું, ત્યારબાદ સન ૧૮૬૦ માં ટ્રેનિંગ શાળાઓનો અનુભવ મેળવવા સરકારે તેમને ઇંગ્લાંડ મોકલ્યા હતા; જે તે સમયે એક સાહેસ હતું; તે બદલ માતિ તરફથી એમને પુષ્કળ વેઠવું પડેલું પણ નાહિંમત ન થતા તે સઘળું તેમણે સહન કરેલું, બોળાનાથભાઈએ એમને હિંમત બહાદુર કહેલા તે ઉપમા એમણે અક્ષરસઃ સારી પાડી હતી.

સન ૧૮૬૧ માં તેઓ અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે નિમાયલા; તેમજ સરકારખાતા તરફથી બાપાન્તર કરવાનું કામ તેમને સોંપાયેલું હતું.

એક બાહોશ કેળવણી નિષ્ણાત તરીકે તેઓ આખા ગુજરાતમાં જાણીતા થયા હતા, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતમાં કેળવણીનો પ્રચાર

કરવામાં એમણે બહુ સંગીન કાર્ય કર્યું હતું; અને વિશેષમાં એમના હાથ નીચે લાણી મથેલા રજાલરો ઉપર એમના હિન્દ અને પવિત્ર સંસ્કાર પાડેલા કે સૌ દ્રાઈ એમનું નામ આજે પણ કૃતચૂતાપૂર્વક યાદ કરે છે.

એમના ઉત્તમ કાર્યની કદર તરીકે નામદાર સરકારે એમને સન ૧૮૮૫ માં સી. આર્ચ. ઈ; નો ઈલ્કાબ બક્ષ્યો હતો.

‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ એમના પ્રયાસથી અસ્તિત્વ પામેલું; અને એક સાહિત્યકાર તરીકે એમણે રચેલા પુસ્તકો “વનરાજ ચાવડા,” “સધરાજ જેસંગ,” “અકબર ચરિત્ર” અને “ભવાઈ સંગ્રહ” ગુજરાતી સાહિત્યમાં સદા યાદગાર રહેશે. તે ઉપરાંત મંજ્યાબંધ પાઠ્યપુસ્તકો સરકારી કેળવણી ખાતા માટે તૈયાર કર્યા હતા.

સરકારી અધિકારી તરીકે એમણે જે પ્રશસ્ત કાર્ય કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કર્યું તે સિવાય જનસુધારણા અર્થે, સમાજ સુધારા અને ધર્મના વિષયમાં એમણે પ્રગતિમાન પ્રવૃત્તિ આદરી હતી, જે અસરકારક નિવડેલી; તેને લઈને તેઓ ખાસ સુધારક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

વધુમાં એક નામરિક તરીકે તેમની સેવા અનુકરણિય હતી, જે નીચેની હકિકત પરથી સમજાવશે.

“પ્રાર્થના સમાજ” ની સ્થાપનામાં તેમણે બોળાનાથ સારાભાઈ સાથે હિસાહબચેઈ બાગ લીધો હતો અને તેના તે મંત્રી અને પ્રમુખ પણ હતા. ‘વિધવા પુનર્લગ્ન સલા’ ના તે મંત્રી હતા, અને ‘હિંદુ સંસાર સુધારા સમાજ’ ના પ્રમુખ હતા. ‘નિયત ઈન્ડિયન એસોસિએશન’ ની ગુજરાત શાખાના તે મંત્રી હતા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી તરીકે ૫૬૨ વર્ષ સુધી રહી સાહિત્ય સેવા કીધી હતી, મુસલમાનોમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવા તેમણે પ્રયત્નો કર્યા હતા. એન્જીમને ઈસ્લામના તે સેક્રેટરી હતા. ‘પ્રાણીઓનું ઘાતકીપણું અટકાવનારી સલા’માં પણ તે હતા. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના તે કમિશ્નર હતા, અને ત્રણેક વર્ષ ચેરમેન પણ હતા. લોકસેવાના તેમણે ઘણા કાર્યો કીધા છે. સાબરમતીમાં પૂર આવેલું તે વખતના બચાવ ફંડના, આગના બચાવ ફંડના, પતના રોગી માટેના ફંડના, એવા અનેક ફંડના તે સેક્રેટરી હતા. (વિદેહી ગુજરાતી અક્ષરો પૃ. ૨૦)

એમાં વધારે ખુશી થવા જેવું અને મગરૂરી લેવા જેવું એ છે કે

એમણે ઉપારેલાં એ જનસેવાનાં કાર્યોને એમના પુત્ર અને પુત્રવધુ સર. રમણભાઈ અને લેડી વિદ્યાબહેને બહુ આગળ વધાર્યાં છે અને ખીલવ્યાં છે.

તા. ૩૦ મી મે, સન ૧૮૯૧ ના રોજ એઓ એકાએક કોલેરાના ભોગ ચર્ષ પડેલા અને એમનું અવસાન થયું હતું.

એમના સ્મારકે તરીકે મહીપતરામ આનાયાશ્રમ એમના મિત્રો અને શિષ્યો તરફથી સ્થાપવામાં આવેલું, જે ગુજરાતમાં આજે એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા ગણાય છે.

: એમની કૃતિઓ :

(૧) પાર્વતીકુંવર આખ્યાન	(૧૬) કેળવણી પ્રકાશ
(૨) કાવ્યદોહન	(૧૭) શિક્ષાપદ્ધતિ
(૩) ભવાઈ સંગ્રહ	(૧૮) ઈશ્લાહની મુસાફરી
(૪) વનરાજ આવડો	(૧૯) જગતનો પ્રવાસ
(૫) સધરાજ જેસંગ	(૨૦) રાજનીતિ
(૬) સાસુ વહુની લગાઈ	(૨૧) ઈશ્લાહનો ઇતિહાસ
(૭) ચુરપત્તિ પ્રકાશ પ્રવેશગ્રંથાવલિ	(૨૨) ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ
(૮) ભૂતળવિદ્યા	(૨૩) જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા
(૯) ગુજરાતી ભાષાનું ન્યું વ્યાકરણ	(૨૪) ભારતખંડનો ઇતિહાસ
(૧૦) પદાર્થ વિજ્ઞાન	(૨૫) યુરોપનો ઇતિહાસ
(૧૧) વિદ્યાપ્રવેશ ગ્રંથાવલિ	(૨૬) અક્ષર
(૧૨) ખેતી	(૨૭) કરસનદાસ મૂળશ્રુતું ચરિત્ર
(૧૩) ભૂગોળવિદ્યા	(૨૮) એમ્બરકૃત ચરિત્ર નિરૂપણ
(૧૪) ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો ભા. ૨	(૨૯) દુર્ગારામ મંછારામ
(૧૫) આરોગ્ય વિદ્યા	

મૂળજીભાઈ પીતામ્બરદાસ શાહ

એઓ માટે વીચા વાયઝ વણિક, વડોદરાના વતની છે. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પીતામ્બરદાસ મોતીલાલ અને માતાશ્રીનું નામ લિજ્જતબા છે. એમની પત્નીનું નામ પદ્મવતી છે. એમણે વડોદરાની શ્રી સયાજી હાર્દિકૂલમાં મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે. હાલમાં વડોદરામાં રહેણાંચરી વગેરે સામાનની દુકાન ચલાવે છે.

કવિતા અને નાટક પ્રતિ વિશેષ પ્રીતિ છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ એમના પ્રિય કવિ અને લેખક છે. હાલમાં વડોદરા સાહિત્યસભાના તે મંત્રી છે.

-: એમની કૃતિઓ :-

(૧)	રણુરસિયાના રાસ	૧૯૩૧
(૨)	રાસનિકુંજ	૧૯૩૪
(૩)	કૂલવેણી	૧૯૩૬
(૪)	રાસપદ્મ	અપ્રસિદ્ધ

સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

સુરતના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ નીલકંઠ મહેતાએ નવાબના કારભારી તરીકે સારી નામના મેળવેલી. ત્યારથી એમના વંશજો નીલકંઠ મહેતાના ઉપનામથી ઓળખાયા છે. એજ કુટુંબમાં રા. સા. મહીપતરામનો જન્મ થયેલો. સૌ કોઈ કાળુ પાણી-દરિયા-ઓળખવાને ડરતું અને નાતનો વળાંક ત્રાસ, તેવે વખતે સિદ્ધાંત પદ્ધતિનું નવું જ્ઞાન અને વિશેષ અનુભવ લેવાને તેમણે ઇંગ્લાંડ જવાનું સાહસ ખેડેલું. એ રીતે પરદેશગમનનું દારૂ ગુજરાતીઓ માટે ખુલ્લું કરી આપવાનું માન તેમને ધટે છે. પણ તેના કરતાં જિજ્ઞાસુઓ તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ અને કીર્તિ જાહે છે. ખરી રીતે ગુજરાતમાં જિજ્ઞાસુનું વૃક્ષ તેમણે જ ઉછેરી પોષેલું, જેના મિષ્ટ ફળ આપણે અત્યારે અનુભવી રહ્યા છીએ. તેમના હાથ નીચે સિદ્ધાંત લીધેલા સેંકડો રજાસરો અદ્યપિ તેમના પ્રતિ ગુરુભક્તિ દર્શાવી તેમનું પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કરે છે.

પોતે જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાનનાં સારાં અને સુંદર પરિણામ જોયેલાં તેથી જનતામાં તેનો બને તેટલો પ્રચાર કરવાને તેઓ મથાશક્તિ મળ કરતાં હરકોઈ સાર્વજનિક હિલચાલમાં તેઓ જોડાતા. ધણાં વર્ષો સુધી તેઓ “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” ના ઓનરરી સેક્રેટરી રહ્યા હતા. વળી “અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ” સ્થાપનામાં પણ તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધેલો. એમનાં પત્ની પાર્વતીકુંવર પણ એટલાં સુશીલ અને પ્રમાણ હતા. અને પોતાના પતિ સાથે તેઓ પણ જાહેર હિલચાલમાં રસ લેતાં. એમનાં ગુણોનું સુંદર વર્ણન રવ. કવિ. ગણપતરામે તેમના પાર્વતીકુંવર ચરિત્રમાં કર્યું છે. એવાં પ્રુવચશાળી બાઈના પેટે જન્મ લેવો એ પણ એક સદ્ભાગ્ય છે.

સન ૧૮૬૮ ના માર્ચની ૧૩ મી તારીખે રા. બા. રમણભાઈનો જન્મ થયો હતો. તેઓ રા. સા. મહીપતરામના ત્રીજા-સૌથી ન્હાના-પુત્ર હતા. તાલુખીગરેલું તો એ છે કે ચાર વર્ષની છેક કાચી વયે, જિજ્ઞાસુ શાસ્ત્રમં. નિષ્ણુત્ત્વ એવા રા. સા. મહીપતરામે, તેમને-રમણભાઈને-પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું શરૂ કરેલું. આઠ વર્ષની વયે તો તેઓ ઇંગ્રેજ વર્ગમાં દાખલ થયેલા અને પંદરમે વર્ષે સન. ૧૮૮૩ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા

અમદાવાદ વિભાગમાં સૌથી હવે નંબરે પાસ કરેલી. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં ફોલોઅર્સ નિવડતા તેઓ સન ૧૮૮૪ માં ગુજરાત કૉલેજમાં ભેડાયા; એક રફોલરથીય પછી મળી પછી તે વખતે મુખ્યમંત્રી એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થનું આકર્ષણ જળઈ હતું, તેથી બીજે વર્ષે અહિંની શિષ્યવૃત્તિનો લાભ હોડીને તેઓ એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં ગયેલા

નમળા તબીબતને લીધે ૧૮૮૬ માં ૭ માસ સુધી તેમણે અભ્યાસ શિથિલ કર્યો તે પ્રસંગે તેઓ પાછા ગુજરાત કૉલેજમાં થોડો વખત આવેલા પછી બી. એ; ની છેવટની પરીક્ષા તો તેમણે સન ૧૮૮૭ માં એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાંથી જ પાસ કરેલી આપણા ઘણાખરા દેશનેતાએ પોતે એલ્ફીન્સ્ટનની અન હોવા માટે મનરૂરી લે છે, તેમ જા. રમણભાઈ પછી પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થના હાથ નીચે શિક્ષણ અને તેમનો આદ્ય મંથાદન કમવાની સાથે એક એલ્ફીન્સ્ટની અન તરીકે પોતાનો હક-Privilege-નોંધાવી શકે, બી. એ; માં હિતિદાસ અને અર્ધશાસ્ત્ર એમનો ઐતિહાસિક વિષય હતો, એમ. એ, માં તત્ત્વજ્ઞાન લઈને બેસવાની તેમની હિમેદ હતી પછી તે બર આવેલી નહિ તેમના સહાધ્યાયીઓમાં સર મનુભાઈ નદરાંકર મહેતા, મણિશંકર રત્નજી જાદવ અને પ્રો. કાશીગમ સેવકગમ હવે એઓ મુખ્ય હતા. પ્રો. વ્યવસ્તરરામ તો તેમની એક વર્ષ આમળ હતા. છતાં એ ગુજરાતી મડળીએ કૉલેજમાં ગુજરાતી એલ્ફીન્સ્ટન સભા 'સ્થાપેમી જેમાં રા. જા. રમણભાઈએ 'કવિતાની હિતપતિ અને સ્વરૂપ' વિષે વ્યાખ્યાન આપેલું, જે હજી પછી મનનીય માધુમ પડશે.

સન ૧૮૮૬ માં તેઓ એલ.એલ. બી, થયા. એજ વર્ષમાં એમના લગ્ન, જાણીતા સુધારક સરદાર બોળાલાથ સારાભાઈના દોહિત્રી, વિદ્યાગૌરી સાથે થયા. એમનું પહેલું લગ્ન મુસ્તમાં સન ૧૮૮૪ માં થયેલું પછી પહેલા પત્ની સન ૧૮૮૮ માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા.

એમ એ, ના અભ્યાસ માટે પ્રયત્ન જારી રાખ્યો હતો તે દરમ્યાન અમદાવાદ કિરફીકટ કોર્ટના હેક ક્લાર્ક અને કનાર્ક એન્ડ ધી કોર્ટ (શિર સ્નેદાર) નિમાયા તે પછી એલ.એલ. બી, થઈને એક માસ અમદાવાદમાં સખજડજ નિમાયા, અને તે પૂર્વે સન. ૧૮૯૧ માં રા. સા. મહીપતરામ ભાઈ કૉલેજના એકાએક ભોગ થઈ પડ્યા, એ દુષ્કાંડ બનાવ પડી અમદાવાદ હોડવું તેમને મધ્ય નહિ અને તેથી અમદાવાદ કિરફીકટ

કોર્ટમાંની નોકરી સને ૧૮૯૭ માં છોડી અને વહીસાત કરવા માંડી. આ પછી તેમની સખ જડજ તરીકે ગોધરે નિમણુંક થઈ પણ તેમણે તે તેની ના પાડી. આજે એક જાહોશ અને આગેવાન વહીસેમાં તેમની ગણના થાય છે. કેટલાક માને છે કે એક સખજડજ તરીકે તેઓ ચાલુ રહ્યા હોત તો તેમની કારકિર્દી કંઈ જુદું જ રૂપ લેત. તેઓ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં વિશેષ ફાળો આપી ચકત; પણ એ પ્રશ્નની ચર્ચામાં આપણે અહિં નહીં ઉતરીએ. સને ૧૮૮૮ માં બાલચોમાં પ્રગણિત વિચારપદ્ધતિનું (મત્રા, આચારની કિષાઓ અને ભાષાન્તર સાથેનું) 'વિવાહ વિધિ' નામે પુસ્તક તેમણે બહાર પાડ્યું.

સન ૧૮૮૭ માં બી. એ; ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા પછી "પ્રાર્થના સમાજ" તરફથી પ્રસિદ્ધ યતા માસિક 'જ્ઞાનસુધા' નું તંત્રીપદ તેમણે સ્વીકાર્યું; જે પદે સન ૧૯૧૮ માં એ પત્ર બંધ થતાં સુધી કાર્ય કર્યું. ગુજરાતી માસિક સાહિત્યમા 'જ્ઞાનસુધા' નો ફાળો દિખતી છે; તેમાં રમણભાઈના વ્યક્તિત્વની છાપ સ્પષ્ટ માત્રુમ પડી આવે છે, બધે રમણભાઈ એજ 'જ્ઞાનસુધા' એમ આપણે કહી શકીએ.

વળી વસન્તના તંત્રી તરીકે તેમણે બાર વર્ષ કાર્ય કર્યું તેની નોંધ તે પદ ફરીને સ્વીકારતાં પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર જાણભાઈ દ્રુવે નીચેના શબ્દોમાં લીધી હતી, તે અત્રે ઉતારવી પ્રસંગોચિત થઈ પડશે.

"પ્રભુએ આ જીવનમાં મને મ્હોટામાં મ્હોટું સુખ આપ્યું છે તે મિત્રોનું છે. ખરે અણીને વખતે ભાઈ રમણભાઈને પ્રેરણા થઈ કે વસન્તનો સંબંધો ભાર એમણે પોતે ઉપાડી લેવે. અને મને ઉપર કહેલી ચિન્તાથી મુક્ત કરવે. રા. રમણભાઈએ તે પ્રભાણે મને સુચના કરી, અને ઉપ-કારથી જીભરાતા આદ્ર દુહરે એ મેં સ્વીકારી: અને વસન્ત તે દિવસથી રા. રા. રમણભાઈના તન્ત્રીપદ નીચે મૂકાયું. આ ગર્હ કાલની વાતને આજ બાર વર્ષ થયાં; ગંગાનાં નીર કટલાંએ વહી ગયાં!

સહુને જાણીતું છે કે રા. રમણભાઈની લોકસેવા સર્વતામુખી હોઈ એમને સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવાનો થોડો જ વખત મળે છે. તથાપિ એમના જીવનની ધન્યતા, એમના સુખી મૈત્રુગ્નિક જીવનની જાણી જાણે દરજગે, સાહિત્યની સેવામાં જ એ માને છે. એમના અસંખ્ય વ્યવસાયો-માંથી સમય કાઢી એમણે આ પત્રના તન્ત્રી તરીકે જે કામ કર્યું છે. તે

માટે જેમ દુઃખોનો ઉપકૃત હું તેમ મુજબ પશુ એમનું આભારી છે. સમય થોડો મળવાથી એ આ પત્રમાં બહુ લખી શકતા નહોતા, પરંતુ ત્યારે ત્યારે એમણે લખ્યું છે ત્યારે ત્યારે ઉત્તમ જ લખ્યું છે, અને મુજબતના માહિત્યના હિતમાં ખાતર દુઃખોને સવિનય પ્રાર્થના કરી હું કે વમન્તનું તન્ત્રીપદ હોડાયા પછી પણ વસન્ત પ્રાણે મમત્વ ધરાવજો, અને તમારા સુન્દર અને વિચારભર્યા લેખોથી એના પાનાં દીવાવજો.”

[વમન્ત વર્ષ ૨૩, અંક ૧ માધ, મે ૧૯૮૦.]

આ પ્રમાણે એક સમય વિવેચક તરીકે તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી આપણા વિવેચન સાહિત્યમાં મેકાલેના નિબંધોની જેમ પાછળથી “કવિતા અને માહિત્ય” એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના એ લેખોના સંગ્રહ કાષ્ઠ ઉપયોગના એક શિષ્ટ ગ્રંથ તરીકે બહુ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે.

‘જ્ઞાનમુદ્રા’ નું તન્ત્રીપદ તેમનો ઓછો સમય લેતું નહિ, છતાં તે સાથે અન્ય સાહિત્ય સેવા આપી હતી આપણા કેટલાક સામાજિક ક્ષેત્રોમાં અને જ્ઞાતિના રીતગિવાજો નિરર્થક અને નડતગડપ થઈ પડેલા તે નિર્મૂળ કરવાને સખ્ત ઉપાય લેવાની જરૂર તેમણે જોઈ, પણ તે કાર્ય ઉપરના કે ઠરાવથી જટ થઈ શકે તેમ નથી. તે માટે પ્રાચીન સમયથી ચાલતું આચાર્ય છે તેમ કટાક્ષમય-લખાણ એજ ઉત્તમ રાજ છે અને આપણી ખાતરી થઈ છે કે “ભદ્રંભદ્ર” ધાર્મિક કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે. સન ૧૯૦૦ માં તે પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે સમાજમાં સહેજ ખળભળાટ થયો હતો પણ હવે મોઝા કોઈ તે પુસ્તકની વધાર્થતા અને ઉપયોગિતા જોઈ શક્યું છે; પણ તે સાથે એટલું કહેવું પડશે કે મુજરાતી માહિત્યમાં એવું ખીલું એકે પુસ્તક હાલમાં અને કટાક્ષમય સાહિત્યનું આપણને મળ્યું નથી. ડિક્સનના ‘પિકવિક’ ની જેમ “ભદ્રંભદ્ર” પણ આપણા જીવનમાં એક ઉર્વત પાત્ર થઈ પડ્યું છે, એ કર્તો માટે ઓછું માના-સ્પદ નથી.

તે પછી લાગે ગાળે છેક સન ૧૯૧૪ માં આપણને રમણભાઈ પાસેથી “રાઈનો પર્વત” એ નામનું એક નવીન નાટક મળ્યું, આપણે અહિં સ્વર્તન નાટકના પુસ્તકો મળતીજાય છે, છતાં જે છે તેમાં ‘રાઈનો પર્વત’ બહુ ઉચી કાટીનું ગણાય છે અને અન્ય લાખાના ઉચી પ્રતિના નાટ્ય સાહિત્ય સાથે તે હરીફાઈમાં ઉભી રહી શકે એટલું ઉત્તમ છે.

દરમિયાન રા જીવનના અમર્યાદી મહેતાએ તેમની જાનરિક્ત મયમાળામાં તેમના દારશ્વમના લેખોનો મગ્ગ “દારશ્વમદિર” એ નામથી બદાર પાડ્યો. દારશ્વમ જમાવવામાં તેઓ કેટલા કુશળ છે અને કેવા સફળ નિવડ્યા છે તે પ્રસ્તુત પુસ્તકના વાચક આરી રીને જોઈ શકશે. તેમાં દારશ્વમસ વિશેના સ્વતંત્ર લેખ તો તે વિશેના ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ જ લેખાચ મૈ વિવાદોચારીના દારશ્વમસમય લેખોનો એ પ્રથમ સમાવેશ થયેલો છે.

સન ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં “ગુજરાત સાહિત્ય સભા” પ્રથમ સ્થાપવામાં આવી; રા બા રમણુશાસ્ત્રીને તેના પ્રમુખ નિમવામાં આવ્યા, તેમનો એ સંબંધ હજી ચાલે છે. સન ૧૯૦૫ માં પહેલી સાહિત્ય પરિષદ મળી ત્યારે સત્કાર ક્રમિનીના અધ્યક્ષ તરીકે એક વિચારપૂર્ણ બારણું તેમણે આપ્યું હતું. બીજી સાહિત્ય પરિષદમાં “અવકાર શાસ્ત્ર” વિશે, ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં “ગુજરાતી ભાષાના આગમ” વિશે, ચોથી સાહિત્ય પરિષદમાં “ગુજરાતી બધારણ” વિશે, પાંચમીમાં લેખ મોકલી શકેના નહિ પણ મહેરો ચર્ચા કરેલી ત્યારે છઠી પરિષદમાં બે નિબંધો ‘ગુજરાતી અને માગવાડી ભાષાનું સમપણ’ અને (૨) જીપ્સી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાંના સામાન્ય અણ વિશે લેખો લખેલા, તે ઉપરાંત સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે એક વિદ્વાપૂર્ણ બારણું પણ આપ્યું હતું. સાતમી પરિષદમાં તેમણે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચન અણ વિશે ચર્ચા કરી હતી આ પ્રમાણે પરિષદની બની શકે તેટલી સાહિત્ય સેવા કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નથી, અને પરિષદના એક મત્રી તરીકે પણ તેને સ્થાયી અને વ્યવહાર સ્વરૂપ આપવાને હમેશ પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

‘સાહિત્ય સભા’ અને ‘સાહિત્ય પરિષદ’ એ સર્વ સાથે આપણે ઉપર જોયું કે તેમનો સંબંધ બહુ નિકટ અને માલ છે અને તે પાછળ તેઓ પોતાનો કેટલો સમય વ્યતીત કરે છે, તે પાછળ જે શ્રમ ઉઠાવે છે, તેનો પુરતો ખ્યાત તેમની સાથે કાર્ય કરનારાઓને જ આવી શકે એમ છે.

રા સા મહીપતરામના સમયથી રા બા રમણુશાસ્ત્રીનું કુટુંબ એ સુદક્ષિણ કુટુંબ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. રા સા મહીપતરામને માત્ર પંદરેશ મનનું બીડું ઝડપીને સંતાન માનેલો નહિ પણ આપણા સમાજમાં સુધારાનું મર્થ આગળ વધારવાને અચાળ શ્રમ લીધેલો અને અહિં સંતોષપૂર્વક નોંધવું

જેઈએ કે રા. બા. રમણભાઈએ એ કાર્ય ચાલુ રાખી, તેનો વેગ વધારવામાં શરૂઆતથી અગ્રેસર ભાગ લીધો છે.

“ ગુજરાત મંસાર સુધારા મંડળ ” ના તેઓ પ્રમુખ છે; ગુજરાતમાં એવું એકે પુનર્જન નહિ હોય કે જે તેમની મદદ વિના થયું હોય. “ મદીપતરામ અનાયાત્રમ, ” “ બહેરા મુંગની સાળા ” “ પ્રાર્થના સમાજ ” “ રેડક્રોસ ” “ મલયાન નિષેધક મંડળ ” “ સ્ત્રી કેળવણી મંડળ, ” “ નર્સિંગ એસોસિએશન, ” “ મેડીકલ રીસીક ફંડ, ” વગેરે વગેરે મંડળો, જે સમાજસેવા અર્થે સ્થપાયેલા છે, તેના તેઓ મુખ્ય સંચાલક અને જવાબદાર કાર્યવાહક બનતા રહ્યા છે.

તેમનો સુધારો બહુ વ્યાપક, બ્રાહ્મણ, સમાનતા અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો પર બંધાયેલો છે. “ સ્ત્રીબોધ જ્યુનિસિ ” પ્રસંગે ‘ સુધારાની પદ્ધતિઓ ’ વિષેનું બાપજી તેમ જ નડિયાદમાં બસાયેલી “ ગુજરાત સમાજ સુધારા પરિષદ ” ના પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલું વ્યાખ્યાન, (સુધારાના બાવનાશ્રય સિદ્ધાંતો વિષેનું) એ બન્ને આપણને વિચાર અને વિવરણ શૈલીમાં સ્વ. રાનડેના વાર્ષિક પ્રસ્તાવિક બાપજીનું સ્મરણ કરાવે છે અને તે મૂળ સિદ્ધાંતો ચર્ચતા હોવાથી તેની અસર કાયમ રહેવાની.

ખરી રીતે રા. બા. રમણભાઈએ સુધારાને જીવી જલ્લે છે. સુધારાના સિદ્ધાંતોનો તેમણે માત્ર ઉપદેશ કર્યો નથી પણ તેને આચરણમાં ઉતારવા સતત પ્રયત્ન કરેલો છે; તદનુસાર પોતાનું કૌટુંબિક દિન ઘડયું છે, નહિ તો લગ્ન પછી દિ-કુ મંસારમાં સ્ત્રી-પત્ની, બારે વર્ષે ટ્રેન્યુએટ થાય એ મંજૂરેજ કેમ ? જાતે ટ્રેન્યુએટ થાય અને પોતાની પાછળ સ્ત્રી ટ્રેન્યુએટની ઢુકડી ઉભી કરે એ શું ઝોણું આશ્ચર્યજનક છે !

એ પ્રમાણ જોઈ આપણા સામાજિક કાર્યોમાં રસપૂર્વક આગળ પડતો જાગ લે છે, અને સમાજે પ્રસંગોપાત કોન્ફરન્સ કે મેળાવડાઓમાં તેમને પ્રમુખપદે નીમી તેમની મદદતા અને યોગ્યતા સ્વીકાર્યા છે.

થોડાજ વખતપર સૌ. વિદ્યાગૌરીને નામદાર સરકારે “ કેસરે હિંદ ” નો સ્થાનો આદેશ્યો તે પ્રસંગે તેમને અજિનદન આપવાને જે જાહેર મેળાવડો અમદાવાદમાં થયો હતો, તેમાં જુદા જુદા અને ભિન્ન ભિન્ન કોમના વક્તાઓએ તેમની પ્રશંસામાં જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા તે તેમના પ્રત્યે જનતાની માન અને આભારની લાગણી અને લોકપ્રીતિ દર્શાવવાને પુરતા હતા.

ખાસ કરીને એઓએ એમના લગ્ન દિવસનો પગીસમો સોલામ્ય ઉત્સવ જાહેર રીતે ઉજવ્યો. હતા, તે પ્રસંગે પ્રિન્સિપાલ આનંદ કરે "વસન્ત" મા તે બનાવની નોંધ લેતા જે વિચાર દર્શાવ્યા હતા તે અને ઉતારવા હીક ધર્મ પડ્યો —

"બંને દમ્પતી સર્વ વાતે સુખી છે એક હૃદય સાથે, બંનેએ ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી પ્રાપ્ત કરી છે, અને એ કેળવણીને ગોલા આપે એવો ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમ તેઓ ચલાવે છે. રા. રમણભાઈએ સાક્ષરતા ઉપરાંત લોકસેવાના જીવનથી રાજદરબારમાં માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા છે સૌ વિદ્યા, ગભીર વિદ્યાનો આનંદ લેવા ઉપરાંત, હોકરા બેઠેરવા અને એમને સારી કેળવણી આપવી-એ પ્રથમ અને પગમ ધર્મ બહુ સારી રીતે બાળવે છે, અને ગુજરાતમાં આ કેળવણીની ઉત્તમ ભાવના પોતાના દષ્ટાન્તથી લોક આગળ સતત ઉપરિચિત કરે છે "

(વસન્ત; વર્ષ ૧૨, અંક ૩ બે પૃ. ૧૩૮)

રા બ રમણભાઈના સાર્વજનિક કાર્યોમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલેટી અને "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી" એ મુખ્ય છે સન ૧૮૯૮ થી તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલેટીના સભાસદ છે તેના ચેરમેન તથા ઉપ-પ્રમુખ તરીકે પણ તેમણે કેટલોક સમય કામ કરેલું અને છેલ્લું બોર્ડ આવતા પૂર્વે તેઓ તેના પ્રમુખ ધણી વર્ષોથી હતા મ્યુનિસિપાલેટીના એક એક ખાતાથી તેઓ સારી રીતે માહિતગાર છે અને એવું કાઈ મ્યુનિસિપલ વહીવટનું કાર્ય નહિ હોય કે જે એમની નજર બહાર હોય એ કાર્યમાં તેમનો પુષ્કળ સમય જતો જતા અન્ય રોકાણોને ગૌણ રાખીને, કર્તાવ્ય બુદ્ધિથી તેમાં તે પ્રવૃત્ત રહેતા તેથી મ્યુનિસિપલ બોર્ડનો તેઓ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સંપાદન કરી શક્યા છે અને અત્યારે પણ દરેક મહત્વના અને મુદ્દાના કાર્યમાં તેમની સલાહ અને સૂચના પ્રથમ સેવામાં આવે છે

સોમાઈટીની વ્યવસ્થાપક સભાના સભાસદ તો જ્યારથી તેઓ જાહેર જીવનમાં જોડાયા ત્યારથી સન ૧૮૯૫ થી છે અને સન ૧૯૧૨ મા રા. બા. લાલશંકર માદા પડ્યા ત્યારથી તો તેઓ ઝોનરરી સેક્રેટરી છે સોમાઈટીના કાર્યમાં એમની ત્રીજીવટ અને નજર બહુ ઉંડી ઉતરેલી છે પણ એ પ્રકરણ કાઈ અન્ય પ્રસંગે ચર્ચાશુ. આ સિવાય તેઓ દિમાભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, આપારણ લાઇબ્રેરી અને લીબરલ લીમની અમદાવાદ શાખાના

પ્રમુખ છે; ભોળાનાથ સારાભાઈ લીટરરી ઈન્સ્ટીટ્યુટ, નેસનલ ઈન્ડિયન એસોશીએશન મુંબરાત બ્રાન્ચ; લાલચંકર કેળવણી ફંડ, મુંબા પ્રાણી પ્રતિ ફરતા અટકાવનાર મંડળીના ઓનરરી સેક્રેટરી છે; અને એવી બીજી અનેક જાહેર સંસ્થાઓ સાથે એક વા અન્ય રીતે જોડાયેલા છે, જેમા તેમની હાજરી અને સલાહ મદદગાર થઈ પડે છે.

એમના આ સાર્વજનિક કામોની કદર નામદાર સરકારે સન ૧૯૧૧ મા કોરોનેશન પ્રસંગે રા. બા. નો ઈફકાળ બક્ષ્યો હતો. તે વખતે એક નોંધવા જેવો બનાવ એ બન્યો હતો કે અમદાવાદના છાપખાનાવાળાઓ અને પત્રોએ તેમને એક માનપત્ર આપ્યું હતું. એવી મુદર કદર સૌ. વિદ્યાજવરીને એમ. બી. ઈ. નો ઈફકાળ, અને "ડેસરે હિન્દ" ના આદ મળ્યા, ત્યારે સમાજ તરફથી કરવામા આવી હતી એ બધું આપણા સમાજ જીવનમા આગેવાન તરીકે જે ઉચ્ચ સ્થાન એ બંનેએ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને લોકોના વિશ્વાસ અને ચાહ સંપાદન કર્યો છે તેના સ્વચ્છ ચિત્તરૂપ કહી શકાય.

પોતાની કૃતિયો કરતા મનુષ્ય હંમેશા મહાન છે તેમ આ સર્વ કાર્ય-પ્રવૃત્તિની પાછળ રહેલી વ્યક્તિનો-તેમના આત્માનો પરિચય કરવો, તેમના નિકટ સમાજમમા આવવું એ પણ આપણે મારે ઈચ્છવા યોગ્ય અને શ્રેયસ્કર પ્રસંગ છે. રા. બા. રમણભાઈને મળવું એટલે સૌજન્યનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થવો, ગમે તેવા ભારે કામમા યુગ્માએલા હોય પણ સામા આવનાર મનુષ્યને તેઓ પાછો નહિ મોકલે, અને તેને કહેવાનું સાંભળી લેશે. એક પ્રસંગે એક મિનિટ કલાક જેટલી કિંમતી હતી. બીજે દિવસે વ્યાખ્યાન છાપીને મોકલી આપવાનું હતું. તે લખવા મારે એકાદ શોધી તેઓ બેઠા હતા. સૌ કોઈને આવવાની મના હતી. છતા એક વયોવૃદ્ધ પુરૂષ તેમને મળવાને આવી પહોંચ્યા; તે શકામા શકાય એવા નહોતા. તેમનું કામ પણ નડવું હતું. તોપણ રમણભાઈએ પા કલાક સુધી તેમના મુખપર અણમોઝ કે કંટાળો જતાવ્યા વિના તેમની વાત સાંભળ્યા કરી અને તેમને મંત્રાપ આપીને જ વિદાય કર્યા.

એમને રાગરૂપ હોય એવું કાંઈને કહેતા અમે સાંભળ્યા નથી. તેમને કદો વિરોધી પણ કોઈ યુગ્મજરેલા પ્રશ્ન વિશે તેમની સલાહ કે અભિપ્રાય લેવાને આવે, તોપણ તેઓ તેને ખરો માર્ગ જ જતાવવાના. કોઈનું અહિત કદો ઈચ્છવાના નહિ. એક મિત્રે તે તેમને અમલદારનું કલા છે અને

આપણા આગેવાનોએ એ ગુણ અવશ્ય કેળવવા જેવો છે. ક્રોધ તો તેમણે કદી કરી નહયો નથી, ક્ષમાશક્તિ અને દયા એજ તેમનું સાચું ભૂપણ છે.

પ્રમાણિકપણું અને સમ્માર્થ તો રા. સા. મહીપતરામભાઈ તરફથી એમને વારસામાં હિતરેલાં છે. એવું સાંભળ્યું છે કે એક વખતે તેમના નોકરે ઘરમાંથી ચોરી કરી, રા. બા. રમણભાઈએ તેને ચોરી કરતાં જ પકડ્યો તેને પોલીસને સોંપતા કે બીજી સજા ન કરતાં એટલું જ કહ્યું કે જા, તને કહાડી ચૂકું છું. તારૂં મ્હો બતાવતો નહિ. હું કોઈ દિવસ કોઈનું હરામનું લેતો નથી.

વળી અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમાંના તેમના વ્યાખ્યાન તેમની ભક્તિભક્તિ તથા હૃદયપરાયણતા પ્રકટ કરે છે.

આમ નીતિના તથા ભક્તિના સિદ્ધાંતો પરજ તેમનું આપ્તું જીવન ધકાવું હતું નીતિ તથા ભક્તિને જ તેઓ સર્વોપરિ અને સર્વેવ માનતા અને વળી એ પ્રમાણે તેઓ વર્તતા.

સન ૧૯૨૬ માં તેઓ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-મુખાઈના પ્રમુખપદે નિમાયા હતા; તે પછી એમની તબીબત એવી લયડી ગઈ હતી કે તેઓ જાહેર કામકાજમાં ભાગ લેવાને અશક્ત બન્યા હતા.

નામદાર સરકારે એમની અનેક પ્રકારની સેવા કદર કરી સન ૧૯૨૮ માં “સર” નો માનવંત ઈર્ષકાળ બક્ષ્યો હતો પણ તે માન ભોગવવા તેઓ ઝાઝું જીવ્યા નહોતા. તા. ૬ ફી માર્ચ કાગણ વદ એકમના દિવસે તેમણે આ લેણબંધુર દેહ છોડ્યો હતો.

—: એમની કૃતિઓ :-

- (૧) રાઈનો પર્વત
- (૨) ભદ્રંભદ્ર
- (૩) કવિતા ને સાહિત્ય પુ. ૧-૪
- (૪) વાક્ય પૃથક્કૃતિ અને નિર્મલ રચના.
- (૫) કર્મ ને સમાજ પુ. ૧-૨
- (૬) વિજ્ઞાનવિધિ.
- (૭) ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે.

એઓ શાંતે બાલ્ય ખેડવાળા બાલ્ય, નડિયાદ પાસે મહુધાના વતની; એમનો જન્મ ૧૦ મી ઓગષ્ટ સન ૧૮૩૭, શ્રાવણ સુદી ૮, સંવત ૧૮૦૪ ના રોજ થયો હતો. એમનું લગ્ન બેવાર થયું હતું: બીજવારનું ઉમરેદમા. પ્રાથમિક શિક્ષણ મહુધામાં લીધેલું. દી. બા. મણિભાઈ જરાભાઈ એમના સહાધ્યાયી હતા. મી. શ્રેદામ પરીક્ષા લેવા આવેલા તેઓ રણછોડભાઈના અભ્યાસથી પ્રસન્ન થયા; અને પોતાની સાથે સુરત અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવા લઈ જવા ઈચ્છા દર્શાવેલી; પણ કુટુંબીજનો તેમને દૂર મોકલવા ખુશી નહોતા તેથી તેઓ નડિયાદમાં રેવાઈ જી વિહારીદાસે તેમના ન્યેષ્ટ પુત્ર સાહેબ અંગ્રેજી શિક્ષક રાખ્યો હતો તેની પાસે અભ્યાસ કરવા આવ્યા.

અહિં રા. હરિદાસ વિહારીદાસ તથા રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ એઓ સાથે તેઓનો રોડ સંબંધના બંધનથી બંધાવાનો આરંભ થયો. ત્યાંથી એ ત્રણે જણા, અધિક અભ્યાસ કરવા, પ્રથમ ખેડે અને પછીથી ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં અમદાવાદ ગયા. ત્યાં તેઓ, રા. છોટાલાલ સેવકરામ, દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ, રવ. રા. મેતીલાલ લાલભાઈ આદિ સાથે પ્રથમ પરિચયમાં આવ્યા.

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પૂરું કરી 'દેવ કલાસમાં' તેઓએ જવા માડ્યું. તેઓના હૃદયમાં અતદિત રહેલી કવિતા રચવાની તથા નિબંધ આદિ લખવાની શક્તિના આંકુર તો તેઓ નડિયાદમાં હતા તે સમયથી જ ફૂટવા લાગ્યા હતા. તે શક્તિને વિશેષ વિસ્તાર થતા કાવ્યો શિખતા શિખતા તત્કાલીન ઉપયોગી વિષયો વિશે નિબંધો લખવામાં અને કવિતા રચવામાં તેમણે અવકાશના સમયનો સફળપ્રયોગ કરવા માડ્યો. તે ઉપરાંત પ્રથમથી રચનાએલી 'વિદ્યાભ્યાસક મહસિ' લગભગ સ્થિતિમાં આવી પડી હતી, તેનો પુનરુદ્ધાર કરી તેના મંત્રીનું કાર્ય પણ તેઓ બહુ કુશળતાથી કરતા હતા. લોકસાસના શિક્ષણની સમાપ્તિ થયા પછી, રા. રણછોડભાઈનો નિયોગ, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઈટી તરફથી પ્રગટ થતા માસિકપત્ર 'પ્રદિપકાર'ના તન્ત્રીરૂપે થયો. એઓનું વિદ્યાવિજ્ઞાનીપણું તથા નિપુણતા જોઈ પ્રસન્ન થતા મિ. હર્ટિસ અને સર. ચિયોડો હોપ એમના ઉપર બહુ મમતા રાખતા હતા, તેમાં પણ ચિયોડો હોપ એમના સાહિત્યમાં એટલો

તો આનંદપ્રયુક્ત (Interest) લેતા હતા કે, 'ગુજરાતી વાચનમાળા'ની રચના સંબંધમાં કેટલાએક ભાગમાં એમણે રા. રણછોડભાઈની મહાદ અને સદાપતા લીધી.

મિ. કર્ટિસે પોતાના લેખમાં લખ્યું હતું કે ઉત્તમ ગુજરાતી અંથ-કારોની યંત્રિનામાં એક અંથકાર, રા. રણછોડભાઈ યશ. મિ. કર્ટિસની એ ભવિષ્યવાણી રા. રણછોડભાઈએ સિદ્ધ કરી. મિ. ફાર્સના મનમાં આમ હતું કે 'રાસમાળા'નું ગુજરાતી ભાષાન્તર કાંઈ સારા વિદ્વાનના હાથથી થાય; અને તેને માટે સર યિયોરોર હોપની સલાહ લેતાં તેઓએ, મિ. ફાર્સને રણછોડભાઈનું નામ આપી કહ્યું કે એ કામને માટે યોગ્ય માણસ રણછોડભાઈ છે; તેથી રણછોડભાઈ ને એ કામ માથે લેશે તો બરાબર પાર ઉતારશે. તે સમયે મિ. ફાર્સે મુંબાઈની હાઈકોર્ટના જજ હતા અને સ્વર્ગસ્થ ગોપાળરાવ દરિ દેશમુખ અમદાવાદમાં આ. જજના હોદ્દા ઉપર હતા. મિ. ફાર્સે સ્વ. ગોપાળરાવની મારફત રણછોડભાઈને પોતાની પાસે બોલાવી લેવાની પેરવી કરી. પરંતુ અભ્યાસમાં વિદ્યેષ પડે તેમજ તે અંથ સંબંધમાં ગુજરાતમાં ફરીને માદિની મેળવવાની અગત્ય છે, એ આદિ વિચારથી એ સમયે તે કામ રા. રણછોડભાઈ સ્વીકારી શક્યા નહિ.

ત્યાર પછી અમદાવાદમાં સરકારી રેવન્યુ ખાતામાં ત્યાના કચેકટરની ઓફિસમાં રા. રણછોડભાઈ નોંધાયા. પછી મિ. પીલ આ. રેવન્યુકમિશનર નિભાયા. અને જાગીરા તથા ગરામખાતા સંબંધીનું કામ કરવા ગૂજરાતમાં ફરતા હતા તેમની પાસે રણછોડભાઈની યોજના થઈ. તે સમયે મિ. પીલે રાસમાળાના પ્રથમ ભાગનું પુસ્તક રા. રણછોડભાઈના હાથમાં મૂક્યું, અને તેનું મનન કરવાની ભલામણ કરી. પછી મિ. રીચી નીભાયા તેમની સાથે પણ તેઓ ગૂજરાતમાં ફર્યા. તો પણ તેઓની હકુમતમાં નહિ એવો ગૂજ-રાતનો ધણે ભાગ રહી ગયો. આ સમયે મિ. કર્ટિસ ઉત્તર વિભાગના એલ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા, તથા તેમની મમતા રણછોડભાઈ ઉપર બહુ હતી. તેથી તેઓ મિ. કર્ટિસ પાસે રહી આખી ગૂજરાતમાં ફર્યા. આ પ્રમાણે મેળવેલું જ્ઞાન, મી. ફાર્સે સાહેબની મૂળ ઇચ્છાનુસાર પછવાડેથી રાસમાળાનું ભાષાન્તર કર્યું તેમા ઉપયોગી થયું. મિ. ફાર્સે રાસમાળા લખ્યા પછી, ધણા ઐતિહાસિક વિષયો પ્રકાશમાં આવ્યા તે સર્વનો ઉપ-યોગમાં તેમણે ગૂજરાતી નવી આવૃત્તિમાં બહુ થમ લખને કર્યો છે.

ચોડા સમય પછી અમદાવાદના અગ્રણી વ્યાપારી બેહેરદાસ અબા-
ઈદાસની વતી મુબઈમાં મેસર્સ લોરેન્સની કંપનીમાં ચોખ્ખાથી એઓ
મુબાઈ આવ્યા. તે સમયે શેર સદાનો વા વાતો હતો અને બજાર અગ્રિય
રહેતું હતું શૂખના કુખથી મરતા ધણા નિર્ધનો સુખશ્યામાં પોદના
ધનવાન બન્યા હતા, તેમજ રાગના જેટલી સુખસાહેબી ભોગવનાર ધણા
શેરશાહુકાર, રંકદશા પામ્યા હતા. આવા સુદમ સમયમાં પણ, દીર્ઘદક્ષતા,
સમયસૂચકતા, પ્રાપ્ત પ્રસંગે પ્રયત્ન, અધિ સમયમાં સ્થિરતા, વ્યવહાર કુશળતા,
અને સાવધાનતા આદિ એક વ્યાપારીને યોગ્ય ગુણોથી સુખ એવા ગણુડો
ડમાઈ એ તે શેરના વ્યાપારની તથા કુખનીએ સોંપેલા કામની એવી
ધયાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી કે ઉભયમાંથી કોઈને વિધન આવ્યું ન હોતું
ત્યારપછી તેમને ગોડવના રાજ્યના પ્રતિનિધિની જગ્યા મુબાઈમાં આપવામાં
આવી, અને ત્યારપછી હિતરોષર પાવણપુર તથા ઈડરના પ્રતિનિધિત્વે
પણ તેમનો નિયોગ થયો હતો.

આથી તેઓનું મુબઈમાં બહુ વસવું થતાં, તેઓને રા મનસુખરામ
સાથે અધિક સહવાસ રહેતો હતો, અને ઉભય વચ્ચે ગ્યપાથેલી અનન્ય
મૈત્રીને લીધે તેઓને જવું આવવું પણ સાથેનું સાથે જ થતું એથી લોકોમાં
એઓ પરસ્પરના ઉદ્દેશોધક થયા હતા.

પ્રામાણિક, ન્યાયાચારી, વ્યવહારકુશળ, ગુણવાન, શુદ્ધિમાન અને
વિદ્વાન નરસીને પોતાના રાજ્યમાં મંત્રદવાના હિત્ય અભિનાયવાળા શ્રી
કચ્છનરેશ મહારાજાધિરાજ મહાગવ શ્રી ૭ ખેમારજી સવાઈ બહાદુર, રવ
મણિભાઈ જસભાઈ તથા રા મન સુખરામની સૂચના હિપગથી ૩ ગણુડો
ડમાઈને પોતાની પાસે 'હિપ્પો એસીસ્ટન્ટ' નું માનકપદ ઈ મ ૧૮૮૪
માં આપ્યું. પ્રામાણિકતા, ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ, તથા ગત્યનીતિને યોગ્ય
દક્ષતાથી રાજ-પ્રગ્ન ઉભયનું મન ગજન કરી આ પદ ધણા વર્ષ સુધી
તેઓએ ધણા માનમદ્દ ભોગવ્યું.

મદ્દાન માણુએને મન વિપયાતર અથવા વિત્તને ભેદ એ જ આગ
મર્યાદા છે. એમને એક કાર્વના શ્રમથી આન્ત મર્ષ વિઆન્તિ લેવા લાખા
મર્ષ મુકુ પડતું નથી.

તે પ્રમાણે રા ગણુડોડમાઈ વ્યવહારકાર્યથી થએલા શ્રમનું નિવારણ
વિદ્યાવિદારમાં સર-વતીની માધના કરવામાં કરતા; એ સગવડની માધના

તેઓ પ્રાત કાળમાં નજીવી સાત વાગ્યા સુધી કરતા અને એ સાધનાનું સુધા સરખું મિષ્ટક, વિધવિધ પ્રકારના, મુંદર, મનદર, રસમર નાટમ, નીતિપ્રવર્તક નિમ્બો, વિચારણીય શાસ્ત્રીયથો, આદિના બોગ પોતે એકવા ન કરતા, જનસમુદાયને તેમાં ભાગ આપી સમર્પવામાં તેમને મતોપ થતા.

જ્યારે રા રા મોતીલાલ લાલભાઈ પ્રધાનપદ ઉપરથી નિવૃત્ત થયા, ત્યારે રા રણુછોડભાઈને શ્રી જે ગાગજીએ પ્રધાનપદ અર્પી, રા રણુછોડભાઈની અરખસિત સ્વામિભક્તિને અનુગ્રેમ્ય પ્રતિફલ દીધું એઓ દિવાનપદ ઉપર હતા એ સમયમાં ગાંધીની આવકમાં લગભગ આઠ લાખનો વધારો થયો હતો, કુખાળને અંગે બાધકામ ખાતામાં લગભગ બે લાખ રૂપીઆ જેવડી મોટી રકમ ખરચવામાં આવી હતી તથા કચ્છ રેલ્વેના બાધકામના પ્રમાણમાં પણ ધ્યાન ખેંચે એવી જિદ્દિ થઈ હતી શ્રી કચ્છપતિના આમદ છતાં પણ સાસારિક અબુલ્લખની પ્રાપ્તિને અન્તે પરમાર્થિક શ્રેય સાધવાની ઉત્કટ ઇચ્છાથી રા રણુછોડભાઈ ઈ સ ૧૯૦૪ના મે માસમાં નિવૃત્ત થયા.

કાલની ગતિ પણ એવી અકસિત છે કે રા રણુછોડભાઈના બાવ-રનેદીઓ તથા સહાધ્યાયીઓ ઉત્તર વયમાં પણ રનેદી તથા સહકારી રજા અમદાવાદમાં વિદ્યાભ્યાસમાં રા રણુછોડભાઈ અને તેમના મિત્રો રા હરિદાસભાઈ, સ્વ. મોતીલાલભાઈ, સ્વ. મણિભાઈ, રા છોટાલાલભાઈ તથા રા. મન સુખરામભાઈ એ સર્વને લોગે 'મિત્રમંડલ'ની સલાથી આગળતા એ સર્વ સંજ્ઞાઓની મેત્રી મહારાજ કવિ ભત્તહરિના વચન પ્રમાણે આર-ભમાં લધુ હતી છતાં પાછળથી ક્રમે ક્રમે વધતી અને વધતી ગાંઠી થતી ગઈ તેમ થતા સવિશેષ ચિંતાકર્ષક એ બન્યું કે એ 'મંડળ'માંના પ્રત્યેક નિશાળમાં ઉચ્ચ નજર રાખતા, તેજ પ્રમાણે સંસારશાળામાં પણ પ્રત્યેક ઉચ્ચ રથાન અને ઉચ્ચ નામ પ્રાપ્ત કર્વી.

રા રણુછોડભાઈએ વ્યવહારક્ષેત્ર ઉપર જેટલો જય-યશ મેળવ્યો તેટલો જ બલકે તેથી અધિક અને ચિગ્રથાચિ જય-યશ તેઓએ સાહિત્ય ક્ષેત્ર ઉપર મેળવ્યો છે એમણે આશરે ૪૪ પુસ્તક લખ્યા છે, તેમાં ૧૧ નાટકો છે, જેમાંથી ૭ સ્વયં કલ્પિત છે, ને શેષ સંસ્કૃત આદિના ભાષાતર છે ૩ ગાંધીય, ૨ નીતિસંબંધી નિબંધ, બે વાર્તાસંગ્રહ, આઠ શાસ્ત્રીય ગ્રંથો કાવ્ય, અનકાર, સાહિત્ય સંબંધી, એક વ્યાકરણ સંબંધી, અને બે ઐતિહાસિક

એ ઉપરાત શુદ્ધિપ્રકાશ ને શુદ્ધિવર્ધકમા લખેલ પ્રકીર્ણ લેખો પણ છે. આર્થ દેશની ઉન્નતિને અર્થે એકમતી આવશ્યકતા છે. તે એકમતા કેટલાએક સાધનોમા લાપા અને લિપિનું એકમ મુખ્ય સાધન છે એમ હાલ સર્વત્ર એક સ્વરે મનાય છે તથા ચર્ચાય છે. એ સુર્વ વિચાર એમને પ્રથમથી સૂઝ્યા હતા, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, પૂર્વે 'હરિશ્ચન્દ્ર નાટક' મટીકે 'લઘુસિદ્ધાન્ત કૌમુદી' 'નાટ્ય પ્રકાશ' અને અદ્વૈતા 'રણપિંગળ'ના ત્રણે ભાગ દેખનામરી લિપિમા છપાવ્યા, એ છે.

આત્યાર સુધીમા ગુજરાતી ભાષામા ઘણાએ પિંગળ છપાયા છે. પરંતુ તેમા 'રણપિંગળ' એક અપૂર્વ ગ્રન્થ છે એ નિર્વિવાદ છે. અત્યારસુધીમા કાર્ધ પણ એક જ ગુજરાતી લેખકે, છદ્, વૃત્ત, વૈદિક છંદ, કારસી છંદ, અને લોકગીત એ સર્વેનો સમાવેશ થાય એવું પિંગળ કર્યું નથી.

એમની એ સાહિત્ય સેવા અને વિદ્વાતાની યત્નચિત કદર કરવા સન ૧૯૧૨મા એથી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રણકોડબાર્ધ ને નિમવામા આવ્યા હતા; અને પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એમણે એક સુંદર બ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

રિમયનો હિન્દનો પ્રાચીન ઈતિહાસ, નવીન ઉપલબ્ધ સાધનો વડે ગુજરાતીમા લખવાની તેમની ઇચ્છા હતી. તેમ કચ્છ રાજ્યના ઈતિહાસની સામગ્રી સંકલિત કરી ગળી હતી.

સન ૧૯૨૩મા એમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી તેઓ કાર્ધ ને કાર્ધ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમા શુધાયલા રહેવા અને તેમાથી અનેક બીજા અને બોધ મળી આવશે.

:- એમની કૃતિઓ :-

૧. બપુભારી વિજય નાટક	૯. પ્રાગ્તાવિક કથામયદ
૨. લક્ષ્મી કુન્દસંક નાટક	૧૦. માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક
૩. નગદમયલિ નાટક	૧૧. ગ્રેમરમ ચારમતી નાટક
૪. બર્ણોદક	૧૨. લઘુ મિદ્ધાત કૌમુદી
૫. ૧. હરિશ્ચન્દ્ર તથા તારામતી સ્વયંવર	૧૩. દિતોપદેશ
૭. વિક્રમોર્વશીય નાટક	૧૪. બાણાસુર મદમદન નાટક
૮. આરોગ્યતા મુચક	૧૫. મદાલમા અને ઋણુધન નાટક

૧૬. દરિશ્ચંદ્ર નાટકનો સાર	૨૫. રણપિંગલ ભા. ૧
૧૭. રાસભાસા ભા. ૧	૨૬. રણપિંગલ ભા. ૨
૧૮. રાસભાસા ભા. ૨	૨૭. કિંગલ
૧૯. કુળપિયે નિગ્ધ	૨૮. વૈદિક છંદ રચના
૨૦. મેતોપ સુરતરુ	૨૯. કારસી છંદ રચના
૨૧. સેકસપીયર કથાગ્રંથ	૩૦. રસપ્રકાશ
૨૨. રત્નાવલિ નાટિકા	૩૧. અલકાર પ્રકાશ
૨૩. પાદચાદી રાજનીતિ	૩૨. ગોપાળદાસ
૨૪. નાટ્યપ્રકાશ	૩૩. વિવિધોપદેશ

રાજચંદ્ર રવજીભાઈ પચાણુ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ સંવત ૧૯૨૪ ના કાર્તિક સુદ ૧૫ ને રવિવારે કાઠિયાવાડના મોરબી રાજ્યના વઘાણિયા ગામમાં થયેલો. તેમના પિતાનું નામ રવજીભાઈ પચાણુ ને માતાનું નામ દેવબાઈ હતું.

સાત વર્ષ સુધી રમતગમતમાં વીતાવ્યા. પણ સાતથી અગિયાર વર્ષે કૃષ્ણવધુ લીધી. તેમની રમૂતિ નાનપણથી જ એટલી તેજ હતી કે તેમને કોઈ વસ્તુને એક જ વખત વાચી જવી પડતી. ને તે તેમને યાદ રહી જતી.

આઠમા વર્ષથી જ તેમણે કવિતા કરવી શરૂ કરી હતી પણ તેમનું ચિત્ત અધ્યાત્મ તત્ત્વ તરફ ઢળતું હતું, એટલે નાનપણથી જ તેમના કાવ્યોમાં એ ધ્વનિ જણાતો. તેમના દાદા કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા, છતાં તેમનું ચિત્ત નાનપણથી જૈન ધર્મ તરફ વળેલું. ને જૈન દર્શનના પુસ્તકો વાંચી તેમાં વિશેષ હઠ થયું.

ચૌદ પંદર વરસની ઉંમરમાં તેમની યાદશક્તિ એકદમ ખીલી નીકળી ને તેમણે આઠ અવધાન, સોળ અવધાન ને ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે સો અવધાન કરી મુંબઈની પ્રજાને ચક્રિત કરી. આ જોઈ ૨૬૦ મલબારીએ કહેલું કે રાજચંદ્ર એ ભુદિ અને રમરણશક્તિ પર અજબ કાબૂ ધરાવનાર છે. તેમણે તેરમા વર્ષથી અગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કરેલો પણ સંજોગો અનુસાર તેઓ આગળ નહિં વધી શકેલા છતાં તેઓ કોઈપણ ભાષાને યાદ રાખી શકતા અને અવધાનની અંદર અગ્રેજી, ફારસી, ફ્રેન્ચ, હિંદી કે કોઈ ભાષામાં આડઅવળા કહેવાયેલા શબ્દો તેઓ ખરાબર ગોઠવી, કહી શકતા.

વીસ વર્ષની ઉંમરે તેમના લગ્ન મે. ૧૯૪૪ના મહા સુદ ૧૨ ના રોજ થયેલા. તેમના પત્નીનું નામ જગજીબાઈ હતું. તેઓએ લગ્ન કર્યા ત્યારે જાતિયશાસ્ત્રના બોધક પ્રવીણ સાગર વગેરે પુસ્તકની તેમના પર અસર હતી, છતાં એ આશ્ચર્ય છે પાછળથી તેમણે સંસારેનો ત્યાગ નહોતો કર્યો છતાં ત્યાગી જેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી તેમની યાદશક્તિ માટે એક જ દૃષ્ટાંત બસ થશે. એક વખત તેમણે ખારેક પુસ્તકો લીધા. તેમના નામ એક જ વખત જોયા ફરી આખે પાઠા બાધી ફક્ત ૨૫૪નેન્દ્રિયથી એકેએક પુસ્તકને ઓળખી લીધું.

પણ બાવીસમા વર્ષે તેમને લાગ્યું કે અવધાનના પ્રયોગો જાહેરમાં ન કરવા. તેનું એક કારણ તે એ હતું કે તેમની શક્તિ યુધ્ધ બરવાઈ

જતી હતી. ને તેથી નાકેથી લોહી પણ પડતું હતું આથી જાહેર અવધાન પ્રયોગમાંથી નિવૃત્ત થઈ તેમણે બાવીસમા વર્ષે ઝવેરીના ધંધામાં પ્રવેશ કર્યો. ને મુખર્ષીમાં પેદી નાખી.

મી. રેવાશંકર. શ્રી. માણેકલાલ નગીનદાસ શ્રી. હોટાલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી વગેરે તેમના બાગીદાર હતા. અને દરેકે એક એક કામ સલાળી લીધું હતું, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આર્થિક મુંઝવણની ઉદ્ધ, દિમાખ, વિદ્યાવત સાથેના પત્રબ્યવહાર વગેરેની જવાબદારી રાખેલી. સંવત ૧૯૪૨માં તો આ પેદી રેવાશંકર જમજીવનની કંપની-મજબૂત પેદી તરીકે જાણીતી થઈ ને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કુશળ ઝવેરી તરીકે નામના મેળવી.

પણ તેઓ આ ઝવેરી થવા કગતા, અધ્યાત્મ-ઝવેરી થવા ઇચ્છના હતા, આથી ધંધામાં તેમની આતર-વૃત્તિ ધર્મ તરફ જ દબા કરતી ને ધંધાનો કે મંસારનો તે ત્યાગ ન કરી શકતા તેથી તેમને કુખ થતું ચોવીસમે વર્ષે તેમણે સારી એવો રકમ ગ્રામ કરી લીધી હતી-સર્વ વાતે સુખી હતા છતાં તેઓ જ લખે છે: 'એક પુરાણ પુરુષ અને પુરાણ પુરુષની પ્રેમ સંપત્તિ વિના તેમને કશું નથી થયતું'

ઈ. સ. ૧૮૯૭માં મદાત્મા ગાંધીજી જ્યારે વિદ્યાવતથી અભ્યાસ કરી પાછા ફર્યા. ત્યારે તેમને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સાથે મુખર્ષીમાં પરિચય થયો, અને તેમનાથી તેઓ મુગ્ધ થયા. આનું મુંદર વર્ણન મદાત્મા ગાંધીજીએ તેમની આત્મકથામાં કર્યું છે. "જેના પર હું મુગ્ધ થયો તે વસ્તુનો પરિચય મને પાછળથી થયો-એ હતું તેમનું (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું) બહોળું શાસ્ત્રસહ તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર, અને તેમની આત્મદર્શન કરવાની ત્યારે ધમશ. આત્મદર્શનને જ ખાતર એ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા એ પાછળથી જોયું."

સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે તો તેમની વૃત્તિઓ લગભગ આતર-રમણ જ કરતી એવા માદા પડ્યા, અને આરામમાં આત્મમચનને વધુ અવકાશ મળતો અને તેથી માદગીમાંથી જિંદગી પછી સંવત ૧૯૫૨માં તેમણે તેમના બાગીદારને જણાવ્યું કે તેઓ બાગીદારીમાંથી છૂટા થવા ઇચ્છે

❶ બાગીદારોએ સ્નેહવશ થઈ તેમના બાઈ મનસુખભાઈનો ભાગ ચાલુ રાખ્યો.

ધંધામાંથી નિવૃત્તિ મેળવ્યા પછી તેઓ એકાંતમાં ફરવા લાગ્યા. કેટલાક વખત સુધી તો તેઓ ક્યાં છો તેની પણ ખબર પડતી નહિ-આત્મ

શોધન અર્થે તેમણે આણંદ, વસો, મોરળી, નડિયાદ, ખંભાતપાસ વડવા, અને તેની આસપાસના જંગલોમાં તેમણે વખત ગાળેલો છે વધુ વખત ઇંડર ને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં તેમણે ગાળેલો છે.

મહાત્મા ગાંધીજી ઉપર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વિચારોની જળરી અસર થઈ છે, ને જિંડી છાપ પડી છે. તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યારે જ્યારે મહાત્મા ગાંધીજીને, હિંદુ ધર્મમાં શંકા થઈ તે સમયે તેના નિવારણમાં મદદ કરનાર રાજચંદ્ર જ હતો.

તેમણે જે કાંઈ લખ્યું છે તે સ્વલક્ષી જ છે. પણ એ સંમંહો સ્વલક્ષી સાહિત્ય પરથી તેમ જ તેમના ફેટલાક પુસ્તકો પરથી તેમની શૈલી પ્રાંત, સંસ્કૃત, મિત અને અંગ્રેજી-જાણી છે. કારણ કે તેમણે કાંઈ લખ્યું છે. તે અનુભવમાયી જ લખ્યું છે.

તેઓ કવિ તરીકે ઓળખાતા, પણ તેમને કવિ કરતાં તો દાર્શનીક હૃદયરાવવા માટે વધારે યોગ્ય હતા. તેઓ માત્ર રૂઢ વર્ણની નાની ઉમરે રાજકોટમાં સવત ૧૯૫૭ ના ચૈત્ર વદ ૫ ને દિવસે કાળને શરણ થયા-જો વધુ જીવ્યા હોત તો ગુજરાતને એક અનોડ એવો અખ્યાતી કવિને દિલ્લિસુદર સાપડત.

નીચેની તેમની આ બધી કૃતિઓ-પૂર્ણ કે અપૂર્ણ-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર નામનો દળદાર ગ્રંથ રમજી પ્રભાવક મેહક મુંબઈ તરફથી બહાર પડેલ છે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો અભ્યાસ કરનારને તે સપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

—: એમની કૃતિઓ :-

મોક્ષમાળા
ભાવના બોધ
આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર
સ્ત્રીનીતિબોધ વિભાગ ૧
પુણ્યમાળા
નમિરાજ
પંચામીકાવ્ય
મોક્ષસિદ્ધાન્ત
આત્માતુષાસન
શ્રી ગુણગુણશ્રાવકાચાર
ભાવનાસમૃદ્ધ

લાલન (ફોલ્કલોર ઇસ્ટ લાલન)

પંડિત લાલનના ટુંકા નામથી ઝોળાવાતા પંડિત ફોલ્કલોર લાલનનો જન્મ સંવત ૧૯૧૪ ના ફાગણ વદ ૧૦ ના રોજ કચ્છ-માંડવીમાં થયો હતો. જે કે તેમનું જન્મસ્થળ જામનગર છે. જાતિએ તેઓ વિસા ઝોસવાળ છે. તેમના પિતાનું નામ કપૂરચંદ લાલન અને માતાનું નામ લાધીનાઈ છે. ચૈદ વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૯૨૮ માં તેમનું લગ્ન જામનગરમાં જ થયું હતું. તેમના પત્નીનું નામ મોંધીનાઈ હતું.

માંડવી અને જોડિયા ગ્રામમાં નજીક શિક્ષણ મેળવી જામનગરમાં તેમણે ચાર ગુજરાતી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. ને મુંબઈ જઈ પહેલી અંગ્રેજીની પરીક્ષા આપીને ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા આપી શિક્ષક તરીકેની નોકરી મેળવી લીધી. પણ અભ્યાસ કરવાના ખતને લીધે દિવસે નોકરી અને રાત્રે અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે નાઈટસ્લેપમાં ઢાંજરી આપવા લાગ્યા પછી તે વિવાહકર્મી પાઠશાળામાં જોડાઈ સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો. ને જ અંગ્રેજી સુધીનો અભ્યાસ સરળતાથી કર્યો. પણ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ચાર ચાર વખત બેસવા છતાં દર વખતે નિષ્ફળ ગયા. આથી એ પ્રયત્નને છોડી દીધો.

અત્યારે તેમનો વ્યવસાય શીખવું ને શીખવડુંનો જ છે અને એ ધૂન તેમને છે. સ. ૧૯૬૭ની ૧૩મી મેથી લાગેલી. સમાધિક્ષતકતા શ્રેણી સત્તરમો તેમના વાગવામાં આવ્યો ને તેમના જીવનમાં અવળા ફેરફાર થઈ ગયો તેઓ અમેરિકા ગયા ને ત્યાં એમરસનના પુસ્તકો તેમના વાંચવામાં આવ્યા, તેણે તેમના જીવનને ફેરવવામાં મુખ્યત્વે બામ લીધો અને અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ લેખકોના સુંદર અંગ્રેજીમાં તેમણે લખણો પણ આપ્યા. તેમનો પ્રિય વિષય ફિલોસોફી અને ધર્મ છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૬માં લંડનમાં ભરાયેલ વિશ્વધર્મ પરિષદમાં તેઓ શ્રેણીબદ્ધ જૈન સમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે બામ લેવા ગયા હતા ને ત્યાં તેમણે પોતાની સારી છાપ પાડી હતી. લંડનમાં ઋષભ જૈન સંઘનામની જૈન સંલગ્ન ઉત્પન્ન કરવા માટે એક સંસ્થા પણ રચાઈ છે.

જૈનધર્મનું સામાયિક—સર્વજન પ્રત્યે સમભાવ એ—તેમનું પ્રચારકાર્ય છે. ને એ માટે રાત્રિદિવસ તેઓ અખંડ જહેમત ઉઠાવે છે. એક કુશળ વક્તાની તેમનામાં કુનેદ છે, અને એ માટે તે ગૌરવપૂર્ણ તેમણે ધર્મનો

પણ મેળવેલાં છે, એટલે વકૃતત્વકળા દ્વારા ઓનૃવર્ગને તેઓ આકર્ષી શકે છે. જૈન સમાજને જ પોતાનું ક્ષેત્ર કરી લીધેલ હોવાથી તેના ઉત્થાન માટે તેઓ શક્યમત્ન કરી રહેલ છે.

સ્વાતુભવ દર્પણુ નામના પુસ્તકમાંના તેમના સ્વતંત્ર વિચાર માટે અમદાવાદના સંધે તેમને સંધ બહાર મૂક્યા હતા. અને કેટલાક જૈનોએ શત્રુંજય તીર્થ ઉપર તેમની પુજા કરેલ હોવાથી એ માટે તેમને ફરી સંધ બહાર મૂક્યા હતા. પણ અત્યારે તો તેઓ મંધમાં છે.

કૃતિઓ

સદૃવકતા

જૈન માર્ગ પ્રવેશિકા

શુદ્ધોપયોગ (અનુવાદ)

સવિચ્છેદન (અનુવાદ)

સ્વાતુભવ દર્પણુ "

પરમજ્યોતિ પંચવિંશતિ

આત્મબોધ

આત્મવિજ્ઞાસને માર્ગે

દેવનો જથ્થો

જૈન માર્ગ પ્રારંભ પોથી બા. ૧-૨

જૈન માર્ગ પ્રારંભ પ્રવેશિકા બા. ૧-૨-૩

લાઈન આત્મવાટિકા

અમણ નારદ

Gospel of man

સામાવિદ્યા પ્રયોગો

આદર્શ સામાયિકા

૨૫. લાલશંકર ઉમિયાશંકર

લાલશંકરભાઈનો જન્મ અમદાવાદ ખાસે ચોડેક દૂર આવેલા નારદીપૂર નામના મામડામાં મેવત ૧૯૦૧ના શ્રાવણ વદ છઠ એટલે ૪. સ. ૧૮૪૫ના ઝામરદની ૨૩મી તારીખ અને સનિવારે તેમના મેસાળમાં થયો હતો. એમના માતૃકીનું નામ માનકોર હતું અને લલનું નામ કીરપાશંકર. એકઝા છુટવા તે અર્ધિ શિષ્યા હતા. અમદાવાદ પિતાને ઘેર આવ્યા બાદ તે જાણીતી પહેલા નંબરની નિયાળમાં જોડાયા અને અર્ધિ પંકાપયા બાહોરા મહેતાજી ઘુળમરામના હાથ હેઠળ પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું. સ્વભાવાનું સામાન્ય જ્ઞાન મળ્યા પછી, તેમના પિતા યામિક હોવાથી, ધાર્મિક ક્રિયાનું કેટલુંક શિક્ષણ લેવાની તેમને ફરજ પડી, પણ તે સાથે શાળાનો અભ્યાસ જારી રાખ્યો હતો. એવામાં રૂપિયા પાંચતી માસિક રકોલરશિષ મળવાથી તે નોર્મલ સ્કુલમાં હાજર થયા, અહીં તેમને અંગ્રેજી જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર ઈચ્છા ધર્મ પણ. તેમના પિતાના વિચારથી વિરુદ્ધ હતી એટલે તેમને કુટુંબીક મુશીબતો નહી; છતાં તે ડગમગ્યા નહિ અને પોતાના નિશ્ચયને મક્કમપણે વળગી રહ્યા. અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કર્યો, તે દરમિયાન નોર્મલ સ્કુલને વનોકપુર કોલેજમાં હાજરી પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ-ફેરવી નાખવામાં આવી. એ ફેરફારીમાં તેમને ૩. ૧૦ ની રકોલર-શીપ મળી. તેમણે અહીં મણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અચાગ અમ લઈ આગળ વધાર્યો, એટલે સુધી કે એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની સીનિયર, રકોલરશિષની પરીક્ષાના સગાવપત્રકો વનોકપુર કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને આપીને પરીક્ષા લેવામાં આવી તેમાં તે પહેલે નંબરે પાસ થયા. તેમની પ્રુદિ એ વિષયમાં કુટુંબી ખુબી મઈ હતી તે દર્શાવવાને આદરું ઉદાહરણ બસ છે. શુજરાતમાં બહુ ઝુંબાઈ ઈલાકામાં એક મણિતશાસ્ત્રી તરીકે તેમનું નામ આબાલવદ તમામને જાણીતું છે અને હજી જમાનાઓ સુધી “ મણિતના મૂળ તરવે ” સાથે તે જોડાયેલું રહેશે. મણિતશાસ્ત્રના આવા ઉડા અભ્યાસથી તેમની માનસિક શક્તિ સારી રીતે વિકાસ પામી અને નિયમિત ધર્મ હતી. અને ગમે તેવા ગૂઢ અને ગહન પ્રશ્નોનો નિકાલ, તે ઘૂરત સમજી લઈને બહુ સુગમતા અને સહેલાઈથી કરી શકતા.

ચોડાક વખતમાં વિદ્યાર્થીજીવનનો અંત આવ્યો, ૩ ૨૫ ના વયારથી અમદાવાદ દાખરિકુલમાં મણિત શિક્ષક તરીકે તેમની નિમણૂક ધર્મ.

(ખ. સ. ૧૮૧૫.) નોકરીમાં જોડાયા છતાં તેમને ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસ ચાલુજ દતો અને એ જ વર્ષમાં મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપી અને તેમાં ફોર્સ મેળવી. ૨૧ નવેમ્બર મળવાથી કોલેજમાં જવાનું બની શક્યું નહિ પરંતુ તેથી નાસીપાસ થયા નહિ. ખંત અને આગ્રહથી અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૧૭માં એક માસ મદ્રાસમાં રહીને ત્યાંથી “ફર્સ્ટ એકઝામિનેશન ઈન આર્ટ્સ” એ નામની પરીક્ષા પાસ કરી. અંત એ આગ્રહનું શુભ ફળ આપ્યું. નોકરીમાં એક અકચા. જોયા આસિ. સિક્કની રેંકમાં આવ્યા અને શુભરાત પ્રાવિન્સિયલ કોલેજના મશ્વિત શિક્ષક નિભાયા. ઇ. સ. ૧૮૭૧માં કોળવણી ખાતા સાથેના તેમનો સંબંધ પૂરો થાય છે; જે કે જીવનપર્યંત કોળવણીના કાર્યોમાં તેમણે આગળપડતા ભાગ લીધો છે અને શાળાપયોગી કોળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલા પુસ્તકો તૈયાર કરીને કોળવણીને પ્રચાર કરવાને લાગે અમ કર્યો છે. એ કામ એટલેથી જ સમાપ્ત થયું નથી. અનેક કોળવણીની જાહેર મંથાઓ સાથે તેમનું નામ છેવટ સુધી જોડાયેલું હતું અને તેમણે પોતા કન્યાશાળા, અંત્યજ શાળા અને અંગ્રેજી નિશાળ પોતાને ખર્ચે ખોલીને કોળવણીને ફેલાવે કરવાના સ્તુત્ય પ્રયાસો આપ્યા હતા.

જે કોર્ટના ન્યાયાસન ઉપરથી ઇ. સ. ૧૯૦૬ના મે માસની ૧૩મી તારીખે વાનમરથ થયા તેજ સ્થળે તે કોળવણી ખાતાની નોકરી છોડીને રોમલકોઝ કોર્ટના કલાર્ક નિભાયા. તેમનો ઉદ્યોગ અને આગ્રહ અદ્વિ, પશુ જારી હતો. નકામો વખત નહિ ગાળતા કાયદાને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સન ૧૮૭૩માં હાઇકોર્ટ અને સુપ્રીમકોર્ટની પરીક્ષામાં બેસી ફોર્સ મેળવી. બીજે જ વર્ષે તે પંદરપૂરના સેકંડકલાર્ક થઈ એક સુપ્રીમકોર્ટ નિભાયા. સન ૧૮૭૯માં ધંધુલા અને ઘોઘાના સેકંડ એક સુપ્રીમકોર્ટ તરીકે ફેરફારી થઈ. સન ૧૮૮૧માં ફર્સ્ટ એક સુપ્રીમકોર્ટ થયા અને વિરમગામ બદલી થઈ. ૧૮૮૪માં સોલાપુર, ૧૮૮૫માં અહમદનગર અને ૧૮૮૭માં નાસિકના ફર્સ્ટકલાર્ક સુપ્રીમકોર્ટ તરીકે તેમની બદલીઓ થઈ. આમ ઉત્તરોત્તર વધતા પગાર ફેરફારીઓ થતા સન ૧૮૯૧માં અમદાવાદ કોર્ટમાં તે ફર્સ્ટકલાર્ક સુપ્રીમકોર્ટ નિભાયા. એ જગાને લાભો વખત જેમ આપ્યા પછી સન ૧૮૯૮ના ઝોકોટાળર માસના તેમની રૂ ૮૦૦-ના માસિક દરમાવાથી રોમલકોઝ કોર્ટના જડજ તરીકે નિમણૂક થઈ અને જે સ્થળેથી

નોકરીની રાશઆત કરી હતી તેજ કાર્ટમાં હયામાં હિંચી પદવી પામીને સને ૧૯૦૦ના એ માસમા ૩ ૪૦૦ના માસિક પેન્શન પર રિટાયર થયા.

કુળવણી અને ન્યાય ખાતામાં તેમણે લગભગ આઠત્રીસ વર્ષ નોકરી કરી પણ એક સરકારી અમલદાર તરીકે તેમણે જે પ્રસિદ્ધિ અને નામના પ્રાપ્ત કરી છે, તેથી ચતુર્થાણી ખ્યાતિ અને માનમર્ત્યો જનહિતના અને સમાજ સેવાના તેમ જ પરોપકારનાં કાર્ય કરનાર એક આગેવાન ગૃહસ્થ તરીકે તેમણે મેળવ્યાં છે. વારંવાર કહેવામાં આવે છે કે, સરકારી નોકરીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર સંકુચિત હોય છે અને સાર્વજનિક કાર્યોમાં કામના દબાણને લીધે ભાગ લેવાને તેમને ઓછો અવકાશ મળે છે; એથી ઉલટું, સામાન્યથી વિરુદ્ધ એવું એમના ચરિત્રનું સળળ પ્રમાણુ છે. પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે કે જે સ્વીકારવાને ભાગ્યે જ કોઈ આનાકાની કરશે અને કોઈ કહેવાને હિંમત નહિ ધરશે કે રા. રા. લાલશંકરભાઈ કર્તવ્યપરાયણુ ન હતા. પ્રખળ મંકરૂપ અને દૃઢ મનોબળ શું ન કરી શકે ? તેને કશું અશક્ય નથી. વળી તેમની સમાજસેવામા એક એ મંરયાઓ સાથે જોડાયેલી ન હતી. તેમ જ તે એકજ રમળે હતી એમ પણ નથી. તેમની પ્રજ્ઞતિ વિવિધ માર્ગની તેમજ સાર્વજનિક હતી. તેમની સાથે જોડાયેલી મંરયાઓ અને તે દરેકના કાર્યનો મંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવો એ ખરેખર મુશ્કેલ કામ છે. તે મંરયાઓ પાંચ દશ નથી પરંતુ અનેક Their names are a legion, જ્યાં જ્યાં તે મએલા ત્યા ત્યા તેમના વ્યક્તિત્વની છાપ પડેલી આપણને દષ્ટિગોચર થામ છે.

તેમની પ્રજ્ઞતિમા એવું કોઈક રહેલું હતું કે જે મનને નિરંતર વિચારમાં રોકાયેલું રાખતું અને કામ કરવાને ઉત્સાહ આપ્યા કરતું. કામ કર્યાં વિના તેમને એવ પડતું નહિ. નવરા બોટેલા તે કવચિતજ માલુમ પડતા. સાંજે ફરવા બહુ જતા નહિ પણ પોતાના મિત્રો સાથે અનેક વિચારો કરતા, યોજનાઓ રચતા તેમજ મિલ્લ ઉલોમ અને ધંધા વિષે ચર્ચા સલાવતા. વખતે એકલા પડતા તો ઇઝી-સોફાપર તેમના પેટન્ટ ડ્રેસમા ઝીણું પંચીયું, બટન વિનાનું મલમલનું પહેરણુ અને માથાપર ચોકડી-ભાતો કકડો નામેલો, સુજના વાળ પ્રસરાવતા, વિચારના વળગમા મુંઘાયલા દષ્ટિએ પડતા. પોતા હસ્તકની મંરયાઓનું હિત તેમને હૈયે એટલું બધુ હતું તે દર્શાવવાને નીચેનું ઉદાહરણ જસ થશે. અમને શાદ છે કે, પોતે

પચારીવરા હતા અને શરીર અચકન હતું એવામા એક દિવસ આસિ-
સેટેટરીને બોલાવીને કહ્યું કે અમુક દૃશ્યનો અમુક સેર છે અને તેનો
લાવ ખૂબ વધી ગયો છે તો કમિટીમાં દરાવ કરાવી તે વેચી નાખો. આરી
નમળી રિયલિટીમા પણ તે ઝીણી બાજતોનો વિચાર કરતા, વિચાર એ
તેમનું જીવન હતું. ઉદ્યોગ એજ એમની વિચારિતિ હતી.

નાનપણથી તેમનું જીવન ઉદ્યોગી અને દલ મનોબળવાળું હતું.
શાળામા ચાલુ અભ્યાસ સાથે ઘેર ખાનગીમા અને તે પણ અનેક મુશ્કી-
બતો સામે, ઈંગ્લેન્ડનું શિક્ષણ લેવું અને વળી તેમાં રહેલ મેળવવી એ જેવું
તેનું કાર્ય નથી. ચાલુ કામ ઉપરાત કાંઈને કાંઈ કરવું એ તેમની પ્રવૃત્તિ
હતી. ઉદ્યોગ એજ તેમનું જીવન હતું કહેજેમા જોડાયા ત્યારે “શાળાપત્ર”મા
લેખો મોકલતા અને એટલાથી પૂરતો સંતોષ થયો નહિ ત્યારે પોતાના
મિત્ર રા. રા. હરગોવિંદલાલ સાથે “ટીકાકાર” નામનું પત્ર કાઢવું જે
માત્ર અર્ધપ આયુષ્ય બેઝવીને બંધ પડ્યું. કેળવણીખાતામા જોડાયા
ત્યાં પણ તેમનો ઉદ્યોગ અને પ્રવૃત્તિ જારી રહ્યા. અહિં શાળાપયોગી
શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી ઉભયને ઉપયોગી અને મદદરૂપ થાય એવા પુસ્તકો
પોતાના મિત્ર રા. રા. કાટાવાળા સાથે મળીને રચ્યા. તે એટલા ઉપયોગી
જગ્યામા કે કેળવણી ખાતાએ તે ‘ટેક્ટલ્યુક’ તરીકે મંજૂર કર્યા. સન
૧૯૦૩-૪ મા પણ અમુક પુસ્તક લખાવવા હતા ત્યારે મે. ડિરેક્ટર
સાહેબે તૈયાર કરી આપવાનું કામ તેમને સોંપ્યું હતું અને તેમણે નામા
પદ્ધતિ અને લેખન પદ્ધતિ એ બે પુસ્તકો શ. કાટાવાળા સાથે મળીને
લખી આપ્યા, પુસ્તકો લખવા ઉપરાત તેમણે અગ્રેજ અભ્યાસ પણ
જારી રાખ્યો હતો. મશાસ જર્જ ‘ફસર્ટ એકઝામિનેશન ઇન આર્ટ્સ’
એ નામની પરીક્ષા પાસ કરી-એટલે કહેવાનું તાત્પર્ય કે નિયમિત અને
ચાલુ કામ કરવા ઉપરાત તે દલામદ અને ખંતથી ખાનગી ઉદ્યોગ અને
કાર્ય કરતા. સન ૧૯૭૧ મા રમોલકોઝ કોર્ટમા કચાકની નોકરી સીધી
ત્યારે પણ તેમની એ પદ્ધતિ ચાલુ અને કાયમ હતી. નોકરીમાથી જે
કાંઈ અનુકૂળતા મળતી તેનો તે હંમેશ સદુપયોગ કરતા. કાયદાનો અભ્યાસ
કરવા માડ્યો અને એક વર્ષમા હાઈકોર્ટ અને સર્પાઈનિટ જજની
પરીક્ષા પાસ કરી. એ શુ સચવે છે ? દલ મનોબળ, સતત પ્રયાસ,
આગ્રહ, ખંત અને ઉદ્યોગ એ પર તેમનું જીવન રચાયું હતું, અને તે

પરેજ તે સારી અને માન મર્તાની પદવી પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા. આત્મા-
રમુધી તેમણે પોતાનું પ્રવૃત્તિમય અને ઉલોચી જીવન પોતાનું ક્ષેત્ર સાથે તે
દિશામાં ગાળ્યું; જો કે જાહેર દિલવાલમાં અને સુધારના પ્રયત્નો પર શર-
આતથી જ પોતે લક્ષ આપતા હતા. પદરપુરમાં સળજળજ નિમાયા, એટલે
કાંઈ મડીને અમલદાર થયા ત્યારથી એ તમામ પ્રવૃત્તિ અને ઉલોચ
જનસેવાના અને જનદિનના કામ કરવા તન્ન વગાડ્યા. પોતાનું જીવન
સમાજ સેવામાં અને પરાપકારના કામો કરવામાં અર્પણ કર્યું એમ કહીશું
તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. પદરપુરમાં એક દિવસ પરાદિગે ફરતા
નિકળ્યા તેનામાં પગે કાંઈક અથડાયું; જ્ઞાતિ પડી, તપાસ કરતા તે એક
જનનું તરતનું જન્મેલું બાળક જણાયું. આવી બાળકલ્યાયની અટકાવવાને
માત્ર કામચલાઉ એવો અને ક્ષણિક ઉપાય હાથ ધર્યો નહિ પરંતુ એ
બહો નાણુક સાથે તે માટે વ્યવહારિક અને સહ આલે એવો ઉપાય લીધો.
તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમના પ્રયામ અને ઉલોચથી પદરપુરમાં એક
બાળકલ્યાય પ્રતિબંધક બાળાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું જે અત્યારે આબાદ
સ્થિતિમાં છે અને તેનો વડિલટ મુખ્યાર્થી પ્રાર્થના મંમળ કરે છે.
(ધ. સ. ૧૮૭૫) પછી સોલાપુર બહવી ચએલી ત્યાં સખત દુકાળ ચાલતો
હતો. ત્યાં દોરોના સંરક્ષણ માટે અને મનુષ્યોના જ્યાંવ માટે તેમણે જારે
શ્રમ ઉઠાવ્યો અને આગળ પડીને કિંમતી મદદ કરી દખ્ખણમાં અઘાપિ
તેમને "દેવમુનમિષ્ટ" ને બલે નામે જાળખવામાં આવે છે સન ૧૮૭૬-
૭૭ ના દુકાળ વખતે નિરાધાર માણસો અને નમાળાપા બાળકોને માટે
તેમણે જે અધ્યાત્મ શ્રમ લીધો હતો તે દખ્ખણ અને મુખ્યાર્થી સોફા
અઘાપિ પણ જૂલી ગયા નથી દુકાળ ખીડિત સોફોને માટે સરકારે અને
જાહેરખર્ચએ કેટલે ઉભા કર્યા હતા પરંતુ માળાપ વમરના નિરાધાર બાળ-
કોનું રક્ષણ કરવાનું કાંઈ સાધન ન હતું તેથી તેમણે ઉપર દર્શાવેલા બા.
પ્ર. સરના સાથે પદરપુરમાં એક અનાથ બાળાશ્રમ ઉઘાડ્યું અને તેને
નિભાવવા માટે મુખ્યાર્થીના ધનાઢ્યોને અરજ કરી, દરેક રવિવારે સાંજે
પદરપુરથી નીકળી તેઓ મુખ્યાર્થી જતા. રવિવારે સોફીઆએને ઘેર રખડી
તેમને સમગ્રવી અનાથ આશ્રમમાં રૂપિયા બરાવતા અને રવિવારે રાતના
પાછા મોડીમાં ચડી જઈ સોમવારે પોતાના હોદ્દા ઉપર ફાજર થતા હતા
પદરપુર અને મુખ્યાર્થી વચ્ચે આવી દોડાદોડી કરતી અને મુખ્યાર્થીના શેરી
આએના ગળે વાત ઉતારી નાણા મેળવવા એ કામ કઈ એણે મુકેલ

નહતુ તેઓ એવી સરસ રીતે દલીલો ક્રમતા હતા કે જેથી ગમે તેવો માણસ પણ તેમના ગતમા લેવાઈ જતો. શેઠ ચતુષ્કુળ મોગરજી અને ખીજી જે શેઠીઆઓ સુધારાનું નામ સાલળતા જ પાછા ખરી જતા તેવા હતા તેમને પણ તેમણે એવી સારી રીતે આ વાત સમજાવી હતી કે જેથી તેમણે સારી રકમો જાળાશ્રમમા ભરી આપી હતી તેમના પદોપકારના આવા કાર્યોને લીધે જ દક્ષિણીઓ તેમને “દેનમુનસિફ” તુ ઉપનામ આપી ઉપકૃત થયા હતા.

ધધુકામા જદલી થઈ ત્યારે ત્યા શ્રમ લઈને જાહેર લાઇબ્રેરી આપી અને પોતાને ત્યા પ્રતિ રવિવારે સર્વને મોલાવી એકઠા થઈ પ્રાર્થના કરવાનું શરૂ કર્યું આવી રીતે જમા જમા જતા ત્યા ત્યા આગળ પડીને સેવા કરતા અને પદોપકારના કાર્ય હાથ ધરતા અમદાવાદ આબ્યા ત્યારથી તેમનું નામ અનેક જાહેર સરયા અને હિન્દુઆલ સાથે જોડાયેલું છે, એવું એક પણ સાર્વજનિક કાર્ય નહિ હોય કે જેમા તેમનો હાથ નહિ હોય ધણીખરી શહેરની દરેક જાહેર દિવ્યાલમા અને સાર્વજનિક મરથાઓમા તે આગળ પડતો જામ લેતા આ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્ત થયા પછી થઈ હતી એમ તહિ પરંતુ તે સન ૧૮૯૧ મા અમદાવાદ આબ્યા ત્યારથી ચાલુ જ હતી.

જે અનેક જાહેર સરયાઓ સાથે તેમનું નામ જોડાયેલું છે તેમાથી થોડાક નામો અમે નોંધીને મંત્રાપ પામીશું (૧) શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (૨) અણુમને ઈસ્લામ (૩) પ્રાર્થના સમાજ (૪) રા સા મહીપતરામ અનાથ આશ્રમ (૫) રા બા રજુજોડલાલ ખાડિયા કન્યા-શાળા (૬) શેઠ મણિલાલ લાઈબ્રેરી (૭) આપારાવ બોળાનાથ લાઈબ્રેરી (૮) કાઉન્ટેસ એન્ડ ડ્રેસીન ફ્રેન્ડ-અમદાવાદ ખાતે (૯) નેશનલ ઈન્ડિયન એસોશીએશન-અમદાવાદ ખાતે (૧૦) અમદાવાદ સેવાસદન ખાતે (૧૧) શુજરાત મંસાર સુધારા સમાજ (૧૨) પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક સભા (૧૩) પરમેનન્ટ સીટી રીલીફ ફંડ (૧૪) ગિસમેન્ટો ફંડ (૧૫) લેડી મેમોરિયલ ફંડ (૧૬) બોળાનાથ લેડીઝ લીટગરી ઈન્સ્ટીટ્યુટ વગેરે.

આ સિવાય તે કેટલોક વખત “જુક કમિટી” મા મેમ્બર હતા. યુનિવર્સીટી તરફથી વખતોવખત ઈનામો નિમંત્રો આવતા તે તપાસતા નીતિશિક્ષણ માટે સરકાર તરફથી નિમાયતી કમિટીના તે એક સભાસદ

હતા. ચોડા વખત પર ફેળવણી ખાતા તરફથી ભરાયેલી ફરત ગામડાના પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસ ક્રમમાં સુધારા કરવાને ભરાયેલી કોન્ફરન્સમાં તે નિમ્માયા હતા. વળી મોંઘવારી કમિશન અત્રે આવેલું ત્યારે તેમને તેમાં જુમ્દાની આપવાને આમંત્રણ મળ્યું હતું. કોરોનેશન ફેરટીવલ ફંડ અને હેન્ડલા ફુકાઈફંડના તે ઑન. સેક્રેટરી હતા. છાપનીઆની સાલમાં ફુકાઈમાં જે કાર્ય તેમણે કર્યું હતું તે જગજહેર છે અને સરકારે તે બદલ તેમની જાહેર સેવાની કદર પિછાણીને કેસરે-દિંદેના સોનાનો ચાંદ એનાયત કર્યો હતો. વળી અમદાવાદ યુનિસિપાલીટીના પ્રમુખ ધવાને બેવાર તેમને પૂછવામાં આવ્યું હતું પરંતુ ધણી પ્રવૃત્તિને લીધે તેની તેમણે ઉપકાર સાચે ના પાડી હતી. આ રીતે જનસેવા અને પરોપકારના કામ બહુ ચીવટથી કરતા. ફેળવણી અને સંસાર સુધારો એ એમના પ્રિય વિષયો હતા અને તેના પ્રચાર માટે પોતે સતત ઉદ્યોગ કરતા અને તે માટે પુષ્કળ પૈસાની મદદ પોતે આપતા.

ગુજરાત સંસાર સુધારો સમાજ, વિધવાશ્રમ, તેમજ દિવાળીખાઇ કન્યાશાળા, અંત્યજશાળા, ઇંગ્રેજ નિશાળ, વગેરે પોને સ્થાપીને બહુ મહત્વનું અને ઉપયોગી કાર્ય કર્યું હતું. પોતાના સિદ્ધાંતો અને વિચારો અમલમાં મૂકવાનો સ્તુત્ય પ્રવાસ આદર્યો હતો. આ તમામ કાર્યોમાં તેમનો સતત ઉદ્યોગ, દૃઢ આગ્રહ, કરકસર અને ખર્ચ સાથુ હિતસાદના પરિણામે સંગીતતા આવી છે અને તેમની સંસ્થાઓના પાયા ઊંડા અને મજબુત રાખાયા છે.

માત્ર હિંદુ કોમની તેમણે સેવા કરી છે એમ નથી. અમદાવાદની અંજુમતે ઈસ્લામના તે એક જગજા આધારરૂપ-આભારરૂપ હતા. પ્રથમ મોહમ્મદન એલ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ અમદાવાદમાં ભરવાનું માન તેમને ધરે છે. ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં મુસલમાન કોન્ફરન્સ દરીઆઈની વાડીમાં ભરાઈ હતી અને તેમાં રીસેપ્શન કમિટીના પ્રમુખ તરીકે તેમણે જાગૃત્ય કર્યું હતું. ચોથી મુસલમાન એલ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ જે સને ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં ભરવામાં આવી હતી ત્યારે પણ તે કોન્ફરન્સના ઉપપ્રમુખ હતા અને આગળ પડીને કામ કર્યું હતું. આ કરતાં વિશેષ સમજાવ અને અંબુલ્ય કર્યું હોઈ શકે ! હોઈ કોન્ફરન્સ વિષે એક વિદ્વાન પ્રેક્ષક જે ત્યાં હાજર હતા તે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય એક મુખસિદ્ધ માસિકદા

દર્શાવે છે—“આ કોન્ફરન્સના ઉપ-પ્રમુખ તરીકે પ્રમુખ સાથે બેઠેલા આપણા માનવંતા પારજન રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકરને જોઈને પણ મને ઘણો હર્ષ થયો. તેમના બાપણુ વખતે હું હાજર હતો. મુસલમાન કોમના બધા માટે એજો સાહેબે જે ઉચ્ચ કાળજી દર્શાવી તેને માટે મુસલમાનોએ તેમનો ધણો ઉપકાર માનવો જોઈએ.”*

એક અગ્રેસર સંસાર સુધારક તરીકે તેમની કીર્તિ આખા દેશમાં ફેલાયેલી હતી અને તેમના કાર્યની કદર કરીને જ સંસાર સુધારક સમાજે ૧૯૦૭ માં સુરત ખાતે બરાલ્લી ઇડિયન નેશનલ સોશિયલ કોન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે તેમને પસંદ કર્યા હતા. આ જેવું તેવું માન ન.હતું. આવી પ્રતિષ્ઠા અને નામના મેળવનાર સ્વર્ગસ્થ લાલશંકરભાઈ વનીકપુત્ર કોલેજમાં હતા ત્યારથી જ આ વિષયમાં જહુ રસ લેતા અને આગળ પડીને કામ કરતા. સન ૧૮૬૬ માં તેમણે અમદાવાદ બાળવિધ્યા વિવાહ ઉત્તેજક સભામાં પંડિત હર્ષચંદ્ર વિલાસાગર રચિત વિધવા વિવાહ નામક નિબંધનું, મરાઠીમાં ચલ્લા બાપાન્તર ઉપરથી ગુજરાતીમાં બાપાન્તર કરવાનું પોતે રવીકાર્યું. આ કામ જનસમાજ અને તે કાળની લોકલાગણી વિચારતા કેટલુંક સાહસિક હતું એનો સહેજ ખ્યાલ આ પરથી આવશે. ૧૮૭૧ માં “બાળલક્ષ્મી હાનિકર્તા છે” એ વિષય ઉપર એક જાહેર બાપણુ આપ્યું અને “બાળલક્ષ્મી નિષેધક” નામની એક સભા સ્થાપી. તેની તરફથી કેટલોક વખત “બાળલક્ષ્મી નિષેધક પત્રિકા” તેમણે ચલાવી. સ્ત્રી કેળવણીના પ્રચારાર્થે તેમણે કરેલા પ્રયાસો લોકવિદિત છે.

સંસાર સુધારાનું કામ નિયમિત રીતે ચાલુ રહે તે માટે ૧૯૦૪ માં તેમણે ‘ગુજરાત સંસાર સુધારા સમાજ’ નામની મંસ્થા સ્થાપી અને તેના મકાનનો પાયો સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને અગ્રેસર સર ડો. ભંડારકરના હાથે નખાવ્યો, આ રીતે સંસાર સુધારાનું કામ આગળ વધારને તેમજ શિર સ્થાપી કરવાને તેમણે જીવનપર્યંત અચામ અમ લીધો.

રાવળહાદુરનું જીવન સાદું નિયમિત અને મિતાહારી હતું. રહેણી-કરણી અને પહેરવેશ વગેરેમાં એક સરખી અને એકજ ધારીની સાદાઈ જોવામાં આવતી. તેમાં નવિનતા કે વિવિધતા બીલકુલ જણાતી નહિ; તેમ છતાં કાર્ય કરવાની પદ્ધતિમાં જહુ વૈવિધ્ય જોવામાં આવતું. અમુક

કાર્ય તે કયા પદ્ધતિએ કરશે તેનું અનુમાન કરવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડતું, કામને નિદાલ અને નિર્ણય તે સમય અને સ્થિતિ જોઈને કરતા અને પ્રથમ તો તે શા અર્થનું છે તે વિચારતા. તે બહુજ વ્યવહારિક બુદ્ધિના પુરવ હતા અને પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લીધા વગર કાર્ય પણ કાર્ય કરતા નહિ. ઉપયોગ, હેતુ, લાભ, અને સાર્થકતા એ તેમના લક્ષ્યબિંદુઓ રહેતા તોપણ તે પોતે બાધેલા સિદ્ધાંતોને મક્કમપણે વળગી રહેતા. આટલી હદથી આગળ જવું નહિ એવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો તો તે આગળે જ રહેતા. એ દૃઢ મનના અને આગ્રહી હતા. વ્યવહારમાં તે કદી ચુકતા નહિ.

સ્નાન કર્યા પછી હમેશા તે પ્રાર્થનાભાગામાંથી ધ્વનિરસતી કરતા અને બપોરે ડેલીગ્રેવર બુકમાંથી પ્રાર્થના વાંચીને વામકુક્ષી કરતા હતા. આ નિશ્ચય નિશ્ચય હતો, પ્રાર્થના ઉપર તેમને કેટલો જીવો લાગ્યો હતો તે નીચેના ન્યાયમૂર્તિ સર નાસચલુરાય ચંદાવરકરની છેલ્લી મુલાકાતના વૃત્તાંતથી જણાઈ આવે છે. ગયા જુલાઈમાં જ્યારે સર નાસચલુરાય ચંદાવરકર અને આબ્યા ત્યારે જોન. મી. પારેખ અને તેઓ સર્વે એકઠા થયા હતા. તબિયત બહુ નબળી હતી તેમ છતાં તેમણે સર નાસચલુરાયને તેમના મુખથી એક ભજન સાંભળવાની પ્રાર્થના કરી. પોતાને તેથી બહુ આનંદ થયો એમ જણાવ્યાથી સર ચંદાવરકરે ભજન કર્યું. તેઓના સંજોગમાં કહીએ તો ખરેખર તેમનો ચહેરો તેજસ્વી જણાવો અને તેમણે કહ્યું કે "It is that strengthens me" આ તે (ભજન પ્રાર્થના કે જેમને બળ આપે છે) પુરતકા વાચવાનો ઝાઝો શોખ હોય એમ જણાતું નહિ. પરંતુ તેમનું વાચન આગળ વિશાળ અને વિવિધ હશે તે એમનું તે એમનું પુરતકાલય જોનાર કહી શકે. અંથકારો અને પાસિકોને તે ઉત્તેજન આપતા. પાસિકપત્ર જે તેમને ન પસંદ આવે તે લગભગ ભરી ખેંચ કરતા; એમને એમ નહિ. આગળ તે કોઈપત્રનું વી. પી. પાછું વાળતા.

તેમના હસ્તકની દરેક સંસ્થાનો વહિવટ તે બહુએ વટ અને કાળજીથી કરતા અને પૈસા ન બચડે તે બાબત સાવચેતી રાખતા. દરેક કામને પોતાના પરનું છે એમ સમજી માનીને કરતા. હુમસથી આબ્યા પછી અંજુમન હરિલાલ કામના કહિયાનો હિસાબ નાંધી કરવાનો હતો. અંજુમનના મુસ્લીમ મંત્રીતમામન્દાજરી અને પૂજારપત્રો લઈ તેમની પાસે ગયા. માગેલી દફતર નહિ મળવાથી સ્વીકાર્ય તે કામ આસિ-સેક્રેટરી તરફ મોકલ્યું. બધી

હકીકત રજુ કરતા પછી તે પસંદ પડ્યું નહિ. નમણી સ્થિતિ હોવા છતાં પોતે તે હાથ ધર્યું. તૈયાર કરેલા રોજ કામના આકાંક્ષાઓ બાબતે રાખ્યા પછી પેલા કડીઆને પ્રશ્ન કર્યો કે 'બોલ આજ કામ તને ઉધડ આપ્યું હોય તો તું શા ભાવે કરે?' તેના બાવ મુજબ અને તેના લખાવ્યા પ્રમાણે તમામ હકીકત નોંધાવી અને તેનો હિસાબ કરાવ્યો. ઉધડ અને દરરોજ કામ પ્રમાણે આવેલા આકાંક્ષાઓ ૧. ૨૦-૨૫નો ફેર જણાયો તેથી કડીઆને 'પૂછ્યું' કે તારા કહ્યા પ્રમાણે ફેર આવે છે તો બોલ તારે શું ભેદિયે છીએ? કડીઓ દડોગાર થઈ ગયો. ઉધડ ભાવનો જે આકાંક્ષા નહીં થયો હતો તે એક રાજદ બોલ્યા વિના લઈને ચાલતો થયો. આવી ચોક્કસાઈથી તે દરેક જાહેર સંસ્થાઓનો હિસાબ અને કામ કરતા.

તેમના વ્યક્તિત્વની તે જ્યાં જતા ત્યાં છાપ પડતી, તેમનો પ્રભાવ પ્રબળ હતો. તેમનામાં એવું ઓજસ અને તેજ હતો કે જેને લીધે સૌ કોઈ તેમને આગેવાન તરીકે સ્વીકારતા અને નિયમિત જીવન ગાળવાનો તે સર્વદા ઉપદેશ કરતા. ઉદ્યોગ, પ્રમાણિકતા, નમ્રતા, ખર્ચ અને આગ્રહ તેમજ ચોક્કસાઈ અને ઝીણવટ દરેક કામમાં રાખવાનો તે બોધ કરતા. દરેક કાર્ય પદ્ધતિસર અને નિયમિત રીતે કરવાનું તે બાર મૂકીને સમજાવતા. કામ કરવું એજ જીવનનું સાર્યકથ છે એમ તે માનતા અને કામ એજ તેમનો ઉદ્યોગ, કામ એજ તેમનો આનંદ હતો. તેમનું વ્યસન કહો, શોખ કહો, તેમનો આનંદ કહો, ગમે તે કહો, તો તે કામ કામ ને કામજ હતું. પરમેશ્વર પ્રતિ પ્રેમભક્તિ અને જનમધુઓ તરફ રનેહ અને તેમની સેવા એ તેમના જીવનનો આદર્શ હતો.

—:એમની કૃતિઓ:—

- (૧) વિધવા વિવાહ
- (૨) પ્રથમ ઈશ્વર સ્તુતી
- (૩) શૂત વિદ્યાના મૂળતત્ત્વો
- (૪) સેશ્વન પદ્યતિ
- (૫) અંકમણિવ
- (૬) નામાની પદ્યતિ

~~~~~

૨૫ વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી

શ્રી વિજયાલક્ષ્મીને જન્મ સવત ૧૯૪૫ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ (અષાઢી) ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતા રા. રા. પીતાબજી જેઠાભાઈ, વડોદરા ગભ્યના એમફિન્ટન્ટ જનરલના હોદ્દા પર હતા. આ પ્રમાણે આપણા સ્ત્રી-કવિ ગર્ભશ્રીમત હતા, એમ કહી શકાય.

આ સાધ્વીના નતીનમા તેના નિકટના સગાઓનો ત્હાવો લેવાનું ન હતું, એમ તેમની જીવનરેખા સૂચવે છે. તે હજી થોડાંએ જન્મની બાનફી ચલા ન ચલા એટલામા તેમની માતાનું મૃત્યુ થયું અને જ્યારે પિતાનો પ્રેમ સમજી શકે તેવડી ઉંમરના થયા ત્યારે કમલાગયે તેમના પિતાશીએ પશુ પરલોકવાસ કર્યો. આ સમયે તેમનું વય સાત વર્ષનું હતું, ઉંબટ જ્યારે તેમના પતિ પોતાની કેળવણી પૂરી કરી રહ્યા અને ગૃહસ્થાશ્રમમા દાખલ થવાનો વખત તેમને પ્રાપ્ત થયો, તે પહેલાં તો એમણે આ ક્ષાની જગતનો ત્યાગ કરી પરલોકમા વાસ કર્યો.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે શ્રીમત કુકુબર્મા જન્મ થવાથી પ્રાથમિક મળવણી મેળવવાનું સૌ વિજયાલક્ષ્મીને ધણું સુનહ ચર્ષ પડ્યું. તેમના કુકુબર્મા ડોઈ સમવયી બાલિકાએ ન હતી. માત્ર તેમની ઉંમરના બાઈ એજ હતા અને તે બાઈઓની સાથે થેર જ ગુજરાતી પાંચ ધોરણનો અભ્યાસ તેમણે પૂરો કર્યો. પછી તો બાઈઓએ અગ્રેજી બધુવું શરૂ કર્યું. એટલે સૌ વિજયાલક્ષ્મીને અભ્યાસ બંધ કરવામા આવેલો. તેમણે શિક્ષક પાસે અગ્રેજી ભણવાનો વિચાર રાખેલો, પરંતુ તે અતુલ નહિ જણાવાથી તેમ બની શકેનું નહિ. આ પ્રમાણે સૌ વિજયાલક્ષ્મીએ જે જે સાહિત્ય ગુજરાતી પત્રોદ્ધાર પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે સર્વંતુ ગ્રંથ ગુજરાતી પાંચ ધોરણ સુધીનો જ અભ્યાસ અને ગૃહ કેળવણી જ હતા. અભ્યાસ બંધે બંધ થયો. તોપણ તેમણે વાચન ચાલું જ રાખ્યું હતું. તેમને વાર્તાઓ સાંભળવાનો ધણો શોખ હતો. આથી અગ્રેજી તમજ આપણી ગુજરાતી વાર્તાઓ તેમણે ધણી સાંભળી હતી. તેમનું વાચન પણ નવનકયાઓથી જ શરૂ થયું, અને તેમણે આજથી પંદરેક વર્ષ પહેલાની પ્રચલિત નવલકથાઓનો મોટો ભાગ વાંચ્યો હતો. ધણીખરી વાર્તાઓ તે વાચતા, તે આપણા પારસી ભેખડોએ ઉત્તમ અગ્રેજી નવલકથાઓના ધ્રુવા અનુવાદ જ હતા. વાચન માટે મોટી રાત સુધી ઉગગરા બધી વાર તે કરતા.

થોડા વખતમાં સૌ. વિજયાલક્ષ્મી અભ્યાસ છોડી ગૃહકાર્યમાં જોડાયા અને આ કામ પણ તહેમને પોતે વધે પહોંચ્યા પહેલા શીખવાની ફરજ પડી. તહેમના સમજી વડીલોએ પુત્રીની કમઆવડતથી તેને અસુરગૃહમાં દુઃખ ન થાય માટે સર્વ ગૃહકાર્ય શીખવાને સૌ વિજયાલક્ષ્મીની દશ અમીઆર વર્ષની ઉંમર થઈ કે તુરત જ પ્રારંભ કર્યો ગૃહકાર્ય પણ આ અકાલપકવ (Precocious) બાલિકાએ તુરતજ સમજી લીધું, એટલું જ નહિ પણ તે સર્વ પોતાને માથે ઉપાડી લીધું અને ન્યારે તેમની ચૌદ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન પછી શ્વશુરગૃહે જવું થયું, ત્યારે ત્યાનો સર્વ ભાર પણ તે ગર્ભશ્રીમંત અને કાચી વયની બાલિકાએ પહેલે જ દિવસથી ઉપાડી લીધો:-પોતાના બાલક નથુંદ તથા દીયરોને ઉઠેરનામાં તેમના સાસુને મદદરૂપ થઈ પડ્યા અને તેમના જવાની સાથે તેમના સાસુ ગૃહકાર્યમાંથી લગભગ નિવૃત્ત થઈ ગયા.

સૌ. વિજયાલક્ષ્મીનું લગ્ન મવત ૧૯૫૭ ના માહ સુદ ૧૦)ને દીવસે હાલમાં ભાવનગર રાજ્યના મુખ્ય વડીલ રા. રા. વિદુલદામ ગીરજાશંકરના જ્યેષ્ઠપુત્ર રા. હર્ષદરામ જેઓ બી. એ, એવએલ, બી. થઈ હાલ મુખ્યાર્થી સોશીસીટરનો અભ્યાસ કરે છે, તહેમની સાથે થયું હતું આ પતિપત્ની વયમાં સગોવડીયા જ હતા. ઉંમરમાં માત્ર એકાદ દોઢ વર્ષનો ફરક હતો. ન્યારે સૌ. વિજયાલક્ષ્મી શ્વશુર ઘેર આવ્યા, ત્યારે તહેમના પતિ અગ્રેષ્ઠ છઠ્ઠા ધોગજીનો અભ્યાસ કરતા હતા. આ જણાવવાનું કારણ એટલું જ છે કે પતિપત્ની બન્ને લગ્ન સમયે કિતોરવયના હતા, ૫૨-૫૩ સૌ વિજયાલક્ષ્મીએ પોતાની સુશીલતાથી અને પ્રેમથી તહેમના પતિનું મન દરી લીધું હતું તહેમના પતિ વરફ તેમનો પ્રેમ અમાપ અને અવિચળ હતો. જેટલા પ્રેમથી વિજયાલક્ષ્મી પોતાના પતિને વ્હાતા હતા, તેટલા પ્રેમથી ભાગ્યેજ કોઈ પણ સ્ત્રી પોતાના પતિને આદી શકે આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. સામાન્ય રીતે ન્યારે મનુષ્ય Ideals (જીવનના આદર્શ) બાંધે છે અને તહેને પહોંચવા માટે જ્યાં પ્રયાસ કર્યોજ કરે છે, ત્યારે સૌ. વિજયાલક્ષ્મી પોતાના જીવનના (Ideals) આદર્શોને ઘણીજ સહેલાઈથી અમલમાં મૂકી શકતા, અને જીંદગીમાં હિતારી શકતા તહેમનો આત્મા પણ આવા આદર્શોને ધારણ કરી શકે તેટલો ઉચ્ચગામી હતો અને તહેની માથે તે આત્મા પ્રેમપૂર્ણ હતો મૌ વિજયાલક્ષ્મીનું જીવનસૂત્ર “પ્રેમ” હતું. અને તહેમનો આ પ્રેમ તહેમના પતિમાં જ વિરમી જતો હતો એમ નહિ; પ્રભુ પ્રત્યે

તેમનો પ્રેમ અનદ્દ દતો અને કુટુંબીજનો પ્રત્યે પણ તે બેદદ પ્યાર રાખતા હતા કાર્મ અગર બહેન, માતા અથવા પિતા, સાસુ અથવા સસરા, સર્વને મારે પ્રેમ જ હતો તે સહૃદય એટલા બધા હતા કે કાર્મ પણ બધા જનનું જન પણ કુખ માલજતા કે તેમનાથી અત્રુપાત થઈ જતો આ સત્ય એમદે એ દેશાન્તથી વધારે સમજશે પાચેક વર્ષ પહેલા તેમના એમ કપોળ સખીનો રનર્ગવાસ થયો હતો, છતાં પણ આજ સુધી તેનું રમન્યુ તેમને એટલું કષ્ટ આપતું કે તે સખીના નામ માત્રથી તેમને રનુ આવતું વિજ્યાલક્ષ્મીની તિન લાગણી અને પ્રેનાજ વૃત્તિઓનું બીજુ દેશાન્ત તેમના મોટા લાભીનું મરણ આપે છે આ સુલીન સ્ત્રી કર્મ સાનમા સોટનર માસમા મરણ પામ્યા તે વખતે સૌ વિજ્યાલક્ષ્મી તેમના પતિ માથે મુખર્મ હતા આ માગ બનાવના સમાચારથી તેમના મમજ હૃદય ઉપર એટલી હાપ પડી કે તે સમાચાર જાણવાની સાથે તેમને તાવ ચડી આવ્યો સૌ વિજ્યાલક્ષ્મીનું મરણ પણ આ સુલીન સ્ત્રીના અવસાન પછી એક વર્ષ થયું, પરન્તુ તે દરમ્યાન તેમની તખીપત કદી પણ સારી થવા પામી ન હતી

સૌ વિજ્યાલક્ષ્મી જેમ જેમ યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા ગયા તેમ તેમ તેમના ગુણો દૃઢીભૂત થવા લાગ્યા અભ્યાસ પ્રત્યે તેમની લાનસા વૃદ્ધિગત થઈ વળી એવામા તેમના પતિ વિદ્યાર્થી અવસ્થામા હતા તેથી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી તેમને અભ્યાસ અર્થે બહાર જવું પડ્યું આને લીધે વિજ્યાલક્ષ્મીને વાચવાને કુરસદ વધારે મળતી તેમના ન્દાના દીયેરા અગ્રેષ્ઠ અભ્યાસ કરતા હતા, તેથી તેમની સહાયથી અને પોતાની ખતથી અગ્રેષ્ઠ અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને લગભગ ચારેક એપ્રી અગ્રેષ્ઠ જેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું પરન્તુ સાર્વિકત્વનો સોખ રિશેન હોવાને લીધે જે અગ્રેષ્ઠ જાણવા જેવા ફકરા તેમના વાચવામા આવતા તે તેઓ વગર પ્રયાસે માદ ગખતા અને તેને થોડી ધણી મદદવડે બહુ સારી રીતે સમજી શકતા તેમના લેખોનું જેલું અખ્યયન મ્યું હશે તેને માત્રમ પડશે કે અગ્રેષ્ઠ લેખકોના ધણા હિતારાઓ તે ટાકતા અને તે પણ સમજીને જ, સસ્કૃતને મારે પણ તેમ જ હતું સસ્કૃતનો જાતે અભ્યાસ ક્યો નહતો, પરન્તુ ગુજરાતીની મદદવડે લગવહમીતા અને ધર્મના અન્ય પુસ્તકો તે વાચતા અને આપણી માતૃભાષાની મદદવડે મૂળ મેટ્રીક પણ

સારી રીતે સમજતાં. વળી તેઓ ધાર્મિક વ્રતિવાળા હોવાથી ધણા શ્લોકો તો એમને મુખપાઠ હતા. ત્હેમની સાથે-વિવેચન કરતાં કોઈ પણ માણસ ત્હેમના સમયોચિત અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત અવતરણોથી ચકિત થઈ જતો. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું આ પ્રમાણે ઉપરચોટીયું જ્ઞાન મેળવ્યા ઉપરાંત ત્હેમણે સ્વજ્ઞાપનો અભ્યાસ ખંતથી વધાર્યો હતો. અને બાલપણમાં વાંચેલી નવલકથાઓ ઉપરાંત ધર્મ અને નીતિના અંગ્રેજી તેમજ સંસ્કૃત પુસ્તકોના ગુજરાતીમાં થયેલા અનુવાદો ધણાખરા ત્હેમણે વાંચી નાંખ્યા હતા આપણા પ્રાચીન તથા આપણા અર્વાચીન કવિઓની કવિતા, જે માસિકો તથા પુસ્તકોદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી ને પણ ત્હેમણે વાંચી હતી. ત્હેમને વાચવાના શોખની સાથે પુસ્તકસંગ્રહનો પણ શોખ હતો અને ત્હેમના મરણ સુધીના ઉપયોગી ગુજરાતી પુસ્તકોની એક ન્દાની લાયબ્રેરી તેમણે એકઠી કરી હતી.

સેખક તરીકેની છંદગી તેમણે તેમના સોળ અથવા સત્તરમા વર્ષમાં શરૂ કરી. શરૂઆતમાં ભોંતો ઉપર તેમજ કાગળના ન્દાના ટુકડાઓ ઉપર કવિતાઓ લખવા માંડી પોતે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા તે પહેલા પોતાના પ્રયાસો તેઓ આપણા સાહિત્યમાં જાણીતા થયેલા સીલેખક સૌ. હરિ-સુખગૌરી, રા. વામનરામ કપિલારામનાં પત્નીને સુધારવા માટે મોકલતા અને તે લાયક સજારીએ ઝાળખાણ ન હોવા છતાં આ કવિતાઓ સુધારવાની કૃપા કરી, કવિતા લખવાના સૌ. વિજયાલક્ષ્મીના પ્રયાસને ઉત્તેજિત કર્યો હતો ખરી કવિતા હમ્મેશા સ્વયંપ્રેરિત-નૈસર્ગિકજન હોય છે, છતાં પણ તે બનાવવાનું પણ શીખવું પડે છે અને કવિતાઓ બનાવવાના નિયમો સૌ. હરિસુખગૌરીએ સૌ. વિજયાલક્ષ્મીને શીખવ્યા હતા અને તેટલે અંશે સૌ. હરિસુખગૌરીના પોતે શિષ્ય છે એમ સ્વર્ગસ્થ માખી કહેતા.

કવિતા લખવાની શરૂઆત કરતાની સાથે, પહેલા જ વર્ષમાં ત્હેમણે ધણા કાવ્યો લખી કાઢ્યા હતા; પરન્તુ કેટલાક સંજોગોને લઈને ત્હેમણે તે સર્વેના નાશ કર્યો હતો. તે કાવ્યો જો મોજુદ હોત તો પાછળથી મેળવેલી તેમની કવિત્વશક્તિથી તેમાં સુધારોવધારો કરી શકત અને આપણને ત્હેમના પહેલા પ્રયાસો જોવાનો લાભ પણ મળી શકત. પરન્તુ કમનસીબે ત્હેનો નાશ થયો છે.

પોતાના ગદ્ય તથા પદ્ય લેખો માસિકોદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવાની શરૂઆત

ચારેક વર્ષ પહેલાં એટલે ૧૯૬૬ ની સાલમાં કરી ચર્યાતના લેખો તથા કાવ્યો સુધારી “સુન્દરી સુખોદ” મા—તે સ્ત્રીઉપયોગી માસિકના અધિપતિએ પ્રસિદ્ધ કરવાની પહેલ કરી ત્યાર પછી થોડા વખતે તેમના કપોળ સખી કેળેને વિષે ઉપર થોડું લખવામાં આવ્યું છે તેના આગ્રહથી “કપોળમિત્ર” મા પણ પોતાના ગદ્ય અને પદ્ય લેખો આપવાની ચર્યાત કરી ત્યારબાદ તે આપણા સાહિત્યના આગેવાન માસિકમાં પણ તેમની કવિતાઓ રવીકારાવા લાગી વસંત, જુદિપ્રમથ અને સાહિત્ય જેવા પહેલી પક્ટેના માસિકમાં તેમની કવિતાની કદર થઈ છે આ ઉપરાન્ત તેમના અપ્રસિદ્ધ લેખોનો એક મોરો સમૂહ છે અને તે કશ્વર કવિજી દ્વારા તે પુસ્તકદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે

આ લેખ ઉપરથી સૌ વિજયાવદ્ધમીના ત્રણ મુખ્ય ગુણો વાચકની દષ્ટિએ આવ્યા વગર ગણા નહિ હોય (૧) તેમની પ્રમાણતા (૨) તેમની હોશ અને (૩) તેમનો ઉદ્ધમ તે એટલા ઉદ્ધમી હતા કે તેમને નવરાશને વખત જ નહોતો—જ્યારે કઈ પણ ધરતું ઉપયોગી કામ કરવાનું ન હોય અથવા તે જ્યારે લખના તરફ વૃત્તિ ન હોય ત્યારે પોતાનો સમય ભરત, ગૂંચણ અથવા સીવણમાં તે ગાળના આ કામમાં પણ તેમના રતનાવ પ્રમાણે તે બધું કુશળ થયા હતા અને ૧૯૧૧ ની સાલમાં જાવનગર ખાતે ભગવામાં આવેના “કુન્નર ઉદ્યોગ મેળો” મા તેમને તેમના ભરત તથા ગુચણ કામ માટે બે આદો એનાયત કરવામાં આવ્યા હતા વળી કેટલાએક નમૂના માટે તેમને Certificate of Merit (ખાદોશીનું મર્ટીફિકેટ) પણ મળ્યું હતું આ મેળાના સ્ત્રીવિભાગની મેનેજર કમીટી (અવરધાપક મહાશયી) ના તેમને એક સલાસદ નીમવામાં આવ્યા હતા અને આ વખતથી દરેક સ્ત્રી ઉપયોગી હીનઆનમાં સૌ વિજયાવદ્ધમીએ ભાગ લેવા માક્યો અને પોતાની ભગિનીઓને મદદ કરવામાં ઉત્સુકતા દેખાડી હતી સ્ત્રીઓના મેળાવડામાં તે હમ્મેશ હાજરી આપતા અને પોતાની બહેનો માટે તેમને હમ્મેશ કંઈને કંઈ કહેવાનું હતું જ જાવનગરના સ્ત્રીમંડળમાં તેમની પહેલી પક્ટિના વક્તા તરીકે ગણતરી થતી આ સર્વ તેમની હોશ અને ઉદ્ધમીપણાનું જ પરિણામ હતું વળી જે મામ તે મરતા-પછી તે

જ્યાં જનાવની નોંધ સુદરી સુરોધના સાતમાં વર્ષના ૧૨ માં અકામાં પ્રકટ થઈ છે

લખવાનું હો અગર બીજું કાઈ પણ હો, તેમા તે એટલા તહીન થઈ જતા કે તે કામ સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડતા. ત્હેમના લેખોમા કૃત્રિમતા માત્ર આવવા દેતાં નહિ અને જે ઉર્મિઓ ત્હેમના હૃદયમાથી નીકળે ત્હેનોજ આવિર્ભાવ કરતા. ત્હેમના લેખો તેમના વર્તનની છાયા રૂપ જ હતા અને ત્હેને જ હીંધે તે લેખો અસરકારક જનતા.

જેણે લેખોથી સાહિત્યની સેવા કરી છે, તથા જાત મહેનતથી કુર્કુળની સેવા કરી છે, તેવી સ્ત્રીમા હાલની કેળવણીના દોષોને દાખલ થવાનો વખત જ નહોતો. પોતે સ્ત્રીમંત પિતાની પુત્રી હતા અને સ્ત્રીમંત શ્વશુરના પુત્રવધૂ હતા, છતાં પહેરવેશ તો સાદો જ રાખતા. લવંગર અને ગરીબ, કેળવાયલા અને બીનકેળવાયલા, બધા મંબંધીઓ ઉપર તે સરખોજ પ્રેમ રાખતા અને બધાના ધણુજ માનીતા હતા.

આવા અનેક ગુણવાળી આ સુવતીના આયુષ્યની દોરી સંવત ૧૯૧૬ ના જાન્યુઆરી ૨૬ ને દીવસે તુટી! ત્હેમના પતિને સોહીસીટરના અધ્યાસ અર્થે મુબઈ રહેવાનું થવાથી તેઓ પણ મુબઈ ગયા હતા. પણ મુબઈના દવાપાણી ત્હેમને અનુકૂળ ન આવ્યા અને મુબઈમા ભાગ્યે જો એક માસ વાસ નહિ કર્યો હોય એટલામા તો ત્હેમને મરણનું દર્દ લાગુ પડ્યું. એકાદ માસ માદગી ભોગવ્યા પછી ત્હેમને લઈ ત્હેમના પતિ પોતાના પિતાને ઘેર દીવાળીના તહેવારોમા આવ્યા. તખીયત સુધારા ઉપર આવી એટલે ફરીથી મુબઈ ગયા. પણ દોઢ જો માસમા મરણએ જોર કર્યું અને એપ્રિલ માસની શરૂઆતમા ફરીથી ત્હેમને પાછા મોકલી આપવા પડ્યા. પરંતુ જાગ્યવશાત આ વખતે મરડો લાંબાએ, ખોરાકમા કુષ ઉપરજ તે રહેતા હતા. શરીર નબળું પડ્યું હતું. છેવટ મરડો મટ્યો હતો પણ નબળાઈ વિશેષ રહી હતી. અમદાવાદમા ગઈ તા. ૩-૬-૧૩ને દિને એક પુત્રને જન્મ આપ્યો ત્યારે ત્હેમનું સર્વ ચેતનબળ નષ્ટ થયું અને પ્રસૂતિને બીજે જ દીવસે જોવાન થયા. સારા ઉપચારો કર્યા પણ ભાવિ મિત્યા થયું નહિ અને તા. ૬-૬-૧૩ ના પ્રભાતમા જો વાગતાના સુમારે આ સાધ્વીએ જે જે પ્રાણી પોતાના સહવાસમા આવ્યું હતું તેની સેવા કરીને-તેનામા કંઈ પણ નવું તત્ત્વ રેડીને-પોતાના આત્માને જલની સાથે મેળવી દીધો.

વીરચંદ સઘવજી ગાંધી

શ્રી. વીરચંદ સઘવજી ગાંધીનો જન્મ કાઠિયાવાડના ભાવનગર પાસેના મહુવા ગામમાં તા. ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૧૮૬૪ ના રોજ થયેલો. તેમના પિતાનું નામ સઘવજી હતું, ને માતીએ તેઓ જૈન હતા. તેઓની રિયતિ માધારણ હતી પણ તેમનું કુટુંબ કુલીન ગણાતું. તેઓ ભાવનગરમાં રહી મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરી મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ભેગાયા અને વીસ વર્ષની ઉંમરે બી. એ. ની ઉપાધિ તેમણે મેળવી.

સંવત ૧૯૪૧ માં તેઓ જૈન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયાના મંત્રી તરીકે ચુંટાયા, ને ત્યારથી તેમનો વિકાસ થવા લાગ્યો. સામાજિક, રાજ-ક્રિય, અને ધાર્મિક બાબતો તેમણે આપવાં શરૂ કર્યાં, ને સાથે સાથે સોશિસિટર થવા માટે પણ અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો.

સં. ૧૯૪૮ માં જૈનોના પવિત્ર ગણાતા સમેતશિખર પર્વત પર ચરખી બનાવવાનું કારખાનું એક અગ્નિજે ઉઘાડ્યું. તેમની સામે જૈન મઠાએ મુકદ્દમો માંડ્યો, વીરચંદભાઈએ તે માટે અધ્યાક પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો ને તેમાં વિજય મેળવ્યો; તેમની મહેનતથી કારખાનું ત્યાંથી નીકળી ગયું.

. મે. ૧૯૫૦ એપ્રિલ કે ઇ. સ. ૧૯૬૩ માં ચીકગોમાં સર્વે ધર્મ પરિષદ બરાઈ, ને તેમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે આચાર્યશ્રી આત્મારામ પર આમંત્રણ આપ્યું. જૈનસાધુ અપવાદ સિવાય, દરિયાનું ઉત્સંધન ન કરી શકે એવી રસમ હોવાથી તેમણે પોતાને બદલે વીરચંદભાઈને મોકલવાનું નક્કી કર્યું. ને તેથી જૈનધર્મનું જ્ઞાન તેમણે તે આચાર્ય પાસેથી મેળવી લીધું ને તેઓ અમેરિકા ગયા. તેમની સાથે વિવેકાનંદ પણ હતા. અમેરિકાની અંદર વિશ્વધર્મ પરિષદમાં તેમણે સારી ડાપ પાડી ને ત્યાંના એક પત્રે તેા લખ્યું કે:

“ પૌર્વાત્ય પંડિતોમાંથી જૈનસમાજના મુવક શુદ્ધરથે પોતાના વર્ગની નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી આપેલ બાબતો શ્રોતાઓએ જે રસથી સાંભળ્યું હતું તે કરતાં વધારે રસથી કાઠપિણ્ય પૌર્વાત્ય પંડિતનું તેમણે સાંભળ્યું નહોતું. ”

તેમના જ્ઞાનથી અંગ્રાઈઝ-મુઝ-ચર્ચ પરિષદના ઉત્પાદક અને એકત્રિત વિદ્યામંડળે તેમને રૌપ્ય પદક અર્પણ કર્યો. ને તે પછી તેા તેમણે

અમેરિકાના મોટા મોટા શાસ્ત્રોમાં જૈનધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપી સારી છાપ પાડી. કાસાડોમાં નામના શહેરના નાગરીકોએ તેમને સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો. વળી અમેરિકામાં તેમણે 'ગાધી ફિલોસોફી સોસાયટી' પણ સ્થાપી ત્યાંથી પાછા ફરતા ઇંગ્લેંડમાં પણ તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યા ને જૈનધર્મની વ્યાપકતા સંબંધી ખ્યાલ આપ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતા મુબઈમાં તેમને માનપત્ર આપવાનો મેળાવડો થયો પણ ફિઝ્યુસ્ત જૈનોએ ખુર-શીએ ઉછાળી પોતાનું માનસ બતાવી આપી, તેમની કદર કરી.

ફરી વખત અમેરિકાથી આમ ત્રણ આવતા તેઓ ત્યાં ગયા ને ત્યાં તેમ જ ત્યાંથી પાછા ફરતા પોતાની યાન શક્તિ ઇંગ્લેંડમાં પણ દાખવી. વિલાયતમાં સાથે સાથે બેરીસ્ટરનો પણ અભ્યાસ આગળ વધાર્યો ત્યાંથી પાછા ફરતા ફરી પાછું તેમને જૈન સમાજના હિતની એક અપીલ માટે વિલાયત જવું પડ્યું. ને તેમાં વિજય મેળવી તેઓ પાછા હિંદ આવ્યા, પણ તા. ૭મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૧ ના રોજ સાડત્રીસ વર્ષની નાની ઉંમરમાં તેઓ વિદેહ થયા. તેમના વ્યાખ્યાનોનો સમ્રહ લાગુભાર્ત ફોલોઅર્સ કારભારીએ સંકલિત કરેલો તેજ તેમની વિદ્વતા દર્શાવવા માટે પૂરતો છે.

- : એમની કૃતિઓ :-

૧. Jain Philosophy.
૨. Yoga Philosophy
૩. Karma Philosophy

શાસ્ત્રી વૃજલાલ કાળીદાસ

એઓ છાતે સાહેદરા નાગર, અને તેમનો જન્મ પેટલાદ તાલુકે મળાતજમા સંવત ૧૮૮૧ ના કાર્તિક વદ એકમના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કાળીદાસ સુખરામ અને માતાનું નામ ઉમિયાલક્ષ્મી જે અક્ષીણાનાં હતા.

એમના મ્હોટાભાઈ છોટાલાલે એક વેદાન્ત કવિ તરીકે સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી; અને તેમની “વાણી” સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

વૃજલાલનું લગ્ન સંવત ૧૯૧૨ માં અર્ધોદ્રા ગામે શ્રીમતી અંબાબહેન સાથે થયેલું; પશુ સં. ૧૯૨૨ માં તે દેવલોક પામતા સન ૧૯૨૨ માં શાસ્ત્રીજી દરીથી સિદ્ધજ ગામે શ્રીમતી જીજ્ઞા સાથે પરણ્યા હતા.

સારસાના કુખેર બકતે તેમને ધર્મોપદેશક તરીકે રાખેલા; પશુ કાંઈક મતભેદ પડતાં તેઓ ત્યાંથી છૂટા થયા અને સોજીવાની અભિવિજ્ય નામના ગોરજ દ્વારા અમદાવાદના જૈનમંદિરમાં સિક્ષા ગુરૂ નિમાયા હતા.

અહિં તેમને જૈનધર્મને અંગે પ્રાકૃત, પાલિ, અર્ધભાગધિ, અપ-ભાંશ વગેરેનો અભ્યાસ કરવાને તક સાંપડેલી; પુરાતત્ત્વના વિષયમાં રસ જાગૃત થતાં તેઓ ડૉ. ભાઈ દાજી, પ્રો. પિટરસન વગેરેના નિકટ પાઠ્ય-યમાં આવેલા.

ઉપરની પ્રવૃત્તિ સાથે તેઓ અમદાવાદની ધર્મસંજ્ઞાના મંત્રી હતા અને તેના તરફથી નિકળતું ‘ધર્મપ્રકાશ’ નામનું માસિક અભ્યાવતા હતા.

જૈનમંદિરમાંથી ક્ષરેગ થઈ તેઓ સન ૧૮૬૫ માં ગુ. વ. સોસા-ઈટીમાં કેલેલોક સમય આસિ. સેક્રેટરી નિમાયલા, તેમ જુદિપ્રકાશનું સંપાદન કરેલું.

તે પછી કાચના કામ ઉપર તેમની નિમણૂંક થયેલી; પશુ તે કામ તેમણે જાઓ સમય કરેલું નહિ. તે સમયના આગેવાન વિદ્વાનો જેવા કે મનઃસુખરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, કવિ દલપતરામ સાથે એમને ગાઢ મિત્રાચારી હતી, અને રેવ. જ્નેસફ વેન. ટેલરને જુજરાતી શીખવા ઉપરાંત વ્યાકરણ અને ધાતુસંગ્રહ યોજવામાં પુષ્કળ સહાયતા આપેલી.

સોસાયટી માટે ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને હિતસર્ગમાળા એમણે આ અરસામા લખેલા વૈશેષિક તર્કસાર તૈયાર કરેલો તે ગુનાગદ દરબારે હપાવેલો એમનું ચદ્રહાસ આખ્યાન નામનું લખેલું એક કાવ્ય પણ મળ્યું છે સન ૧૯૩૪ માં “રસગંગા” નામના છંદ વિષેનો લેખ સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો “નાગર પુરાણ” નામનું એક પુસ્તક હજી અપ્રસિદ્ધ પડેલું છે, જેનો સારભાગ બદલાર પડે એ ઈચ્છના યોગ્ય છે ઉપરાંત “રસગંગા” ના ઉપોદ્ધાતમાં શાસ્ત્રીજીના દોહિત્રી પ્રો. ટાકરતાપ શાસ્ત્રીએ વૃજલાલ શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત્ર અનેક વિધ માહિતી, જૂદે જૂદે રચનાથી એકત્ર કરીને આલેખ્યું છે, તે વાચકે વધુ માહિતી માટે જોવું, સન ૧૯૬૩ માં એમનું અનંતર ચલુ હતું

- એમની કૃતિઓ -

- (૧) ચદ્રહાસ આખ્યાન
- (૨) મુક્તમાળા
- (૩) ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ
- (૪) હિતસર્ગમાળા
- (૫) ભક્તિ ભારત્ર મય
- (૬) રસગંગા
- (૭) વૈશેષિક તર્કસાર

સુશીલ (લીમજી હરજીવન પારેખ)

જૈન અને જૈનેતર સમાજમાં સુશીલ નામે જાણીતા થયેલાં લીમજીભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના જન્યુઆરીની ૧૮ મી તારીખે કાઠિયાવાડમાં આવેલ લીંબડી ગામમાં થયેલો. તેઓ યાત્રિએ દયાશ્રીમાળા જૈન છે. તેમના પિતાનું નામ હરજીવન પારેખ અને માતાનું નામ કારીબા છે.

અંગ્રેજી ચાર ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ તેમણે લીંબડીની મીડલ સ્કૂલમાં જ કરેલો, ને એ દળપણીને એટલેથી જ અટકાવી, તેમણે જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાનનો અભ્યાસ અગસ્ટવાદની એક પાઠશાળામાં કર્યો. અને જિજ્ઞાસા વધતાં તેમણે કારીબાની શ્રી. મશેવિજયજી જૈન પાઠશાળામાં સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો. નિમિત્ત અભ્યાસને આગળ વધાર્યો. તે વખતે ઇન્ટરમીડિયેટ તેમનો પ્રિય વિષય હતો અને હજી તેમણે તેનું સ્થાન પ્રિય વિષય તરીકે ટકાવી રાખ્યું છે.

એક દિવસ સ્વામી વિવેકાનંદના બ્યાખ્યાનો તેમના વાંચવામાં આવ્યાં ને તેમની દૃષ્ટિનો ત્યારથી કાણુ બદલાયો, સ્વામી રામતીર્થની પદ્ય તેમના પર અસર પડેલી; પદ્ય એમના જીવનની મોટામા મોટી અને સ્થાયી ઘટના તો ૨૧૦ શ્રી વિશ્વધર્મસૂરિના સદ્વાસની અને શિક્ષણની છે. તેમના જીવનને પસંદવામાં એ સદ્વાસ અને શિક્ષણે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે એમ કહી શકાય.

અને પછી તો સામાજિક અને રાજકીય કાર્યકર્તાઓના પરિચયમાં તેઓ આવ્યા. તેમની સામેનું ક્ષેત્ર વિકસવા લાગ્યું. સાહિત્યના ક્ષેત્રને પોતાનું કર્ત્ત્વ ને જુદા જુદા માસિકોમાં, પાસિકોમાં કે અઢવાડિકોમાં તેઓએ સહવંત્રી તરીકે કાર્ય કર્યું. એમની એ સાહિત્ય સેવાની કદર ગુજરાતે નથી કરી પણ સરકારે તો કરી જ છે. કાનુન ભંગ-મીઠાના સલામતમાં ધોલેરામાં તેઓ પકડાયા, અને છ મહિનાની તેમને સજા થઈ.

તેમણે કચ્છ કેસરી (અઢવાડિક), જૈન પત્રિકા (માસિક), સૌરાષ્ટ્ર (સાપ્તાહિક), જયસ્વદેશી (પાસિક), યુગધર્મ, આનંદ (માસિક), જૈન અને કૃષ્ણજીવ (સાપ્તાહિક) પત્રોમાં સહાયક વંત્રી તરીકે કામ કર્યું છે. અને અત્યારે તેમનો આશુ વ્યવસાય પણ પત્રકારત્વનો જ છે. “જૈન” સાપ્તાહિકના મનનીય અમલેખો અને નોંધો તેમની કલમમાંથી જ ઝરે છે, અને

પુનર્જન્મ પામેલા પ્રલજાળને સમૃદ્ધ અને સદ્ગત-સાહિત્યની દૃષ્ટિએ- કરવામાં સદાયક વંત્રી વરીકે તેમનો ફાળો ઓછો નથી જ.

એમનું પહેલું પુસ્તક મહાવીરના જીવનની સમીક્ષા કરતું બહાર પડેલું. એ પુસ્તકની અંદર મહાવીરના જીવનની તેમણે સ્વતંત્ર રીતે સમીક્ષા કરેલી અને તેમા હેમચંદ્રાચાર્યે મહાવીરના સાથી ગોશાળાને મૂરખ ગીતર્યો છે તે વિષે તેમણે નમ્ર ટીકા કરેલી. હેમચંદ્રાચાર્યના શબ્દોની સામે કાઠધી ખોલાય કે લખાય જ કેમ, એવા વિચારે લીબડીના જૈન સમાજે એ સામે જૂબેશ ચલાવી. અને લીબડીના સંઘ બહાર મૂકવાને પણ તેઓ તૈયાર થયા. પરંતુ કાથુ જાણે એ વસ્તુએ અચાનક પલટો ખાધો, ને એ પ્રકરણ સમી ગયું. એટલે કે બીમજીભાઈ સંઘ બહાર ન મુકાયા.

પરંતુ બીમજીભાઈએ જૈન સમાજની ને જૈન સાહિત્યની જેટલી સેવા કરી છે, તેટલી સેવા કરનાર બીજું કોઈ નામ શોધવા જતાં ન એ જડે. પણ એથી જીનેતર સમાજને વધુ તુકસાન થયું છે. તેમની શક્તિ-ઓનો લાભ જીનેતર સમાજને જે પ્રમાણમા મળી શકત, એ લાભ જૈન સમાજે તો ખિન્નકૃષ્ણ ઉઠાવ્યો નથી એમ સંભેદ નોંધવું ઘટે. જૈન સમાજના હિત માટે, અહમ માટે ને ઉત્થાન માટે જૈનમાં તેમણે જે જે આગ્રહેઓ ને નોંધી લખેલ છે, તેમાથી કેટલીક નોંધો તો પુસ્તકાકારે સંપ્રદાવી જોઈએ; કારણકે એ નોંધોમા ચિંતન અને વિચારોનો ધોધ હોય છે. એ નોંધોમાથી જૈન શબ્દ કાઢી હિન્દુ અથવા ખ્રીસ્તે કોઈપણ શબ્દ મૂકે તો સર્વને અતુર થઈ શકે તેમ છે.

જૈન સાહિત્યના પુરંધર અભ્યાસી અને ધર્મના વિકટ પ્રશ્નોના નિર્ણયમા જેમનો મત લેવાય છે, એવા શ્રી. બીમજીભાઈ 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્રમાં એના જન્મકાળે લેતા, વર્ણોથી 'જૈન' પત્રમા કામ કરે છે, અને આજે 'પ્રલજાળ'મા પણ છે.

સ્વદેશીના એ ઉપાસક છે. સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાનો એમનો આગ્રહ ખૂબ જૂનો છે. એ ધજાચારી છે, સ્વભાષે રમુજ છે.

બદ્ધ જ સાદી વાતમા, માદા છતાં રમુજ દૃષ્ટિઓથી ગમે તેવા અણુ-ધને એ સમગ્રવી શકે છે. રાજકારણમા એ રાજકારણના રમથી ઝુકાવતા નથી, અહિંસાને ધર્મ લેખે છે ને સ્વદેશી પ્રવૃત્તિને અહિંસા ધર્મના મુખ્ય તત્ત્વરૂપ લેખીને એમા જ ધર્મસાધના જુએ છે. સ્વદેશી પ્રવૃત્તિ એમને મન રાજકારણી રમત કે ઘાવ નથી. એને તો એ જૈન ધર્મના એક અંગ કપ લેખે છે.

જૈન સમાજને જ તેમજે તેમનું શેત્ર કરી દીધેલ છે. આથી જૈન સમાજનું જ આદિત્ય સ્વર્ગમાં નાના ગ્રેટા પુનરુદ્ધાર કરવામાં કે મંકસન કરવામાં તેમજે તેમનાથી બનવું શક્ય હતું છે; પણ 'અર્પણ' જેવું જૈન આદિત્યનું જ છતાં જૈનેશ્વર આદિત્યમાં ઉચું રમાત સમ રાકે તેનું દેહી વાતાનું પુનરક આથી તેમજે તેમની સક્રિયતા પરિમય જૈનેશ્વરને પણ આપેલ છે. પણ માથે એવી નોધવા જેની વાત છે કે જ્યોતિષ જેવા પુસ્તકોને પણ તેમજે યુગ્ગરની ભાષામાં ઉત્તરેલ છે.

તેજોને અંગ્રેજી ભાષા ઉપર કાળુ તો છે જ, પણ સંસ્કૃત અને બંગાળી પર પણ એટલો જ કાળુ છે. આથી સંસ્કૃત અને બંગાળી પરથી તેમજે કરેલા સારા અનુવાદો તેમનો તે ભાષા પરનો કાળુ દર્શાવે છે.

: તેમની કૃતિઓ :

મહાવીર જીવન વિસ્તાર^૧

મહાવીરભક્ત મણિભદ્ર

વિવેકવિપાસ

આદ્ય રામાયણ [અનુવાદ]

એડી બહેન [અનુવાદ]

ભદ્રબાહુ મંદિતા

ધસ્તામના ઓલિયા

નારચંદ્ર જૈનજ્યોતિષ

મેધમાળા

કદપસૂત્ર [અનુવાદ]

સ્વામી વિવેકાનંદ ભા. ૨ [અનુવાદ]

સમાટ અકબર [અનુવાદ]

ધર્મતત્ત્વ. [અનુવાદ]

જગતશૈલ

બિબિસાર

અર્પણ

કીર્તિયાળી કાચર

ન્યાયાલોનિધિ વિજ્ઞાનદસરિ

૧ આ પુસ્તક લખવામાં વધુ હિસ્સો તેમના બાઈછાટાલાલ હરજીવદાસનો છે.

ઇ. સ. ૧૯૩૬ની કવિતા

૧

ત્યારે આત્મા વિશદરીતે ક્રોધિષ્ય વસ્તુ, સત્ય, કે અસ્તિત્વ સાથે સંપર્કમાં આવે, જ્યારે તેમનો અનુભવ કરે અને ચોતાનામાં સાવ સામાન્ય નહિ એવી તીવ્રતાથી ધર કરવા દે, ત્યારે આત્માના અને તેના વિષયના મીક્ષનના ચોમથી એક પ્રકારની આનંદની લાગણી અને ઉર્મિની ઉષ્મા ઉદ્ભવે છે; અને તે ઉષ્મા અને તે લાગણીનું વક્તવ્ય તે કવિતા

વ્યાખ્યા કરવામાં આપણને બહુ મંજ નહિ આવે. પુલ અને ફળની વ્યાખ્યા કરવી અને કરિતાની વ્યાખ્યા કરવી એ બધા સરખા છે. આપણે ફૂલ અને ફળ આપણી પાસે હોય તેમ ધ્રુષ્ટીએ, ફૂલને સુંઘવાનું અને ફળને ચાખવાનું ધ્રુષ્ટીએ, - તેમને વિષે લાખી લાખી ચર્ચા કરવાનું આપણે એાધુ પર્સદ કરશું. ગુલાબના ફૂલ વિષે સદૃશ જાણુવું એ આવશ્યક હશે, તે ક્યાંથી અહિંયા આવ્યું તે જાણવામાં ઐતિહાસિક વૃત્તિ રહી હશે, તેના જુદા જુદા પ્રકાર જાણવામાં માહિતીની તૃપ્ત સંતોષાતી હશે, કેવા કેવા મિશ્રણથી ગુલાબના ફૂલ વિવિધ રંગના ઉપજાવી શકાય તેના પ્રયોગો કરવામાં ક્ષારસિકંતા મતોપાતી હશે; પણ આપણને સામાન્ય રીતે ગુલાબને જોવામાં જ અને તેને સુંઘવામાં જ મંજ આવશે. એવું જ કાર્ષક કવિતા વિશે છે. કવિતાથી આપણે આનંદોપભોગ કરીએ; તેના કરતાં તેની ચર્ચા બધું ન જ કરીએ.

૨

ઇ. સ. ૧૯૩૬ની કવિતા વિષે તદ્દન એમ તો કહી શકાય એમ નથી જ કે તેના મૂળ હૃદયમાં હોવા કરતાં મરનક્રમાં વધુ ઉડા છે અર્થ-ધનતાની મોહિની ૧૯૩૬ની કવિતાના સમસ્ત વાતાવરણમાં પ્રસરી ગયેલી છે. કવિ દયારામની જેમ પણ જુદા અર્થમાં આપણે પણ પૂછી શકીએ કે કીયે હામ મોહિની ન જણી પણ એ અર્થધનતાની સાથે માનવ-હૃદયના પણ છે. માનવ-હૃદયતાની જમિ ઉપગ્રથી કવિતાને હાડ ઉગી, ઉદભવી શકે. કવિ એ માત્ર વિચિત્ર પ્રાણી નથી, કલાને ખાતર જીવનો માત્ર કલાકાર નથી, સ્વપ્રવિવસ જનનો માત્ર સ્વપ્રદેશ નથી, અથવા દુનિયાથી દૂર વસતો વપના અમૃત પીનો કે જોગન્દર નથી; ખરી રીતે કવિ

દુનિયાથી દૂર દૂર વસી શકતો નથી, દુનિયાથી દૂર દૂર ઉડેરા આભમા વિદરી પણ શકતો નથી જો કાઈ પણ એ હોય તો પોતાના માનવ-બંધુઓ જેવો એ પણ એક માનવ છે, એને પણ એક હૃદય છે જે તેમના પ્રત્યેની મદાનુશ્રુતિમાં ધનકે છે, એનું હૃદય એમના હૃદયથી વિભિન્ન નથી, પણ એનું હૃદય એમના હૃદયથી વધારે નિષાળ, વધારે ઉદાર, વધારે કેમલહૃદય, વધારે લાગણી પ્રધાન છે આ નિશિષ્ટ ઉડાઈ, આ લાગણી પ્રધાનતા અને હિમિપ્રાધાન્ય સ્વભાવની સૂક્ષ્મતા એની શુદ્ધિને ઉત્તેજિત કરે છે અને તેને એતના વડે પ્રેરે છે આજનો કવિ એના માનવ બંધુજનોથી જુદા પ્રકારની લાગણીઓ અનુભવતો નથી પણ વિશેષ લાગણી અનુભવે છે

પણ આ પ્રકારની માનવહૃદયતા માત્ર ૧૯૩૬ની કવિતાનું જ આવશ્યક અંગ છે એમ ન કહી શકાય આ માનવ-હૃદયતાએ સાહિત્યના ખીંગન પ્રકારોને પણ ચોક્કસપણે સર કરી લીધેલા છે

દરેક કાળની કવિતાનો વિશિષ્ટ પ્રદેશ સૈન્દર્યનો છે તેમ ઈ સ ૧૯૩૬ની કવિતાનો પણ છે પણ સૈન્દર્ય શબ્દ કવિ આત્મા જે સખ ભૂમિ પર વિદાર કરે છે તેને દર્શાવવા માટે ધણો જ મંકુચિત છે ઈ સ ૧૯૩૬નો કવિ એવો એકે વિરમ નથી કે જેના પર પોતાની કલમ નથી અજમાવી શકતો-જુના કવિઓ અને વિવેચકો જે નિરંશેને અધમ ગણતા તે પ્રકારના વિરમો પર પણ સારી પેટે કલમ ચલાવી શકે છે-જુના પગરખા, કે તાડીની દુકાનનો માનિક, કે લોકલમાં એવા વિરમ પર પ્રભુત્વ દાખવી શકે છે, દેવદાસના બોનપટ પરથી 'પાશ' અને 'ચદ્દા' તેને ખડ-કવિતાના સફળ નિયમ આપી શકે છે, કાશ્મીરની સુંદર કુળેની શ્રી એના માનસમાં નાચી રહી એની પાસે શી કાશ્મીરા નાચી રહી એવા કુદરત-કાવ્યો સર્જાવી શકે છે, અને માનવ-સ્વભાવ, માનવ કરણી, માનવ ભાવનાઓ, આનંદ અને શોક, અને માનવ ભવિષ્ય આ બધા એની કલ્પનાનો વિષય સ્હેનાઈથી અને સગળતાથી બની શકે છે

આ વિરમોની નવીનતાને સુંદર રીતે પ્રાદુર્ભૂત કરનાર એમની કલ્પના જ છે સામાન્ય માણસની વસ્તુ વિષેની ભાવનાને આ કવિ-કલ્પના બળ આપે છે, સ્પષ્ટતા આપે છે, જે કહેવાનું છે તેને ચોક્કસતા આપે છે, અને સ્પર્શમાં વિશદતા આપે છે ઈ સ ૧૯૩૬ના કવિની કલ્પના

માત્ર દાકારની અર્થ-ધન કલ્પનાજ નથી. એ કલ્પના બુદ્ધિ અને હિમ્મતની મધ્યસ્થતા રહેતી હોય, અને જાણે જન્મે તરફ પ્રેરણા માટે જોતી હોય અને જન્મેના ગુણાવગુણ પોતામાં ધારતી હોય એમ લાગ્યા કરે છે. ધ. સ. ૧૯૩૬ની કવિતામાં ધણીવાર હિમ્મતવ અને બુદ્ધિવત્ત્વ એક બીજા ઉપર પ્રબળ અસર કરે છે—જાદ હિમ્મ કલ્પનાને જન્માવે છે અને પોતાને કલ્પના ભર્યા સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરે છે; જ્યારે કલ્પના ભરી દષ્ટિ-ઉઠાણ હિમ્મતને સચેત અને જાદ બનાવે છે.

આ કવિ-કલ્પનામાં નિષ્પણની શક્તિ છે. પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિ વડે વસ્તુના ખરા રહસ્યમાં એ હડા ઉતરી શકે છે, (બહારના સર્વ આવિષ્કરણોને દૂર કરીને) જીવનના આવશ્યક અને મૂળભૂત તત્ત્વને પકડી શકે છે અને થોડા શબ્દોમાં સોનેટમાં કે ખંડ કાવ્યમાં તેને રજુ કરી શકે છે. ઇતિહાસના કોઈ અવશિષ્ટ પ્રસંગો પણ આ કવિ કલ્પનાને પ્રેરણાના પાણી પાવે છે અને પતીલ જેવા પાસે છદોના નવા નવા પ્રયોગોવાળા કથા-કાવ્યો લખાવે છે (સ્થળ-મંદાયને લીધે એમનું એકેક કથા-કાવ્ય ન લઈ શકાય તે માટે દીલગીરી). આ કવિકલ્પના જુના બંધનોમાં રાચતી નથી તે તો ચોક્કસ-નવા બંધનો એ સ્વીકારે છે—તેમાં પણ પુરાઈ રહેલું ન ગમવાથી નવા નવા ફેરફાર ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ તેમાં કરવા મથે છે. અમુક પ્રકારના છંદનું જ પ્રભુત્વ અમુક કાવ્ય-પ્રકાર માટે ઈષ્ટ એ માન્યતા જે વરસ પહેલા જે રૂઢ થઈ ગયા જેવી લાગતી તેને સ્થાને મંદાકાન્તા, સમ્બરા, શાર્દૂલવિકીરિત વિગે છદોના ઉપયોગ પણ ઈષ્ટ ગણવા લાગ્યા છે.

પરંતુ આ બધી વિશિષ્ટતા દેખાડતો ધ. સ. ૧૯૩૬નો કવિ ગર્ભ પેદીના જેટલી સંગીન વિચાર-સામગ્રી ધરાવવામાં એણે પડતો હોય એમ પણ લાગે છે અને ધણીવાર જીવનના મૂળતત્ત્વને ખદલે જીવનની અમુક ડાળીનેજ જીવન માની લેતો જેવામાં આવે છે. સ્વપ્નામાં વિહારવાની ટેવ જો એ જૂલી ગયો છે તો વિષયની વિશાળતા અને જ્ઞાનનો વિરલૂત ભંડાર લાવવાની એને જરૂર છે. જીવનનું અવલોકન જરૂરનું છે પણ જીવનનું અવલોકનજ વિચારની સર્વ સામગ્રી પુરી ન પાડી શકે. તે વિચાર સામગ્રી મેળવવા માટે બીજા સાહિત્યના વિચાર પ્રદેશોમાં ભ્રમવાની, બીજા સાહિત્યકારોના જીવનના અનુભવો અને પરિવ્રમણો પોતાના અનુભવો અને પરિવ્રમણો સાથે સરખાવવાની, પણ એટલીજ જરૂર છે. ધ. સ. ૧૯૩૬નો સાહિત્યકાર

રૂઢીવાડ' કીર્તીમતા સાર્થ વાક્યમાં "Ho knows not England who only England knows" માને છે અને ઇ. સ. ૧૯૩૬નો કવિ તેમાં અપવાદ નથી પણ વિશેષ પ્રમાસ થવાની અમત્ય તો ઉભી જ છે.

ઇ. સ. ૧૯૩૬ ની કવિતા માત્ર આનંદ આપવા માટે જ સર્જાઈ નથી. અલગત એ હેતુ-પ્રધાન જ છે એમ કહેવાનો હેતુ ખલુ નથી, પણ આનંદ એ એનો એકલો હેતુ ■ એમ કહેવું એ ઇષ્ટ નથી. પ્રથમતઃ તો કવિતાનું આવિષ્કરણ સ્વતઃ પ્રવર્તિત અને લગભગ અનભિચર હોય છે અને ત્યારે પ્રેરણાનો આવેશ ધણેજ તીવ્ર અને હઠા હોય છે ત્યારે કવિતામાં સંભાન હેતુ હાજર હોતો જ નથી. પણ એવી તીવ્ર પ્રેરણા ઠાક વાર જ આવવી હશે કે ત્યારે કવિ પોતાને છુપી જતો હોય.

ત્યારે ઇ. સ. ૧૯૩૬ની કવિતા માત્ર આનંદ આપવા માટે જ સર્જાઈ નથી. ઇ. સ. ૧૯૩૬ની કવિતામાં વપરાયેલા હાલમાં કંઈક પૃથિવ હણ અમતમ રચાન સાચવી બેઠા છે. ભાષાની અંદર પણ જો કે ભણી જોઈને કંઈક પત્યરા જેવા ચબ્દો વાપરવાનો મોહ એકાં થયો છે તો પણ કામ-ળતા કવિતામાં આણવાનો પ્રમાસ ઝઝો થતો હોય એમ પણ જોવામાં આવતું નથી. ગેયતા કે કાલન કે સંગીત કવિતામાં બહુ ઓછું છે, ઠાક રૂઢ્યા અઢ્યા ભગવાનલાલ માંકડ હોડી શકે પવન ભરાવે અને મુંજો પણ એ પ્રકારની કવિતા લગભગ નથીજ એમ કહીએ તો ચાહે. સારા સારા કવિઓએ રાસ લખવાનો નીમ લીધો હોય એમ પણ લાગે છે. આ બધા તત્વો એવો ધ્વનિ સૂચિત કરી શકે છે કે ઇ. સ. ૧૯૩૬ની કવિતા હણ સુધી બુદ્ધિ-પ્રધાન વધુ છે-ઉર્મિ-પ્રધાન યાદી છે.

એમ જોશું તો તેજશ્ચાસી કે વર્તમાન કવિતા કુનિવાદારીયા અને આધિક-વાદ્યા વધારે ધેરાયેલી, વર્ગ વિમુક્તના લાચકારાથી ધેરાયેલી, ઈજ-મથી ગભરાયેલી, અને અમાઈ ખુન વહું તું લાલ એવા તત્વોથી પરવશ બનેલી છે આપણે ઓક્સ કહી શકીએ કે કવિતા માત્ર આકાશમા ઉડવા માટે નથી. વાસ્તવિકતા વગરની કવિતા નકામી છે; પણ નરી વાસ્તવિકતા યાળી કવિતા એ પણ કવિતા નથી-એવી કવિતામાં કવિ-દષ્ટિ રહેતી નથી, માનવ સ્વભાવની હિમદા બાબુને રપજીતી દલીલ રહેતી નથી, પરમ સત્યો દાખવવાના સામર્થ્યવાળા બનતી નથી, અને અલગત આકર્ષક સ્વરૂપમા હોય-તરતને માટે ચિત્ર ચોરી લે એવા વચ્ચાણુપણે સજ્જ હોય તો પણ

હમેશને માટે આપણે પ્રેમ છતી સાચવી રાખવા જોઈએ ત્યારે પણ નથી. કવિતાના વાદનમાં સુક્ષ્મ આત્માઓમાં જીવન જોઈ જાગેલા મહત્તમ વિચારો અને ઉચ્ચતમ લાગણીઓને સુંદર સ્વરૂપમાં અને લય પ્રધાન ભાષામાં સ્થાન હોય.

એમ છતાં વર્તમાન કવિતામાં અને મ. સ. ૧૯૩૬ ની કવિતામાં ગરીબની લાગણીમય ભાષા છે. જૂતપૂર્વ કવિતામાં માત્ર કલ્પનાના લુપ્ત પારકા કે પોતાના, જોવામાં આવતા તેના સ્થાને, રાજકીય હીનચાલને અંગે મજેસા જનતા સંપર્કના શોખને લીધે કેળવાયેલી પ્રવાસની ટેવે ગરીબ-જીવનના અનેક બનાવો, વાતનાઓ, અને ભાવનાઓ આપણા કવિઓને બક્ષી છે-અને આવી કેટલીક કવિતાઓ માત્ર સાહિત્યમય ભાષાનું ઉર્મિ વગરનું ખાળોચીકું હોવાને બદલે દર્દમય અને અસરકારક નીવડી છે.

જો એક બાજુ મ. સ. ૧૯૩૬ ની કવિતામાં ગરીબોની હુનિયા સમજી રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તો સમસ્ત રીતે આપણે જોઈએ તો જણાશે કે મ. સ. ૧૯૩૬ ની કવિતાનો ઝાંઝો ભાગ આમ વર્મને સ્પર્શી શકે એવો નથી. આપણા નાનાભાસ સમજવામાં ડુબકર છતાં લોકો એમને માથા અને ગાંઠો કાઢી એમાં ગેયતા હતી. આપણે આગળ કહી ગયા છીએ કે મ. સ. ૧૯૩૬ ની કવિતા ગેયતામાં ખાસ આગળ વધી નથી. હેલ્લા ત્રણ ચાર વરસની કવિતા જોઈએ તો આપણને જણાશે કે વર્તમાન કવિતા એ કલાની રમત (Sport in Art) બની ગઈ છે-એ પ્રકારની કલા ધણી મુર્તિમંત કરી શકે પણ એવી મુર્તિમાન કલાનો કરોડ અર્થ નથી. મ. સ. ૧૯૩૬ ની કવિતા માત્ર બુદ્ધિમાનોને જ સ્પર્શી શકે એવી સામગ્રીવાળી હજી છે. પ્રજા સમસ્તને બળ આપે એવી કવિતા માનારા રકમા-ખડવા કોઈ મેધાળી, નીનીનતા વડે તૃપ્ત કરે એવા કોઈ સુદરમ, કે પ્રાસાદિક જન્મદાતાથી તન્મય બનાવે એવા કોઈ મનસુખલાલ જન્મદેજ જોવામાં આવે છે. કવિતા ત્રણે કે જનસમાજથી દૂર પુસ્તક-મૃદમા આવી વસી છે.

૩

કેટલીક વાર આપણને કહેવામાં આવે છે કે મહાન કવિએ સર્વ નીતિ તત્વથી દૂર રહેવું જોઈએ એવું એક ખ્યેષ જીવનને અનવરત રીતે

અને મમત્ર રીતે જોવાનું અને જોય છે તેમ તેને રજુ કરવાનું હોય જોઈએ. કવિનો હયાતો ઉગ્રો અધિકાર માત્ર કલામય અસર ઉપજાવવાનો જ હોવો જોઈએ. એને મન શુભ અને અશુભ બન્ને સરખા હોવા જોઈએ-એવું કાર્ય બન્નેને પદાપાત વગર-એક બીજા પ્રત્યે રહેજ પશુ વલણ-જાતિ દાખવ્યા વગર-દર્શાવવાનું હોય. હું માનું છું કે આ ગત નાટ્યાત્મક કવિતાને લાગુ પાડવાનો છે અને આ મત જો કાઢને પશુ લાગુ પડી શકે તેમ હોય તો તે નાટ્યાત્મક કવિતાને,

સારે શુ નાટ્યકારનો ખરેખર હેતુ દરેક પ્રકારના પાત્ર-હયા કે નીચા-ને સરખી રીતે દોરવાનો છે-છદગી તેની વિવિધતામાં જોવી છે તેવી જ બતાવવાનો છે ? પશુ છદગી પોતે જ શુ નીતિના તત્વથી ભરેલી નથી ? એના સાગતત્વ અને રચના મૂળભૂત રીતે નીતિથી ભરેલા નથી ? માનવ-પાત્રની વિચારણાથી શુ નિગમ્ય માનમમા રચિ કે અરચિ, નૈતિક પ્રશંસા કે નૈતિક વિરક્તિ ઉદ્ભવતી નથી ? અને કવિતા કે જે એજ સારતાત્વને નિરૂપે છે તે નૈતિક ન હોવી જોઈએ ? નિરૂપેના પાત્રોની છત્રી તેને નિરૂપતા કવિહૃદયમાં અને તેને વિશે વિચાર કરતા વાચક હૃદયમાં પ્રેમની કે અરચિની સ્વાભાવિક લાગણીઓ ન જગાડે ?

શેક્ષપિયર જગતમાં જોવાની મહત્તમ નીતિની હયાધઓ છુપાવતો નથી તેમ નીચતમ અધમતાઓને દર્શાવી પાડ્યા મથતો નથી. તે જી અને પુરૂષને ■ તેવા ચિત્રીત કરે છે-પશુ જુદા જુદા નૈતિક ફેરફારો વડે-એ ઉમદા તત્વ પ્રત્યેની પોતાની પ્રત્યક્ષા એથી ભેદો નથી અને નીચ તત્વો પ્રત્યેનો પોતાનો તિરસ્કાર અને અરચિ છુપાવવા મથતો નથી. તેથી જોડે આપણે એમ ન કહી શકીએ કે એ દોષદીન છે-છતાં એનામાં સમગ્ર રીતે એને લઈએ તો એક પ્રકારની સ્વાભાવિક, તદુરન્ત, તાજગી દેનારી, આત્માને ઉચે લઈ જનારી, હવા છે એની આપણાથી ના પાડી શકાય એમ નથી. છાંત્રી દરેક બાબુ, મનુષ્ય સ્વભાવની દરેક દષ્ટિ, એમાં દર રીતે આલેખવામાં આવી છે, પણ ઉચેચ અને સારા તત્વને એમને સ્વાભાવિક એવું ઉચું સ્થાન જ આપવામાં આવ્યું છે.

જો નીતિ કવિતાથી અસિમ નાટકમાં પણ રહી નથી ચકતી તો પછી કવિતાના અન્ય પ્રકારો જેવા કે મહાકાવ્ય, ઉર્મિકાવ્ય, પ્રભુમકિતાના કાવ્ય વિ. માંથી એ કેવી રીતે અસિમ રહી શકે ? જો કવિતા એ માન-

વતાના ઉચ્ચ શિખરોમાથી ઉદ્ભવતા સ્વચ્છ કુવામાથી પરિપોષણ પામતી નદી ન હોય પણ માત્ર શહેર અને ગામડાના ગંદવાડને ધસડી જનારી એક માત્ર પ્રવાહિકા જ હોય તો અલગત સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ એ પ્રવાહિકા ઉપયોગી હશે પણ એકન જેને “Participation of foreignness” કહે છે તે તેનામાં નથીજ.

જે કવિઓ માનવજાતથી યાત એવા ઉચ્ચતમ તૈતિક આદર્શને સ્વીકારતા નથી; તેઓ એમના એ અસ્વીકારના કૃત્યથીજ પોતાની કવિતાને અને પોતાને ઉચ્ચતમ કલાત્મક અસરથી વિદુર રાખે છે. તેથી જેમ આનંદ શીઘ્રતારો એ આનંદ મેળવનારો જ નથી તેમ જો માત્ર કલાત્મક અસર ઉપજાવવા મથે છે તે કલાત્મક અસર ઉપજાવવામાં સફળ થઈ શકતો નથી. ઉચ્ચતમ કલા પામવા માટે આપણે કલા ધડવી જોઈએ. અને તેની પાછળ કોઈ પરમ ધ્યેયને રાખવું જોઈએ. ખરું કે કવિતા કોઈપણ શ્રીસ્તુત્રી કે જીવનના કોઈ પણ દૃષ્ટિબિંદુની શુભામઠી થવા સન્નિયતી નથી. તેમ જો પણ ખરું કે એ માનવસ્વભાવમાં જ સહુ ઉચ્ચતમ અને ઉત્તમ છે તેની પડખેજ રહેવામાં ગૌરવ માને છે; અને જો શ્રીસ્તુત્રીમાં કે જીવનના દૃષ્ટિબિંદુમાં આ તત્વ રહ્યા છે તેમાં કવિતા તેના સૂક્ષ્મતમ પ્રાસાદન મેળવ્યા કરશે.

“ સુરેન્દ્ર પંડ્યા ” બી એ.

૧૯૩૬ ની કવિતા

દીપ ધીનો

(મિત્રો)

એ સૌમ્ય ને સાસ્ત્રિક તેજબીનો,
મને મને મગલ દીપ ધીનો ૨

નમ્રો ગયાં રરિમ ગવિ તણા અને
આકાશથી ઓસરી માખ લાલિમા,
એડું મને ના હનું જાન, આજો
મીની પડ્યો ખુશીમા વિચારું,
ને ડહનું હર તરંગના તટે,
ભારે બની પાપણ ખૂબ યાદથી
કટાણીને, દ્રવ્ય ડિપાજનાથે
હોડેલ અંગો પથુ સો પડ્યા હતા
આગમથી

ના ધ્યાન માફ, અર્ધિ આવી ક્યારે
ધીમે પડે, ને મુજ પાસ જિગિના
મૂકી ગઈ કામલ દીપ ધીનો
હિમલ જોતા નયનો હિપાડું
ને દીપની નાજુક જ્યોત જાણુ ૧૬

એ જ્યોતના શુભ પ્રકાશ માહી
ભિંબાય મારો મુદ્દખડ નાનો
જિએ ચડે પાતળા સેર ધૂપની,
હવામહી વર્ણલ પારદશક
પડે, અને વાસુ મહી મળીને
અદૃષ્ટ યાતા, પસરે મુગધ ૨૨

ને એ મુગધ ૧ નરમી મુગધ ૧
એ અપારતા અનરના ઊંડાણથી
જીડીજતી મતાનિ, અકલ્પ્ય સૌમ્યતા
ની કુક આછી રૂઝી મઈ, અને
અમામમા વ્યાપી રહી પ્રસન્નતા
જૂલી મયો હિમલવગ વીજળાની-
ખત્તી, અને વિદ્યુતની ત્વરાથી
વિદ્યુતવગે જીવન જીવતો મુગ
સરે પડે મહીર જૂલકાળના,
ને આખ સામે પળમા સજીવ,
આર્યો તણા ગોરવનું પવિત્ર
શાન્તિમર્ધુ જીવનસ્વધન જાગે

પુષ્પો ભર્યા કાનન, માહી નર્તતા
મૂકો, અને મહીર ગીત ગાતી
સગરવતીના ધનસ્વામ વારિ,
એસી તટે કે નિષિકન્મકાઓ
છેત્રી તેને લમેતી કલાપ,
રે ત્યા સૂકાતા પિટપાવલીએ
ભિંબાયલા વડલ કે જિનેના
તેજસ્વી, પુષ્પોજ્જવલ, મત્રદટ્ટા
મહર્ષિઓ હિમલવગ જગાઓ,
મુજ રહેતા શી લવ્ય ધોપથી
મત્રો તણા, ને ચડતા વિતાને
મુગધબીનો ધૂપ મરુકડથી

એ દરપ ઉડ્ડાસભર્યા નિહાળું
ત્યાં મુજ સામે ધૃતદીપ બાળું. ૪૮

ને સાંભરે મોહક બાંધકાળ
બ્યારે મળ્યા ગૌતમ અંજુને હું
પંપાળતાં પ્રેમથી ગાવડીને,
ખીતાં ખીતાં છેક જતાં નજીક
ને ઝાલતાં એ મદમસ્ત શૃંગો
ધીમે કરી, તેમ ધસી ઉગળવા.
ભીમી થતી બા દૂધ દોહી બ્યારે,
ત્યાં થોભતાં હારમહી જ, પીવા
ખાલા સહને, પમ ફીણવાળું.
ગાળ્યા મહીં જિજ્ઞાસતાં વસોણું
ને તિલતાં ધમ્મરગાન ગાજતા.
બા છેવટે હોંઘાલરી ઉતારતી
મીઠું મળતું નવનીત સ્વચ્છ
ને તાવતી માખણુ એ તળાઈમાં,
ત્યાં બેસતાં ઉત્સુક નેત્રથી અમે
એ શ્વેતતાને ગળતી નિહાળતાં.
અગ્નિમહીં બા ધૂતધાર રેડતી;
ઉત્સાહમાં અગ્નિચિખા હસીને
એ ઝીલતી સિંચન, ને સુવાસ
બોલી રહેતી ગૃહખંડખડે. ૬૮

આવી યુવા; આવી ઉરે પિપાસા
સૌન્દર્યની, ને ભમતો રહ્યો હું
અસ્વસ્થ ને અર્થવિના અંજુજ શો
વિદ્યુતની રોચની શા નિહાળ્યાં
મુખો, ઘડી બે ઘડી આંખ આંજતાં
રંજીત ને માદક રૂપ કેરું
ફરી રહ્યું ચોગમ દારૂખાનું.
ને હું ભીમો સ્તબ્ધ, અતૃપ્ત, એકસો
હેયે નકાચા ભડકા જગાબ્યા;
આવી ત્યહાં પ્રેમલ સૌમ્ય ભર્મિલા
ને રનેહબીનું સ્મિત એક વેરી,
લીધું કરે જીવનનું સુકાન.
બેઠાં અમે ત્યાં ધનકંત હેયે
ઉડ્ડાસ-આશામહીં લગ્નવેદીએ,
ત્યારે પુરોહિત રહ્યા જગાવી
વેદીમહીં, મંજલ એ મુવાસ;
ને ભર્મિલાએ મુજ ઉર પાયથો
શીખો, મૃદુ ને નવસો ઉગ્ગસ. ૮૬

એ સૌમ્ય ને સાત્ત્વિક તેજબીનો
મારે મૃદે કામલ દીપ ધીનો. ૮૮

(' પ્રસ્થાન ')

નાથાલાલ દવે.

એક કારમી કહાણી

વને એક ધેર જંબીરો આંખલો ને આંખાની ડાળી,
 રમે પંખી બાળ ને બાળી.
 રહે ત્યાં ખીરકું નિત્ય કસ્યોલતાં નમણું એકલ મેનાં,
 નાણક જેને પાપ છે હીના !
 આવ્યાં ત્યાં દાક વનેથી જીડતા પોપટજી રહિયાળા,
 લીસે વાન કાંઠે કાળા !
 જીતે એક દિન સીમાડેથી જળતી ધૂણીના ધૂમની સેરા,
 વાઈ તેની વનમાં સ્હેરા !
 ડાલ્યો આંખો ને ડાલી ગળ પશુ ને પંખીઓ ડાલ્યાં !
 વેલે વેલે ફૂલમાં ફૂલ્યાં !
 નામી રણા મોર ને, મેના ગળ છૂપી ઝીલું દહુડી,
 સુણી રલો પોપટ છુડી !
 ઝીલું ઝીલું દહુડા મેનાખાઈ તમારો કંદ છે ખીડો,
 સુણ્યો કે કપાઈ ન લીડો !
 તમારે આવ્યા કેમ પોપટજી બોલ તમારો શો રૂપાળો !
 આવ્યો હું તો કરવા માળો.
 ચાલો પોપટજી ચરીએ સાથ ને માલો કરીએ સાથે.
 માતાં માતાં રૂઢી બાતે !
 ના મેનાં બાઈ તમે ગાઓ અમે સળાએ ભરીશું,
 સુણી ગીત થાકે હરીશું !
 જોયે પોપટજી હાવાં બેસણાં કેવાં કીણલાં વાડુ,
 આપણુ બે બેસણા સાડુ.
 બૂલો છો એ શું બોલ્યાં બાઈ, મારી મેનાં પતોતી,
 જોલ્યે વન વાટડી જોતી.
 ખૂંડા ફટફટ હું પોપટ આટલી વારે આ શું બોલ્યો ?
 વચનથી આમ શું ડાલ્યો !
 સીમાડે દૂર જોલ્યા જોગીની કારમી ધૂણી જાગે !
 સાચું બોલ એની સાથે !

તમે આગળ હું પાછળ બાઈ! તમે ફહો તેની સામે,
 બોલું, કોઈ આજ ન બાળે,
 આગળ મેનાં ને પાછળ પોપટ ધૂણીની પાસ ન્યા પોંચ્યાં,
 ધૂમાડના ગોટે ગોટા !
 જાણે ધરતીનું ફાડી પેટ અંધારના રાક્ષા હાથ્યા !
 મેનાને ઊડતા આથ્યાં !
 ન કોઈએ ચીસ, ન કોઈએ રાગ, ન કોઈએ હાથ એ મૂણી !
 જરા યર્ષ તડતડ ધૂણી !
 બેભાન બોયેથી જાગી પોપટજી જરી આંખ ઉઘાડે,
 બળતા જે પાપ જ લાલે,
 અથ્યા જાગી તું બેઠો આઢી દેખે કે કે દેખે ના !
 જાણી ગર્ષ મીઠડી મેનાં ?
 હતા હું સાથ, હવે પ્રાચિત કે શિક્ષા થી લહું હું ?
 કેવી રીતે જીવ ધરું હું ?
 બોળા પોપટ, તું કે હું ને મેનામા કાણુ દેખે છે ?
 સાચી એક ધૂણી ધખે છે ?
 અહીં કોઈ કોઈ જીવનની જોડ જોડી જમમાં પડે છે !
 એકલડું કોઈ બળે છે !
 લિધે જ્યાં પ્રેમીઓ નિજને હાથ અધીકડી દુઃખની શિક્ષા,
 કરે કાણુ કાણુને શિક્ષા ?
 જાઓ માણે તમારે તમ પોપટજી એ રદિયાળા,
 હતા તમ પંથ જ ન્યારા !
 ઉડ્યા ત્યાથી પોપટજી લીલે વાન ને કાંઠે કાળા,
 જાની ધરી હૈયે જ્યાળા,
 વને એક ઘેર ગંભીરો આબલો કાળાએ એ આબાની
 બની આવી કારમી ફહાણી !

(' પ્રસ્થાન ')

શેષ.

અધુરી પ્રણતિ

: મંદારકાંતા શિખરિણી :

આસેખું શે કવનપ્રણતિ ! રક્તધી અધુરી, વા ?
કે જિલેયું સરવરતણું વારિ આ માપ હીણું ?
કે રોકું હું જળ ધનસર્પા બોમનાં વાદળેથી ?
સર્વે ઓછાં : નવ લખી શકું પ્રાર્થના આ અધુરી.

આસેખું ક્યાં કવન મુજ આ વિશ્વના ચોક મધ્યે ? ૫
કે આંધારાં : મુજહૃદય શાં વિશ્વઆંધાર બોમે ?
જિલેખું જ્યાં અધિર ખનીને તારલા શબ્દથી આ,
ત્યાં તો દીકા ધરણિ નભના દૂર આશ્લેષ માદા.

જિંમિ કરી ગદન અટવી, શબ્દ એકે સૂજે ના,
નિઃશ્વાસોનાં અસિમ વનમાં ભાવ - એકે મળે ના, ૧૦
રેખા તારી નવ ઝિલિ શકે દર્શનાં હવ્ય તરવો,
ત્યાં મોડી, કયમ કરી શકું શબ્દ સ્વસ્તિક હું આ ?

હું જ્યાં નાનાં નભ ધનુ તણું દિવ્ય આ દાર મોટા,
મોડી તારી મધમધ મલી કીર્તિના દેહ કાળે.
વાણી કેવી અવચનિયને દિવ્યને સ્વર્ગનાને ? ૧૫
સંકલ્પો શા મનુજ મનના ? શબ્દના સાજ ત્યાં શા ?

કદી મારા હૈયે સ્વપ્ન શુભ તારાં જલ્પભાષ્યાં,
અને નેત્રે મારા દગજળ અમોલ્યા ઉભરિયાં,
કદી નિશ્વાસે મેં સભર અમિત્યારા સુકવિયા
તરંગો જિંમિના વહતું શીદ તો ફાગલ . બધાં ? ૨૦

(' જિમિ ')

લાસ્કર હવે.

અનામિકા

રંભાપણું ના વિકસાવવું હવે,
મહારે ન કોની બનાવું હવે પ્રિયા,
દાસી બની પ્રેમ-પ્રયોગ-કૌશલે
સ્વામિત્વ ના કોઈ તણું સ્વીકારવું.

માતૃત્વના આત્મપુનર્વિધાનના
આદ્ભુતના મંગલકારી ઓરતા
સરી સરી ઓસરતા બધા દિસે
અગળ્યું કે અંતર સ્વતંત્રતામાં.

સૌન્દર્યનો કેલકતાપ મહારે
કાઠી નહોં કે નરનેત્ર ખેંચશે;
સૌભાગ્યનામી કરબંધ કંકણો
કોના નહોં અંતરને રજાવશે.

નહોં નહોં ચન્દ્રકે ભાલરોભા
રમે; ન વચ્ચે તણી શોભના કલા
ઠદી મ કોના દિલને કલાવશે.
રતિસ્વરૂપા ગણ્યો ન કે મહને;

ધરીરભૂંગો ન સમીપ આવશે;
પ્રસસ્તિ ના પ્રેમતણી સુણાવશે.

(' ગુજરાત ')

સુંદરજી બેટાઈ.

એનાં સ્મરણોમાં

અહીં તેના નાનાં શ્રગિત ચરણો નિત્ય ફરતાં,
અહીં તેના ફિક્કા અધર મુઠ્ઠા ઉચ્ચાર કરતા,
નિરાશા ઘેરાં એ કરણનયનો મંદ હસતાં,
અને ઊંઘાં નાનાં હૃદયમય ભાવો ધકકતા.

મને તેથી આવું વિજન વન એ એક જ મગ્નું,
કહે જે જે ધીમે પવન મુઠ્ઠા એ એ સ્વરમણું,
મને છાયા તેજો જીવન કથતા એ નયનનું,
બધે એનાં ઊંઘાં મુઠ્ઠા હૃદય-ભાવો અનુભવું.

હાલે હો ના આ કો' કુસમિત નિકુંભે લહરેતી,
પ્રકાશે રંગેમાં અનિલવદને દર્પિત ચતી;
છતાં આ રથાને એ કરણ સ્મરણો અંકિત થયાં,
સદા તેથી ચાહું જીવનજર આમાં જ વસવા.

(' પ્રસ્થાન ')

' સ્વપ્નસ્થ. '

અશક્યાકાંક્ષા ?

મહત્વાકાંક્ષાના • વિવિધવસ્થા મેલધતુની,
છટા ફેરે ચક્ષુ રિઝવી, પળવી આત્મખળને,
તરે દષ્ટિ સામે કણ ચકી થયા મેર ઘુતિના,
પુરે સાક્ષી ફૂડી અફર પ્રતિદાસે રમ્પતિ ભરી.
વિરાળે નાનોસો જગદલક પ્રિકંઠર ધુમ્બો,
અને બાળે વેશે તખતતખતે બાળર રમ્બો;
ખરી વેળાની ગે ફરજ બળવી જોન કુમળી,
મુલાનીયાં શામ્નું પણ વિધનના કોટસ-હિરને.

અસે મારે દેશે પણ તણખ એ એતનતણી.
સરી જે સાંજની પ્રથમ પલકે, જે જળચરો,

વનોની સૃષ્ટિ ને ગિરિગિરિ ભમંતા પશુમણી,
તણા પ્રાણે બેઠી, યુગયુગ ક્રમે વેગથી ધપી,
પ્રકાશી અંતે જે અનુજ રૂપમા ઉત્કળવતી.
વિકાસીને આગે પ્રગટ બનું પ્રજાપુર્ય હું.

('કુમાર')

ઉમાશંકર જોષી.

ઉત્થાન

: અંબરા :

મંદકારોની સુધાના સુભગઝરણુને શોધવાને મચેલા
વીરોએ વાયુ ખેડ્યા, અત્યતલ હવાસિંધુના તામ લીધા;
આદિના કૃત્રિમ ખૂંદા મહન જિરિવરો ગોરવે જેર કીધા,
ભૂમિથી અર્થવોને સમયલ સફરો કાજ મૂલેલા બનાવ્યા.

પૃથ્વીપેટાળ થાપી અવકનઝરીઓ, ધાતુકોપો ધકેલ્યા,
સૃષ્ટિના સર્વ તરવો વરા કરી વગતી ગૂંઠ લીધા રહરથો;
વિકાનોને વધાર્યા, નિતનિત નવના રિદિલંકાર પોશ્યા,
સ્વામનાદશોની સિદ્ધિ પ્રકટ લહી મનોભાવને મૂર્ત કીધા.

ઉપાદેશ બોલો એ સરજન નવલ્લા ભવ્ય ઉત્થાન માંએ,
નાના ગોળો વટાવી અપરિમિત વિગે ધીર વિસ્તાર સાધે;
પક્ષીના, વ્યક્તિઓના, જનપદદિતનાં, બધનો રાષ્ટ્રના પે
તોડી-ફોડી-વઠોડી પ્રમુદિત પગલે સુકતસસાર થાપે.

સાસો ક્યા ? અજાણ રૂપો, વિષદવિષમના સૈન્યના સૈન્ય થઈયા,
પોઢેયા પ્રાણુ બળ્યા, પરિભલ પ્રગટયા, માનવીભાવ મહેક્યા.

('કુમાર')

રામપ્રસાદ શુક્લ.

કશ્મીરા નાચી રહી

ગિરિચરણથી ધરતી ઉપર, સરતી સરતી રહેલ કરે
રેલમછેલ કરંતી જ્વેલમ, સુંદરતાની હેલ ભરે
રસમય ધરણી રાજ રહી, શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

જળ જળ જળમય ભર્યું ધરાતલ, અરણ્ય ગિરિવર સતન ઝરે
ખળ ખળ ખળ રવ ધરર ધરરરવ, અવનિ ને આકાશ ભરે
ગિરિવર માળ વિરાજ રહી, શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

વસુધા મધુરી સુધા છલકતી, શૈલ જગનતલ ચૂમી રચા
હામ હામ સૌદમ્યદેવીની, હૃદયજમ અતિ મધુર અહા !
વીણા અજળ વાજ રહી, શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

ધોધમાર ધસમસતા ઉજળા, ઉછળે હિમજળ અનહદ ન્યા !
પહાડના શિર પીગળા પીગળા, વહેતા યોગમ જનપદમાં,
ઉખા અહોથી નાસી રહી, શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

ઉભા નભમંડલને ઘેરી, ઉત્તલ ભવ્ય પ્રચંડ-સુધીર
ભારતના પ્રતિહાર સરીખા, હિમગિરિ શોભે ધવલ શરીર
ગંભીરતા ગાજ રહી, શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

બહેકે ભરચક કુસુમે ખીલ્યા, નંદનવન શા મનહર ખામ
નૈક કુઆરા બહુમુખ ધારા, ઉછાળતા જલશિકર વિભાગ
સ્વર્ગછટા છાજ રહી, શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

ક્રોચનતપ્તસખી તન કાતિ, સુંદર ચટક ગુલાબી ગાલ
ઘેરી રચામલ કુંતલ ચંચલ, અલકલરો રી રમતી બાલ
સુંદરીઓ રૂપરાશિ મહી, શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

દેવદાસી કુચર લીલા, ધરતી લીલી ઝંગરથી
ઉપવન લીલાં મૃદુલ ધાસની, મખમલ સરખી આદરથી
આદર દિલના યાચી રહી, શ્રી કશ્મીરા નાચી રહી !

તર-સૈનિકશાં પોપલરોની, ગગન પ્રલંબિત સરલ છટા
ગાદી શીતલ ચિનારની શુભ, નયન મનોહર પથતરુધટા
વનરાજી અહીં લાજી રહી, શ્રી કસ્મીરા નાચી રહી !

વાદળનાં દળ ઉમટી ધમલાં, પર્વતની પાછળ નીકળે
શું ગિરિપાદે ક્ષીરસિંધુનાં, પ્રચંડ એ મોર્ચા ઉછળે ?
રમણીયતા રાચી રહી, શ્રી કસ્મીરા નાચી રહી !

ખલેખલાને ટૂલી ઉભા, પ્રપિતા દિમગિરિના પૌત્રા
યુગ યુગની હિયલપાયલના, ગાતા ઘોર રવરે સૂત્રા
દા મહનતા જાજી રહી, શ્રી કસ્મીરા નાચી રહી !

ધરા ભર્મતી જળ લક્ષ્મીથી, જળ વિલસંતાં કમળોથી
કમળો ઘેરો નવનવ કુસુમે, રમ્ય યુક્તાળ ખીલ્યાં સૌથી
પ્રસરી સૌરભ તાજી રહી, શ્રી કસ્મીરા નાચી રહી !

ચાંદની સરતી હલતા સરપર, ઉઠી ખીલે તિમિર સરે
પર્વતપર વાદળદળ સરતા, વ્યપળા શી ચમકાર કરે !
ઘોર ચઢી ધનરાજીમહી, શ્રી કસ્મીરા નાચી રહી !

દિમધી શ્વેત અને હરિયાળો, પ્રદેશ સ્વામલ સૈલ વિષે
સ્ફટિક-નિલમ-વૈદ્યર્ અચિત્તે, ભારત માનો મુકુટ દિસે !
પ્રભા દિગંત પ્રકાશી રહી, શ્રી કસ્મીરા નાચી રહી !

મધ્યાને ગિરિપર પશ્ચિમમાં, પ્રતિદિન નવલા રંજ ચઢે
અને ઉમાને અભિનવ સ્વાગો, અદ્ભુત દિવ્ય પ્રકાશ વડે-
સન્નિવતી પ્રાસી રહી, શ્રી કસ્મીરા નાચી રહી !

જળદેવી શી ચિનાખ જેલમ, જળના બહુ ભંડાર ભરે
અનિલ અનેરો શીતળ બલપ્રદ, સ્થળ સ્થળ દિમઅંખાર કરે
દિમધવલા પ્રતિમા શી ચર્ષ, શ્રી કસ્મીરા નાચી રહી !

ઝાડપ્હાડ ને ઝરા મનોહર, સરિતા સરવર સભર ભર્યા
પુષ્પે હાયાં લીલા ઉપવન, દિમ નિરખીને નયન દર્શી
કુદરત નિત્ય નવાજી રહી, શ્રી કસ્મીરા નાચી રહી !

(' સૌરાષ્ટ્ર ચિકિત્સા ')

ત્રિભુવન વ્યાસ.

કંસારનો કથડો

. રામ—ધીરાની શરી .

કાગળામા સાધા રે પોલાણોમા ગ્રેમની
માધા માર્ક સીવી દિયો હોજી । તે ચેનાવી ચીનગાર,
આતશના અગવાળા રે ધખાવી ધમનો રહેા
આનમથી કે ઝોગખો હોજી । એ ધમણોથી ય દેખાર
ધટધટના આ ધટમા ૫ ભુવનોના ભગારે રે ૧૫
અગની ઝોજે ઝોરબા હોજી ।

બે દારી અગવાણ,
ત્રિભુવન તમસે ભર્યું એકમ રસની દેખમા
તયે પ્રગટયો તું અખાર તું ઉઠ્યો અપર પાર,
બે દારોના ભેડુને દાગ રમીને દીમના
આતશમા ન ઝોગખ્યો હોજી ૧૦ તું સદમ થયો સાકાર, ૨૦

કણકણમા ચે કાયો રે ।

એ કસારનો પ્રયત્ન હોજી ।

ભરમવની ભરીકિ ચણી આશે ઝાની મહિયા
એણે સગમાળ્યો અગાર, વચ્ચે સુગની સગવા ૩૦
તાવણુ માડી તાવિયો ૨૫ મ્હારે આતમ-શે'રે માડિયો
એણે આતમનો રસ ભાગ, મ્હો અગર અભેષનો પાટ,
ત્રિભુવનને તારે રે । અક્ષર સાધર આવ્યો રે ।
ન્યોતિ તો જયો જયો હોજી । ત્રાષો તરે તોરથી હોજી ।

ત્રાષાએ તુખી લઈ ૩૫

બેયે જીવનમતનો સંધ

આગ્યા 'ઝોડમ્'ના ધણી

મ્હારા ભાઈ ઝોજસે અગ,

દાવામા ઠેરાણે રે ।

જીવતરના વાસણ વસ્યા હોજી ।

(ભોમિ)

સુધાંશુ

કવિનાં કુંસુમો

કવિશ્રીએ કાવ્ય ધણા બનાવ્યા એ વાગી સૌદર્ય વધે પ્રિયાનું
કે પુષ્પની સૌરભ સિંગધ જેના, એાળે રમી રહે સ્મિત એક જાનું.
ને અંતમા ક્રોધ પ્રિયા રિજાવા
રમ્ય પ્રિયા કાળ મધુર કાવ્ય.
તે કાવ્યની પ્રાણ બની પ્રિયા જે
સૌન્દર્ય તેને અદકું વર્ણુંતુ,
જે વાણી જે કાવ્ય મહોજ શક્ય
તે વાણીથી વર્ણન રૂપકે
પ્રિયાતણા, તે કવિએ કર્યુંતું.

એ રૂપરાગી સમીધે કવિશ્રી
ધરી શકે શો ઉપહાર રમ્ય
સિવાય કે પુષ્પ તણા જ્યેાને
ગૂંથી ધરે કાવ્ય મહો અનેરા ?

ગુલાબ લીધું, બટમોગરો, ને
અંપો, અમેલી, જુઈ, મોગરો, ને
કોસે પ્રિયા સૌરભ જેની લેતા
તેવું ભર્યું કોવર કાવ્યમાહે.
અને બીજાં અન્ય અસંખ્ય પુષ્પો
જેના નહોં નામ કદા હું જાણું
તવા બધા કાવ્યમહો કવિએ
ભરી, પ્રિયાને ઉપહાર આપ્યો.
ને અંતમા 'આ ઉપહારનો શો
રહો પ્રિયે ! અર્થ તમે કદાપિ
આ પ્રેમીને અંતર જો ન આપો,
જેનું વહે અંતર આપ મોટી ?'
એવું લખ્યું કેક અને પ્રિયાની
કને જઈ કાવ્ય દીધું સ્વહસ્તે

અસંખ્ય પુષ્પો વનરાગિ મધ્યે
ખીલી રજા, જેમ સુરમ્ય એાળે
આજા સ્મિતો કે નવયૌવનાના,
વર્ગતની કાઈ પ્રભાતવેળા.
એ પુષ્પની સુંદરતા ભુખાવે
સૌન્દર્ય એવું નિજમા ભર્યુંતું,
એવી પ્રિયા ને કવિ તે રસઘ,
ત્યા એકલા તે સ્થળમાહોં આવ્યા.

'પ્રિયે ! હશે સુંદર તું વધુ કે
નિસર્ગની સુંદરતા બધી આ ?'
વહી, પ્રિયાના મુખને નિહાળે
ગુલાબના પુષ્પ રમી રહે ત્યા.

હવું લહોં સુંદર એક પુષ્પ
એ પુષ્પના ગુચ્છમહોં પડેલું,
ઓતસુકવથી તે સહસા ઉપાડ્યું
અને ધર્યું તે કવિનેન સામે
'નિસર્ગની સૌરભથી ભરેલ
આ પુષ્પનું નામ નહોં હું જાણું
કહો, વસે એ તમ કાવ્યદેશે,
વહી, પ્રિયા એ કવિને નિહાળે.

'એ પુષ્પનું નામ હું યે ન જાણું'
'ને આ ?' પ્રિયા પુષ્પ ખીજી બતાવે.
'નહોં, 'ન આ ?' ના, નહિ એક જાણું,

આશ્ચર્યમુઘા બની તે રહે ત્યાં. તમે પ્રિમાને ? બસ, એજ રાત !
 'તમે કષો કાવ્ય નિસર્ગકેર રહે, શું એ માટે જ પ્રેમ વધારે ?
 પુષ્પો થકી એ સમજા બરેલાં ને જેમ બલો નહિ પુષ્પ જોતા
 ને પુષ્પને જોળખી ચે શકે ના ?' શું તેમ ના પ્રેમ કદા પિછાને !
 પૂછે પ્રિયા વિરિમિત ચારુ નેત્ર.
 'ના, નામ એ તો સમજા અમેએ પુષ્પો ધરા કિન્તુ ન પુષ્પ જાણે
 ગૂંચ્યાં મહી, કાવ્ય સુશોભનાર્થ તે પ્રેમને પ્રેમરૂપે પિછાને !
 માધુર્ય જે શબ્દ બરે બીજનાં પ્રિયા હરે એ ઝીંકવે ન શક્ય.
 કાવ્યોમહી, શબ્દ જ તે ગ્રહીને " હરે પ્રવાહી કરી પ્રેમકેરી
 માધુર્ય માટે અમ કાવ્યકેર નહી વહાવું પ્રિય પાત્ર માટે "
 અમે અમારા પદમા સ્વદાવીએ. એ સર્વમા શબ્દ તણી મીઠાસ,
 મંબંધ એ શબ્દ અને પદાર્થનો બસે હશે કાવ્ય, ન પ્રેમ કિન્તુ.
 જાણ્યે પ્રિયે ! લાભ કરો થપાનો !

વહી, બની કુંદ, સુરપ બાલા
 'શું એમ ? એ કાવ્ય સુશોભનાર્થ વહી ગઈ ત્યાં કવિને મૂકાને,
 વહી ગયાં નામપરંપરાએ ને એકલો તે કુસુમો નિહાળે
 પુષ્પોની, ને એ ઉપહાર આપ્યો પ્રભાતમા ત્યાં કુસુમો હસી રહે.
 ['પ્રસ્થાન']

સુલાબશાસ ઓકર.

કેમ કે અનાદિ

: વસંતતિલકા :

આખા તણી સુરભિ ફેરતી મંજરીનાં
 છપાઈને મધુર કેઝિલ કે' કહકે;
 ને કંદથી, ખસતુ-વસંત-મદે સવે છે
 બેકામ, મત્ત, કુકુકાવયિ અરખલત.
 પીવા જએલ જળ પાળ તળાવ કેરી,
 જાળે ફસાઈ તફડે દઈ ચીસ હોણું;
 મિત્રકાર આર્ત કરવું અહીં સખત દાબું
 પારવડું કળકળે શકરા—નહોરે.

હોલાં કળતર તણી સહુ જિદગાની
કેરી કરેક ક્ષણમાં પડ્યાંય-બાજ;
પ્રત્યેક કોઠિલ-વિરામ-પલે અનેક
ચીસી તીણી ઉડી શમે; કમ કો અનાદિ.

તું યે ભલે કવિ ! ભલે મૃદુ પ્રેમકાવ્યો,
ઠપ્પરવરો તળ કુબ્જા જગ આત્મનાદો.

['કુમાર']

તનસુખ ભક્ત

અંડોળને

(: મિથોપજ્ઞાતિ : પૃથ્વી :)

અંડોળ ! તારી સ્વરૂપાદ-પંક્તિ
ધરી જમે તું, નભચારી ચાતો;
આકાશની સોનલ પંથ—હડીને
પસોદતો, અંતરગાન રેલતો;

ધપી રહ્યા આગળ વ્યોમ-પંથ જે,
તે માઠ તું વિધત માર્ગ પાખથી
જથ્થાપ ના તું અમને, તથાપિ
દારી રહે દૃષ્ટિની દિવ્ય દોરે;

તારો પડવો પંથ અનંત ઉચ્ચરો !
શાને છતા મશ્તુ પ્રુપે ભુમિપે ?
અખૂદ સૌન્દર્ય મધૂર પ્રીતિ.
કેરી કરે હેલ સ્વનેત્ર દારથી !

‘ધુમી ગગનમાં અને નજર રાખવી પૃથ્વીમાં :’
કવિ ! જીવન ઉચ્ચનો વિચાર મર્ગ ગ્રીલી રદ્ધ.

(‘ભર્મિ’)

મોહિનીચંદ્ર

જૂનાં પગરખાં

[સિંખરિણી]

ફગાવ્યાં ચુરસામાં સડકપર જૂનાં પગરખાં,
દુધાવી ફૂલાવી ગગત કર્યું જેનું વરસદિઃ
નયાં લેવા ન્હોતું મન ન થતું જૂનાં નિરખીને
નવાને મોહાએ જીવન કર્યું જૂનું રમજતું !

ખિખરિને નાની કુસમ રટી 'મારે નવ ખચે
જૂની સુંધાએલી સુંદડી; લઈ આપો અખણકી
નવી,' ત્યાં બા બોલી 'જૂની કશુંય જાણે ન કરતું,
પયારીમાં આખું વરસ રહી માંડી વડું; ગયા !'

મથો હું કંટાળી નિરખી જુનવાણી પગરખાં,
ખચુડી ચે જૂની સુંદડી યજી ત્રાહી મઈ હવે,
નહિ જાને જૂની વડું તણી પયારી પરવડે,
નથી વસ્ત્ર માટે અધીર જની બેઠાં સદુ અમે !
અમે અંધારાનાં વતની વિજળાયાપ નિરખી,
જુલી બેઠાં તારાચરજશિની જીવનગતિ.

['કીમ્બી']

ઇન્દુલાલ ગાંધી

જાની દોસ્ત

બહુએ મિત્ર શેરીના મળ્યા ને આલતા થયા,
પરંતુ તું સમો ભેર મળ્યો ના હજી અન્ય કો.

મળ્યો તું સાંજના જે દિ' ઝોળખીને ઉદાર દિલ,
અહનિય સાથ રહેવાને પ્રેમનાં પારખા દિધા,

જૂલથી ગાંધીને હાટે ને ગડ્યો તોય ના ગમ્યું,
ફરી તું દોડતો આવ્યો ગાંધી હાથ વિચોગથી,

અંધારે મેં દગો દેવા મલો કીધા મણામ તે,
કરી સૌ માફ તેં મારા પ્રેમને પાદ શિખવ્યો.

હિર્ણી પ્રેમ ના જાણે, ના જાણે એ શકુન્તલા,
પ્રેમને પેખતું હૈયું તે ખોટા રૂપિયા જ તું!

(‘ભિમિ’)

ગૌતમ

ચંદ્રા

તે સૌ એનાં કમળમુખને ચૂમવા રોજ રાત્રે
નાના—મોટાં, રૂપ—કુરૂપ કે વર્ણના બેદ બૂલી,
આવે તે એ સ્મિતકુસુમના સ્વરિતકા આરું વેરી,
રહેતી હૈયે ધનમન યતી ભિમિભાળા અનન
બીલાવીને, પણ પણ સહી વેદના કો અકથ્ય. ૫

જીવનપંક મહીન મહો તતુ
કુખચી શોધતી શું રસપોયણી ?
જગતના ધનધોર તમે મહો
ભટકતી ક્યુ તેજ નિદાળવા ? ૯

રૂપજ્વા હતી તો મે જ-ગો જ-મ તણે સખા
જંખતી જંખનામૃતિ બનીને ચિત્તચન્દ્ર એ,
કોની રાહે ધરી શ્રદ્ધા જાણે જેવું અગોચર
વાંચતી વ્યોમનું હૈયું તેને ન્યાળી પળેપળ ? ૧૩

હશે જ શા મન્થનની પ્રચંડ
ઝડી ઝિંકાતી ઉરમાંહી એના ?
હશે જ વા કો સ્મૃતિપુષ્પ પૂર્વનું
મ્હેર તું ત્યાં ચતુષ્પત્ત મુદ્દુ પાખડીએ પ્રકુદ્દત ? ૧૭

સૌજાગ્ય એનું નખને ય ન્યાળવા
મયંકને ના ભવયોગ કેરા ?
તે ઝીલતા હાગ્ય સુમંદ એનું
બદાવથી ના ભરતી કદી ય ? ૨૧

ને એની કામના કરાં મંજળ પોડુને ભયો
 દેવદાસ લેલો આવી ગોઢે તે દિ અચાનક;
 લેખા છીં અંકુર સૌ અપૂર્ણ
 પ્રગાઠ એને હર દૃષ્ટિ કરા;
 અને મૃદુભાર સહી લગ્નમણી
 લલગર્ભ લેડી સહસા જ આપથી. ૨૭

અંધાડું ચીંધવા કાળે લિસોટો દાણ તેજનો
 રુળાડી આયમ્યો ત્યારે સ્થિતિ સમગ્ર સલ તે.
 ને તે પછી જીવનવાદ કરે
 તંત્ર બન્યો એ, સ્વર સુષ્ટ હરના
 બન્યા અધીરા રણકાર વ્હાવવા!
 અંત્રાંગમાં ચેતનમંજરી ધરી,
 વસંતનો વૈભવ મુખમથાવે

ફૂલી ફાલી ચઢે અર્ધ અર્ધ જ ચિરંતન. ૩૫
 ને એ ?

એ તો એનાં હરહરધિનો વાડવાગ્નિ અજ્ઞ
 દેવા કરા પ્રણયરસથી અન્યના, ભાવધન્ય.
 આચ્યોનો કારવા કાળે ચંદ્ર પાસે અચાનક. ૩૮

મંતાપના કુમર શી સિરે પડ્યા
 પ્રચંડ કે વીજગ્રીસેલ જત રું,
 ધડીકમાં પલ્લવ પુષ્પ હીલું
 શોપાર્થ વૃદ્ધ તન એ પ્રદુલ્લ ?

ને સ્વચ્છ એ જીવનમન્દવી જળ
 હોળાણાચલાં મ્હાન બની દીસે ક્યમ ?
 શે નિજળા નેનકળા મહોં હરે
 ભર્યો દીસે દુઃખ, વિપાદ, મ્હાનતા ? ૪૧

એવા તે શા ન એપારે લીસાયું હર એકનું
 કે ધા નાખતો મૂક જવે જીવાંમૂવાં સમું ?
 હતા સ્વચ્છ કોઈના ? નહિ ભવાન્ધિમા મંગિની
 બની પથ તરાવવા હૃદય ત્રેમલીનું મળું ?

હવે જ નવ કામ કે સદસુકાન હીણું રહે
વિદીણું ઊરનાવ એનું કુળતા મુધી આયડી ? ૫૨

જીવનવ્યોમ મહીં ધનધોર ચે
પરમ મંગલ તેજ પ્રસરતી,
મુગમુગોતરની સખિ—સંગિની
હતી; છતાં ક્યમ ઈન્દુકલા સમી
ક્ષણ છગી મર્ધ આયમી પાર્વતી ? ૫૭

મૃત્યુની આધીમા હમે અનેકાનેક તો પછી
હમે એકાદ તો તેનો કરે કામ, શું આરતો ?
મૃદુલ ના તનવેલડી શ્વન્મા
ભળી હતી પ્રિય પારુ તણી છતાં,
જીગીને આયમી આભે દેવદાસ તણા સદા. ૬૨

સદેહા ડગુણા જેવી પળી પાર પરચહે
તે દેખી દાપતું એનું લગ્ન હૈયુ સનાતન.

ને જીંદગીનો પથ દીર્ઘ કાપતા
પડી, ખડી; શેષ રહેલ એના
નિહલાશલાં જીવનની મૃદુતા
પરે ધરીને ડગ શ્વન્માવે,
ધિકાર, ધૂણા, જીને મૃદુતા
તણા ધરી બોજ, રૂપાજીવાનો
મણાનુગધને એકો પ્રણાધિક પિયુ બની. ૭૧

નિગૂઢ જે નીંજગતા મુજો પડ્યા
આનેક, હૈયે મૃદુ દેવદાસના;
મંદ્રા મહે જીવનધન્ય માની
રુઝાવવા આવમધાર રેલી;
તો ચે એનું હૃદય રમૃતિમા અન્યની લુપ્ત દીસે. ૭૬

મૂતકાળ તણું પીવા અલભ્ય ઝાઝગાળા
ધીમે ધીમે બને એ તો જિંદગી રણુમા મૃગ,

કયા આ જાણતી તો એ દેવે લાંબા છલોછલ
પ્રેમાશ્રુતે સહે ચંદ્રા તપ્ત રણે રસાળવા.

મિનવી ભાવ વડે મૂઠં એ રહે;
'હૃદયમંદિરમા વસન્ને, પૂજું
પુનિવ મૂર્તિ સમાન ગણી' :-વદા
'નવ હું જે નિરખો નજરે તમે'

હિચરતો સત મૂઠં સનાતન
નાદેથી ભભ એના હૃદયવલ્લ થકી જાંતા, દેવદાસ ૮૬

તો એ તે ઘેચુડી ચંદ્રા વહાવી ઉરથી સુધા
તોપવા આરજૂ એની ગણે ના અવલેલના.

પરંતુ જે વજ્રરમા- વિધાત્રી
ઝીંકે સદા અંતરમા અદીક,
સીંચે કદી રનેક અખંડ તો ય
પ્રયાનથી જાનવના ડુગાધ ?
વરોળમા કાળ તથા લયંકર
જતા હરી ડુગર- સિંધુ ને યુગો
મૂઠ્યા વિના જ્યા અવશેષ એમના

કેવી રીતે ટોકે ત્યા ચરણ લયગતા, જાનવી રાક કરા ? ૮૭

'અહી મધ્ય નિમૂઠની પીઠ અસલ એનું તનું
પણ પળ વિકલાઇને તિમિરચન્નમાહી બને,
હતા નયન જખતા દરસ એક પરિ તથા,
મિયા હૃદયમાહી જે યુગયુગાતરોથી રમી
રહી; વળા રચાર્ધ જે જીવન અન્નથી એકનન્ન—
મિયા—મિયાતમા—પવિત્ર હરમૂર્તિ થી પાર્વતી ! ૧૦૨

અને ટમટમી રણે જીવનદીપ એ જાળવી,
'બ્રહ્મીશ નવ કાદિ હું' વચન વેદન નીતર્થો
વિદાય વખતે વદી; પથ પલ્યો અને ભગનથી

કરુણ નજરે રહે યુગ અનન્ત શો પંથ એ
નિહાળી, ઉરભાવને સખદેહ આપ્યા વિના
વદી પાણી મ, સ્થાન બે હૃદયમાં મળે તેટલું !' ૧૦૮

અને અધવચ્ચે જ એ,

પળ્યો પંથ અગણી કો;

અગણી પથ ત્યાં નહિ, નહિ જ કોઈ પાછું ફરે.

અવ્યાનકે શું આપશે નયન સ્વયં હોતો એકદા
ઉભેલ ઉરપાસ જે યુગ અનોકથી અંખતું
પ્રમુખ; કહિ આરજૂ પૂરણ એની યાશે અને
પ્રકુલ પ્રિયદર્શને ઉરપરાગ મ્હોરેલ તે
પદે પ્રણયઅખ્ય અર્પી ફરી ધન્ય યાશે હવે ?

['કૌમુદી']

પ્રેમશોકર હ. ભટ્ટ

પાર્વતી

સુતેલા મુજ દેયાના જગાડે કોણ તારને ?

અને કોણ બહાવે છે ત્યાંથી સ્વરની ધારને ? ૧

સીતા હશે એ કરુણસ્ય મૂર્તિ ? વા

તપસ્વિની એ શું હશે શકુન્તલા ?

હશે શું વા એ પિનિવોપ ખીસની ?

વા એ હશે ક્રમુદ સંસ્કૃતિસત્ત્વ જેવી ! ૨

અથવા ડેરિકમોનાના આર્મ હૈયે અવી રથો

સનાતન હશે પુણ્ય પાવન સ્રોત મૌખ્યનો ? ૩

નથી કંઈ; એ નહિ કોઈ ખાસ

આજે ઉખેળે ઉરના પડોને;

ન આજ તેને સ્મૃતિસ્પર્શ, મારે

મુંઝ રહે અન્તરએક તારો. ૪

દેવી કે દેવજાતા વા વાદળોમાં વિરાજતી

સુન્દરી કોઈ ના મારે વસી આજ ઉરે રદી

પરંતુ આ અન્તરમાહિ મારા
 ૧) ગાથા રમે આજ ગરીબ કેરી.
 કલ્યાણિની; કામણ મે ધરાના
 જેથી લલા સ્વર્ગ યકી અનોખા. ૧૮

પૃથ્વીને જડ હૈયે ચે કવિતા આવી જો રકુરે,
 તો કોના હિરમા જૂદી અંખના સ્વર્ગની રમે ૨૦

સ્વર્ગે મદા પ્રેમતણી પ્રયન્નતા,
 મીતો સદા જીવનની વસન્તના,
 મંત્રસિન્ધુ મંત્રત ધામ એ તો,
 મહેશ એ કેવળ પૂર્ણતાનો. ૨૪

કલ્પવૃક્ષ તળે શેષે સંભવે ઓરતા તહો ?
 ને તેથી સંભવે શેષે કવિતા ઘુજ પાર્વતી ૨૬

મનોરથો ન્યા હિતા વિરાગે,
 ના આરજૂ ન્યા કદિ ચિત્ત નાણે,
 ત્યા સંભવે કેમ જ કાવ્ય તારું,
 સ્વપ્નો તથા સંતત સર્જનોનું ૩૦

પંકમા પોયણી જેવી જન્મી ગ્રેહે ગરીબના
 ભણ્યા વિશ્વ વણી દીધી જીવનને ભવ્ય તે કયા ૩૨

શબ્દમાં ન સરી તારી ભાવના હિર મુગ્ધની,
 તો ચે કાવ્ય જતા ત્યાથી મ્હોરી કવિતમંજરી ૩૪

રંગો ગ્રહી ચૈવનની ઉપાના
 તેં ગ્રીતર્યુ ચિત્ત હશે રૂપાણુ,
 નવા જ ભાવે હિર મુગ્ધ કેરા,
 ગુન્થુ હશે જીવનગીત ન્યાડું. ૩૮

ગીત તે સંભગાવ્યુ ચે હશે તે દેવદાસને,
 શાપીને સુખનું શીણું સ્વપ્ન તને મ અન્તરે ૪૦

સંધી રહી તું સુખસ્વાન, મુખ ઝો !
શા લાવથી અન્તરનાં દળોમાં ?
ને શા પ્રયત્ને પમરાવવા તે
મથી રહી તું જગજગલોમાં ? ૪૪

જગતની સહી તેં અવહેલના,
ઠડું સત્તા ઘણું તેં જગવેણુના;
અહુ દિશે ચડી આંધી વિરોધની,
પણ કગી નહિ નિશ્ચયપાખડી. ૪૮

તે કગી, કમતા હેયું નખળું દેવદાસનું;
લોપાચું મિત્ર તારું ને ગીત તારું ફૂળી ગયું. ૫૦

અને પરાયાં ધરમા પળી તું
સ્વમાનની જ્યોતિ અખંડ સંધી;
અને રસસ્વખની ભસ્મભાંગી
સર્જી રહી તું તપ કેરું સ્વખ. ૫૪

એ સ્વખનાં સર્જનકાર્યમાંથી
માંગત્ય મ્હોરું ઊરના વિપાદમાં;
નૈરાશ્યની નિર્મલ બલ્બતા ધરી,
તપસ્વિની તું જગમા બની રહી. ૫૮

ને આત્મની સૌરભ તું ગદાવતી
ફેરી રહી કેા કુલમાધવી શી;
પૃથ્વી પરે પ્રેમની પૂર્ણિમાના
તું પાથરી પુણ્ય પ્રકાશને રહી. ૬૨

ને છતાં પૂર્વનાં આધ્યાત્મીયા અન્તરની કપા
સ્મૃતિનાં પુણ્ય રૂપે એ અન્તરે સાચવી રહી. ૬૪

દિનના દિન આત્મા ને વીતી કેં રજની મર્ધ,
વર્ષોનાં વર્ષ વીત્યા ને યુગ જાણે મરે. ૬૬

દેવદાસતણી 'પારુ' લાડિલી તું મટી ગઈ,
અને નખશિખાન્તે તું 'પાર્વતીમા' બની રહી. ૧૮

ન તોય તારું સ્મૃતિપુખ્ત રનેહનું
વિલાસું અન્તસ્તપને અખંડ એ;
ઉદાત્ત તારા ઉરકાવ્યના રસે
તું બળવી એની રહી કુમારને. ૭૨

'હજી' છે દેવદાસે, તો એકદા આવશે જ એ'
શ્રદ્ધાથી સખળા સેવી નિરખી રહી વાટને. ૭૪

અને યદા આખર આવિયો તે,
સન્ધ્યા તણી અન્તિમ રેખ તેના
સૂના સૂના જીવનઆભ માહે
વિલાસીતી શ્યામ તણા તમિસે. ૭૮

ને હતો જગના લોકે, 'હતલાગ્ય, અસંધ્યી,
પાપિષ્ઠ' કહીને એને વગોવ્યો ને વિહોડિયો. ૮૦

જતા, ય તે જીવનભેર પેલું
સંચેલ 'તારું' ધર્મ પુખ્ત એને;
ને એહની આયમતી કલાને
દીધી રસી તે કુમળાં કવિવે. ૮૪

દેવદાસ ગયો રૂબી શન્ય સિંધુ અનંતમા
અને જીવનના તુ યે રૂબી એ અન્ધકારમા. ૮૬

અન્ધકારે ય આશાની નિહાળી તે પ્રભા કરી!
કે કરી સ્વપ્નભરમેથી સ્વપ્ન બીજું થકી રહી? ૮૮

સ્વપ્નની ભરમથી સ્વપ્નો નવા તુ પ્રગટાવતી,
ભવ્ય કે સ્વપ્નના તારા કરી જીવન ગહી. ૯૦

નમુ જીવન કરી એ કલાને તુજ, પાર્વતી!
કલા-જે પૃથ્વીહિંચે ચે કવિતા પમરાવતી. ૯૨

('કૌમુદી')

મન:મુખલાલ જવેરી

તદા પ્રકટબો નિશા !

: પૃથ્વી :

નિશા ! રજની સુંદરી ! તવ વિરાટ આ સ્વામલા
સુરમ્ય મૃદુ સાળને અનિદ્રા લેરતે પાલવે
વીંઝયું જગત જપિયું સુખદ શાન્ત નિદ્રા મહો,
સમગ્ર દુઃખ ખેદના જીવન ડારતાં બેધને
જૂલી કાણુ, ઉરે ધરી સ્વપનમાધ્ય શી મોહના
અવિધ્ય અણુજાણી, સુખદ જૂત સૃષ્ટિતણી
નશા ! જગત પોદિયું તવ કૃપા ભર્યું, કેમ ના
જરા મુજ ગરીબને તવ ઉદારતા દાખવે ?

નહિ-! ઉર ન વાંછતું, મુખ બસે મહે એ કૃપા;
યદા જીવનધૂપના મધુ સુગંધગંધે ઉરે
સમગ્ર જગના સુવાસિત કરી જ, દુર્ધન્ય એ
કરી ઉરઉરેથી દૂર ધન સ્વાર્થ બાવે તણી
નવીન પ્રકટાવું સામ્ય-તમ-ભાવના વિશ્વમા,
તદા પ્રકટબો, નિશા ! જીવનની જ નિદ્રા ચિરા ?

('કુમાર')

પ્રહલાદ પાઠક

તારલી

આકાશ સાગર સંગમભોમમા
સન્ધ્યાની જ્યોત રમી વિરમે,
અંધારના પડ વિશ્વને આવરે
આકાશે તારલી એક ઝગે,
જ્યોત વિરાટમા એ ન ફળે.

એવી વસી મારે અન્તર તારલી,
એના થ તેજ અનરત રજા;
વિશ્વને ઘેરતા, ધૂમરી ધૂમતા
એને ન વાદળ કોઈ નડ્યા,
તેજ એના ન જરી પલટ્યા.

સરજ્યન્દ્રના, તેજ તણી, મારે
 હોયે જરી નહિ આશ ધરું;
 તારલી નાનીશી તેજ, ઝીણું ઝરે,
 અન્તર એ જ, હિમસ ભરું,
 અંધાર સાથ એ તેજ લડું,
 જીવનભાગે ન જૂલો પડું.

('પ્રસ્થાન')

વાદરાવળ

નવકાલસર્જના

; વંશરથ :

ધરા તણ્યાં નીર, નવાણુ ને ઝરા
 વરાળની બાળ રચી જલાવનો,
 અખંડતપ્તા બળતી વસુંધરા—
 સૌભાગ્યના સ્વાગ પુરા પ્રગળતો,
 માર્તંડક ચરડો નભમણ્ડલાણ્ડમા
 દહી રસો દારુણ કુખિની ધરા;
 પૂષા જળાને નજ—ચૈત્ર મધ્યમા
 સ્વનામને એ ધડી વિરમ્યા દવા.

આપાદની પ્રાવૃષ્ણી ઝડી પડી,
 ખીલી તડિત-વલ્લરીને વર્ષતથી;
 વર્ષા તણા નીર, સમીર-તાંડવે
 સંગે કડેકપો ધન-ઝાર માંડવો.
 મેઘો રૂઢ્યો મુશળધાર વર્ષતા
 આદિત્ય-ભટ્ટા પૂરે માહી કર્પતી;
 ગાજે દરોહિય યુધંદ ગર્જનાઃ
 હિપાટજો હો! નવ-કાલ—સર્જના!

('ક્રમાર')

તનસુખ ભદ્રે

પથર ધડળે રે

પ્રભુ મને પથર ધડળે રે
નથી મારે હીરલો થાવુ રે,
પ્રભુ મને પથર ધડળે રે.

હીરા બની મારે પેગી પદારે
ફંધી ન મરવુ તેજ, ૫
પ્રભુ મને તેજ ન દેજે રે,
પ્રભુ મને પથર ધડળે રે,

પથર ધડળે ને ક્યામ પદકળે
નદી સરોવર તીર,
મને સૌ પીડતું હોને રે, ૧૦
પ્રભુ મને પથર ધડળે રે

હીરા બની કોઈ એકજ નર કે
નારીનો ચાઉ દાસ,
પથર થઈ પૂત્રીની સેવારે,
કરી મારે દલાવજ લેવારે ૧૫
પ્રભુ મને પથર ધડળે,

તેજ હીરામા ને ઝેર હુદયમા
ગમતું મને ના એમ,
પ્રભુ મને પથર ધડળે રે,
ધડી મન દાવે ત્યાં ધરજે રે ૨૦

પદાચુને આપે પ્રભુપદ લોખા
હીંગલે જડતા અંગ
એમાથી ॥ ઉગારી લેજે રે,
પ્રભુ મને પથર ધડળે રે

પ્રભુપદ કાઢને દેજે રે
મને તો તું પથર ધડળે રે
કહુ દેવ, આપણું કળે રે,
પ્રભુ મને પથર ધડળે રે

(‘ભર્મિ’)

બેઠાલાલ ત્રિવેદી

દિવાસ્વપ્ન

[૫૨૫]

હતા ભરખપોર ધોમ ધખતા જ વૈશાખના,
નિતિ-નિતિ હવે વડકેતુ જગત-માછતુ,
વિશાળ ખુરશીમહી નિકા જારીની હું પડ્યે,
મહોદધિ તરંગખેલમહિ મસ્ત હું ન્યાળતો

સમીપ જ પડ્યાં હતાં સરસ કાવ્યનાં પુસ્તકો,
પરંતુ મુજ નેન તો પવન ફરફરે પરવશે
નવીન જ પ્રદેશમાં, ત્યહિં થયો ચમત્કાર શો !

યુવાન હું મટી ગયો, સરંકયું જ્ઞાનગાંભીર શ્રી,
દિશોર હું ફરી થયો, યનનનાટ પામ્યો પુનઃ
સુરેશ, મનુ, ભન્ડુ સાથ બસ ખૂબ મસ્તી મગ્ની,
ધર્મ દુરત ત્યાં રહે રમત આંખસાપીપળીઃ
ઉટાંમ સમ કુદતા વિટપ વૃદ્ધ વડસાતથા,
અધો શિર બની વળી વડજટાસટે હોંચતા;
થયો કડકાટ શો ? વડ હજો ! અમે એ પડ્યા !

મયાં નયન બિધડી સ્વપનસૃષ્ટિ પામી વિસધ;
ફરી નજર બહાર-એ જમડતા હતા આખસા.

('મરયાન')

મિત્રાવરણી

મયાણુધડી

રામ : સારંગ

રંગ્યા કિલિજને કિનારે	મુખમુખી આશધરી નીરખી હજી રહ્યું.
સૂરજદેવ ! ઉભા રહો રે.	દેવાની આશમાં હું બૂધું.
સોનેરી સિંધુના એ તીરે	સૂરજદેવ ! ઉભા રહો.
સૂરજદેવ ! ઉભા રહો રે.	
ફૂલડાંમા ફૂલ બની આ જભોરે મેંકવું,	મીતમાળ મેં રચી ઉછું કંઈક ત્યાં રહ્યું,
ચોપટીનું ગીત મારે ગાવું:	દેવી કો સૂર એમાં પૂરું:
સૂરજદેવ ! ઉભા રહો.	સૂરજદેવ ! ઉભા રહો.
દેવ રૂપશો નહિ, પ્રકાશ નીરખી રહું,	
તિમિરભાયથી હું કંપું:	
સૂરજદેવ ! ઉભા રહો.	

['કોમુદી']

જ્યોત્સ્ના શુક્લ

પ્રભુની સ્નેહકળાઈ

(પાઞ)

જા રે પ્રભુ ! આ તારે જગત નથી જોઈતું !
એને આગળ કરીં તું ગ્રાસ રહે શુ દર ?
તારી લાખ લીલામા સર્વ રહ્યા લોભાઈને,
પણ મુજને તો જોઈએ એકજ દુઃખ હિરમર;
જા રે પ્રભુ ! આ તારે જગત નથી રે જોઈતું ! ૫

તારા સૂરજ આવી બાધે તેજકિરણ વડે,
દુઃખ તારા અમને તમનજો ધસડી જાય;
હું તો તેજ તિમિર વચ્ચે મુજ આખો ઠેરવું,
તારી છાંય જરા પકડું કે તું લોપાય !
જા રે પ્રભુ ! આ તારે જગત નથી રે જોઈતું ! ૧૦

દુઃખ સદૃશ જેવા મગને ધન ધૂમી રહે,
તારા ઘોર નમારા વાગી રહે આમસા;
અમૃતગિદ્ધ પડે દપડી દુઃખ પ્રેમજા પાતથી,
જિજ્ઞવે ભૂમિ, પરંતુ જિજ્ઞાસ ન મારી આસ;
જા રે પ્રભુ ! આ તારે જગત નથી રે જોઈતું ! ૧૫

તારી વીજલપાખ છિડી રહે વાહજ વાહજે,
પળામા જળકાવી જગલે સૂતા અધાર;
તારા સ્વર્ગતણા દારોના લકઠિલાડ એ
આ જો સીને, પણ ક્યા છે દુઃખ અંતરદાર ?
જા રે પ્રભુ ! આ તારે જગત નથી રે જોઈતું ! ૨૦

રજેરંજ ભર્ષા આલે તારા પગવા પડે,
જાણે એ પૂઠે પડતા જડશે દુઃખ વાટ;
ધડીના રજો એ જમને ખૂલવી રહે, પણ હું તો
માત્રું દુઃખને-નહીં દુઃખ વચ્ચેના ઝળકાટ !
જા રે પ્રભુ ! આ તારે જગત નથી રે જોઈતું ! ૨૫

તારી માયાના નખરાં મોઢી રહે સર્વને,
મારે મનુજહદય મપગાય તદો ધડી એક;
તારા ઠોકા ત્યાં સુષુપ્ત ગંગે ફરી આત્મ મુગ્ધ:-
આ તો તું નદો-તારી છે પ્રતિભૂતિ અનેક!
જા રે પ્રભુ! આ તારે જન્મત નથી રે જોષતું! ૩૦

જીવનભર આવાં, જ રમકડાથી શું રાગવું?
અમારે રોવું ને તારે જોવું સંતાઈ?
તું શું નવા નવા આપે તે નદો ભાગી જશે?
જા રે! આ તો તારી સાશ્વતે રનેહ દગાઈ!
જા રે પ્રભુ! આ તારે જન્મત નથી રે જોષતું! ૩૫

તારી દિશા દિશાના પડદા માડું ખોલવા,
મારા રંગ જધા ઘોઈ નાખું રસધોલ:
ઠોકી ઠોકી તારા દાર તને પગવું હું મે,
તારી પાસ અદલ જોવાવી દઉં એક બોલ!
ત્યારે પ્રભુ! જોજો હસી પડશે મુજ બળ જોષતું! ૪૦

(‘જિમિ’)

અરહેશર ફરામલ ખબરદાર

પૃથ્વી ભરી

: વર્ણન :

આવે જુવાળ પથ દર્શક પ્રાણુભેરુ
ને દ્રષ્ટિનો ભ્રમણપથ બને વિચાળ;
ત્યારે બને જીવનક્ષેત્ર વધુ રસાળ,
ધારી સુકાન નિજ ધ્યેય યજ્ઞ ધડેલું.
હિતજના જગતની જરીએ ન લે છે,
ના પ્રેરણા પરમજુ યદને પીએ છે:
અંધારની જટિલતા મહી પ્રાણ પૂરી,
સિદ્ધાંતના અકળ પ્રશ્ન ઉઠેલી લે છે.

જિભિં અદમ્ય ઉડતી જગ જીતવાની,
ધુગોન્નાતિ મહર્ષિ સદર્પ કના યવ્વાની;
દેયું ચગે ચરણના પડછંદ સંગે,
શ્રદ્ધા સમોત વિચરે જમના હિમગે
પૃથ્વી ભરી જીવનતેજ પ્રસાર્યું જેણે,
એણે જ રમારક રમ્યું નવપ્રેરણાનું.

(‘નવચેતન’).

ઇન્દુલાલ ગાંધી

મને અધિક છે પસંદ (પૃથ્વી)

મને અધિક છે પસંદ,
અમર્યુ ઉડુઓ થકી ખચિત ખુદશી રાતોથી યે
મને જસ પસંદ છે સધન મેધથી આવરી
અગાધીક જ અધિકારભર રાત, જેમાં કપહી
તગી અટુલી તારલી લલુક એક જાતી જરી.

મને અધિક છે પસંદ,
અસંખ્ય મધુ વાનીઓથી હલકંત મિજબાનીઓ
થકી વધુ પસંદ છે સતત કેં કડાકા પછી
અધાગ રખડાદના, મજતી દીન યજમાનના
શ્રદ્ધે અ-રસ રોટી સાથ ચટણીની તીખી મઝા.

મને અધિક છે પસંદ,
સુરીલ દદતાલ શાસ્ત્રમય ગાન-જલસાથી યે
મને વધુ પસંદ છે ગલરુ નાનકા ખાળના
મુખેથી સરતું સુહારમ રમતા, કંઈ કન્દનો
વિષે, પિસરી રેણું, એક અણુધારું ‘તા...તા’ સુખી.

મને જસ પસંદ છે જગતના સુખોળ્યા જવા
પ્રદર્શ થકી, લાધતી સહજ એક હર્ષલલુ.

(‘કુમાર’)

સુન્દરમ

માગું બસ રાતવાસો જ હું

ગયો દિ, થયું મોડું ને હિપર રાત અંધરી છે,
નમે ઝૂમતાં ધનો, નહિ હું માર્ગના ભોમિયો,
નજીક ન સરાઈ, સાથી વણુ થૈ રહ્યો એકલો,
પિછાણુ નહિ ક્યાંઈ, ને મુલક આ અગ્નિયો મને.

બધો દિવસ ચાલી ચાલી ચરણોય ઘાટી મયા,
ન આશ્રમ ખીજે-ન બારી પણ ખુલ્લી ખીજે કપડી,
નિહાળી તમ દીપ દાર પણ આ તમારાં ખુલાં,
અજાણુ અહીં આવી માગું બસ રાતવાસો જ હું.

વિશાળ તમ હૃદય માંહી ક્યહાં કો ખૂલો સાકડો,
થશે મુજ જઈકે કરી મૂકી દેહને પૂરતો;
તમે નસીનદારને નહિ કરું જણુશે થ ને
પરોડ મુજને થતાં નવીન તાઝગી આવશે.

મુમાફરી હજી રહી હું નવ ગર્ભ કે કટલી,
પરંતુ તવ પાડ અંત સુધી કો દિ ભૂલીશ ના.

['અરયાન']

‘શેષ’

મિત્ર

(ઉપનતિ)

અનાજદાણા હિપયોમનાં છે
ચાલ્યા પછી ચારણીમા સઘ એ;
મિત્રો મણો સુહૃદ એ જ કે ને
વિપત્તિની ચારણીમા ચળાયો.

['મુજસત']

દેહિન

રસો વૈ સઃ

[પૃથ્વા]

“ ભણે ઝમકતા બધા ધરમના મહાપંડિતો,
જતા અમર સત્ય કે સકળમાં તું બાપી રહ્યો

સદા રસરૂપે; યથા વિવિધ બેદ છે વિશ્વમાં
અહર્નિશ વધી રહ્યા પ્રગતિ પંથને રોધતા,
જનો સ-રસ આત્મના પરમરૂપને ભૂલતા
થયા નીરસ, શોધતા જગતમાં કરે શાંતિને.

પિતા ! વિપુલ વિશ્વનો મહદ ભાર તારે શિરે,
હું તો શિશુ છતાં સહાય કરવા સદા ધ્વજિતો.
વિભો ! હું રસરસથી જગવતો મહાભ્રમને,
મને બલવતો કરી ગરવ અંતરે પામજો.
પ્રસન્ન હુજને અહું કુસુમમાલથી રાખવા
અને નિતનવાં નિવેદન ધરી બળુ બક્ષિતી. ”

કરી અગરધૂપ, દીપ નિજહેવના ગોખમાં
દુકાનપતિ તાડીનો પ્રતિદિને કરે પ્રાર્થના.

(‘પ્રસ્થાન’)

પિનાકિન્ન ત્રિવેદી

રાસ

સાહેલી મોરી રે કાળી કલંદરીને કાંઠે,
રાસ ખેલે છે ગોપીઓની સંગ, અલખેલો
વેણુ વગાડતો કાનડો !

સાહેલી મોરી રે ડોલે છે કાન ને મોરલી,
કાઈ ડોલે છે ગોપી અંગ અંગ, અલખેલો,
વેણુ વગાડતો કાનડો !

સાહેલી મોરી રે ડોલે છે ચંદ્ર ને તારલા,
તાલ દે છે મહો મેઘ મૃદંગ, અલખેલો
વેણુ વગાડતો કાનડો !

સાહેલી મોરી રે ડોલે છે કલંદરીના પાણીડા,
કાઈ ડોલે છે કાલિય હુજમ, અલખેલો
વેણુ વગાડતો કાનડો !

સાહેલી મોરી રે ડાલે ગગન દેવ દેવીઓ,
કાંઈ ડાલે છે શંભુ ને અનંગ અલબેલા
વેણુ વગાડતો કાનડો !

સાહેલી મોરી રે રમવા ચાલો ને એ રાસમા,
જહોં રાસ રમે ગોપીઓની મંગ, અલબેલા
વેણુ વગાડતો કાનડો !

(‘પ્રસ્થાન’)

૧૫

લોકલમાં

: વસંતતિવકા :

એની દીઠી ન નજરે મુખમાધુરી મેં.
દેખાત તો ધણી ય ડાક ફિરાવતામાં;
ભેધું ન કિંતુ ફરીને જરી, ના જ ભેધું.
ને તો ય તે ક્ષણેક્ષણે મુજ અંતરે તો
એ સૌમ્યરેખ રસમર્તિ તરે અનસ્ત.— ૫

એના હશે પ્રણયકામણ્યપૂર્ણું નેણુ,
ધારે ઢળી ઉછળણું ય હશે જ હૈયું.
દોઢલ આ નમનથી ન સ્વયં અરે મેં,
તો યે કહું અમૃતકોશ હશે જ હૈયું
વેળીલી લોકલ તણા ધનકાર તાલે
ધારેધારે ઉછળા મસ્ત ઢળી રહેણું.— ૧૧

હું તો શું જાણું, પણ સામી જ બેઠકે કે
બેઠલ જહ; જરી ફેરવી ફીણ નેજ
જે આમતેમ, કદિ ઝોફું ય ખાઈ લેતો.
એ ફીણલોચન મહીં કહાંથી ય ત્યા તો
મેં ભેધ, ભેધ સહસા બહુકંટી અમ.
આખો કરી જરહ કોટિક રોમ કેરી
ટાળા મને મુજ પૂઠે કંઈ તાકી ભેતો,
ને કે ચિરંતપિત ચક્ષુથી પી રહતો.— ૧૯

મે પૂઠ ફેરવી ન જોયુ રવધ જરીકે
કે કે હતી જરુર ના મુજ આખ સામે
એ વૃદ્ધના પગ તૃપ્ત પ્રસન્ન નેત્રે
મે એક જોઈ છમી ડોલતી લોલ આરત — ૨૩

લાવણ્યમૃતિ મુજનેનથી જોઈ જાતે
મે હોત, તેથી અકદા રસરૂપ રંગે
એ કાલજર્જરિત નેત્ર મહી નિહાળ્યા
ને એકવાર નિરખેલ તહી હજી યે
જોયાં કરુ હર ભરીભરી નેણુ એના
વિશ્વે ઉછાળી દળણ વળી મત્ત લેયુ
ને મે વસતલચતી કરવેલ રમ્ય — ૨૦

[' મુજરાત ']

ઉમાશંકર જોષી

વતનનો તલસાટ

મહાકાન્તા

જાણી લાખે સમય દરના દોલલા પાણી પી પી,
જાણી હાવા જનમજૂમિએ પ્રાણ નાખે પછાડા
કૂનાકાંઠે કમરલગતી પાણીઆરી, રસાળા
ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે અનિનવહરે ડોનતા અનપૂર્ણ,
હાડોળતા હરિત વૃક્ષને અતીલા ખેડૂતોના
મીઠા ગીતો, મહીર વડલા, ચણુનું શ્વેત હૃદય,
વાગોળતા મધુ, છોડી રહેા વાવડો વ્યોમ ગેર,
ઓછીઓછી યતી લગિની, લગોદિયા આત્મ ભેર,
અખી નિદ્રા મહી અનકતો, જાગતા નિદ્ર સેતો

ધેના દેધા ! સહુ ય મળશે કિન્તુ કાલામિમાથી
સલાખેવા રમૃતિસુમનના સારવેલા પગમે
સૌંચુ મોઢા મધુપુર સમુ મ્હોકુ કયા આવડીનું ?

જ્ઞાલી તો મે જનનીહીણુ એ જનમજૂમિ ન તોપે,
જીવુ કદાપી જનની સહની જનમજૂમિ વિદેશે

[' કુમાર ']

રમણિક અરાલવાળા

વધામણી

સોહાગી સોણલે વધાવું ર

હું તો સોહાગી સોણલે વધાવું.

સોનારપાને દોર લારાની ગુંથણી ગુંથીને પાયણું બિજાવું
સન્ધ્યાના નવરંગ રંગી અંબુલીઓ મોઢેરા છાંટણે વધાવું.
ર હું તો—

આકાશી યાળમાં ચાદાનો દીવડો મૂકી હું આરતી રચાવું;
ધેરા સાગરની ઝાઝર ધંટડી છાળે છાળે હું બળાવું.
ર હું તો—

મેઘલી રાતની ધેરી વાદળાઓ વીજળાની કોરે મઢાવું
ધિનિકિટ ધિનિકિટ વાગે મૃદંગતાલ, ચૈ ચૈ નાચીને નચાવું.
ર હું તો—

[' કૌમુદી ']

ચન્દ્રવદન મહેતા

વિક્ષણ યતન

વ્યોત તણી જીનરથી દોડી,
ચંદ્રસુરજ ને લારક છોડી,
સુગ સુગ ફેરી દિવ્ય યોગિની,
રમવાને આવી.

સાગર સરિતા નર્તન કરતી,
હલ કમલે જોઈ સર્જન કરતી,
કુંજ નિકુંજે હસતી હસતી,
જેતી ને કરતી.

પાછળ માનવ આખ મીંચીને,
ધર્મ કર્મ આનંદ લખીને,
સત્ય તત્ત્વ સૌન્દર્યદેવીને,
જેવાને દોડ્યો.

જોઈ શકે, નવ પકડી યકતો,
ચલ કરે પથ પાછો પડતો,
મૂઠ જનીને માનવ અંતિ
રાવાને માંડ્યો.

[' માનસી ']

ભાસ્કર વહોરા

વાંછા

શબ્દની હોડલી કોઈ ન્યારે નથી
 લઈ જવા લાવનો ભાર મારો
 રિમત તણા રક્ષિતો દાખવી ના શકે
 ઉરનો ભાગ જે એક ન્યારો.

૨

દેહ નાનો લઈ લાવના ભારને
 રકેષે ઉડતું એક આસુ
 નેનના નીરના એક એ કિરણમા
 ભિળાઈ ઉર આપું થ ચાતું

૩

સર્વ અર્પણ તણો લાવ એ નેનના
 નીરમાંથી વહે ભક્તિ કેશ
 ગ્રંથોનો ગ્રંથ, કારુણ્ય મતો તણ
 લઈ જતો અશ્રુનો એક રેલો.

૪

મૂક ઘાઉં સદૃશ શબ્દ જાઉં ભૂલી
 રિમત તણા તેજ કોઈ પ્રાણે
 કિન્તુ જે અશ્રુમા ઉર માર વહી
 મરણ તારે જતું ના સુધાયે.

('કોમલ')

પ્રહલાદ-પારિખ.

વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ

મત્ત :

કોઈ મને વચનો વગીય કહે છે, કોઈ મને ઈરકનો અસીન કહે છે:
 કોઈ ખુશાલી તણો ખલીલ કહે છે, કોઈ મને દુઃખનો દલીલ કહે છે.
 કાવતું સદૃશનું સદૃશ કહે છે. કોઈ સખી કો મને જખીલ કહે છે:
 રીસ નથી રાખી કોઈ સાય મેં કદી —મૂર કહે કોઈ, કોઈ પીય કહે છે:
 કોઈ અડુકો મને હરીફ લખે છે, કોઈ મને મિત્ર માનસીલ કહે છે:

દ્રોષ મને માત્ર મૂર્ખ કાચ મણે છે, દ્રોષ મને જોદરે જલીલ કહે છે;
એક થઈ અન્ય કાંઈ જોર કહે છે; સાથ પરંતુ સદૃ પતીલ કહે છે:
('કોમુદી') પતીલ

રાખે વસ્ત્ર !

: દ્વતવિલગ્નિત :

નલ પરે પ્રગટે દૂર લાલીમા,
દિવસનું અવસન થતું પછી—
પ્રગટતો નલમાં ચશી હર્ષથી !
જગત શાંત થતું પડી સોજમાં.
પ્રથમ એ મુજ મીલન તો હતું,
હૃદય તો ધન્યજી ગજરાવતું;
તદપિ અંગ વહે અણુમી નવી,
સમજ ના પડતી મુજને કશી.
મન વિચાર—જુલે જુલતું નવા,
પતિ હવે મુજને લઈ આથમાં,
અધરથી મુજ ઓળે મીલાવશે,
રમત કે' રમશું નવી પ્રેમની.
કુમુદિની ન્યમ વાટ ચશી તણી,
નિરખતી પતિવાટ હું બારીએ;
ધવલ સેજ કરી જરી ભેટતી
ધડિકમા મમ દાર થતા ખુલા.
પ્રિય તણે મઈ કોટ ઉતારવા,
પ્રિય કહે, 'નવ સી તણું અર્થ આ'!
મુજ સમીપ પછી કર તે ગ્રહી,
વચન કે' હિયરે ઉપદેસના;
(' નવચેતન ')

' રમત હો નવ આશય આપણો,
લગન ગાન પ્રસારક હેતુ છે !
નવ ભણી પ્રિય તું તવ ઘેર તો,
તવ પતિ તવ ચિત્તક માનજે' !'
' લઈ હર્ષ તને નવી ઓપડી,
શીખવવાં તુજને નીલ બેસું હું;
અવળુ જો કરશે હર્ષ ધ્યાન તો,
ધડિકમાં ઇચ્છીશ વહતી થશે.
' પ્રથમ આ દિન, પાઠ તને હજી,
હિયરતું વહતાં 'યસ', 'હા' નહાં;
ફીકર તું ધરતી નવ અંતરે !'
જઈ પછી સરતાં હય સેજમા.
નૂતન સૂર્ય ભરે પગલા જગે;
શયન ત્યાગી જઈ પર કામમાં;
પતિ ગયા નિજ ઓહિસમા પછી
લઈ ગઈ નથુહી મુજને દૂર.
અવળુમાં વહતી 'કહે, રાત્રી તે'
રમતમા પિયુ સાથ વિતાવી કે ?'
કથન કાજ હતી જાન ના મને ?
નમનથી મમ અશ્રુ વહી વહે !
' સુરાની ?

સત્યં શિવં સુંદરમ્

પેલા નિકુંજ ભણી ચાલ પ્રિયે ભરીશું,
આનંદ કે પ્રણયજોઈતી મીઠીથી લેશું;
ને આ સરોવર અમીરસથી ભર્યું જે
ત્યાં ચાલી જશું દિલ વાત કરતે ધીમે.

૨

ભારી ભણી નજરૂં રાખી પ્રિય જુએ છે
નિષ્પાપ જે ઉર નિષ્પાલસ નેવમાં તે ?
કેવું દિસે સમજું જ્ઞાત જ આ સમે લાં !
જાણે મળ્યા શિવ અને સત સુંદરં લાં !

૩

જો વામ ભાગ સરની રમના રસાળી,
આ બાળ-પુષ્પ રમતાં ફુલ સંગ મ્હાલીઃ
સૌન્દર્યં નિર્મળનીતિ મૃદુ લગ્નબંધે,
છે સંકળાયેલી અર્ધિ દિસતી જ સંધે !

૪

આ આપણો વિમલ સુંદર રનેદબંધ,
સૌન્દર્યં ને સરળ ભાવભર્યો પ્રબંધ
અંધા હશે તદપિ નેત્ર વિના નિહાળે !
સત્યં શિવં મર્દિ જ સુંદરતા વિરાળે.

૫

કુંજે અને સરવરે કુસુમે શિશુએ,
આ ભર્મા ઉજાય અંતરમાં નિરાએ
દિલ્લે ને મધુર ભાવભિન્ના વિચારે;
સત્યં, શિવં અનુષ સુંદરને વિષે હો !

(' માનસી ')

નંદનાથ કેલારનાથ દીક્ષિત

શ્રેષ્ઠ કુંભકાર !

: મનહર :

ઉડા ઉડા અંધારાની ખાણથી ખણી લેવાને;
દૈડે દાખી હેત પ્રેમ-પાવડો પછાડ્યો છે.

ખાસ માન્યોની માટી, ખતને ગધેડે ખેંચી;
રોહ ઝાલકાયા દોડ્યે-નિચાળોની લાવ્યો છે.

શિસ્ત અને નિયમોના ચારણાયા ચાળી એને;
પ્રેરણાના પાણી સોંચી પોંડ્યો બનાવ્યો છે.

પદાર્થો ને પુસ્તીકાને લાકડે ગતી આપી ને;
શિક્ષણ પ્રણાલીઓને ચાકડે ચલાવ્યો છે.

ધડધા રડા ધારો એના, વિશ્વમાં વિકાસો માટે;
મનન નિદિધાસન—ટપ્પે દીપાવ્યો છે.

ઢાંધો ને કંડામાં એમા કમરો કળાના કેવા !
સંસ્કૃતિ સોંચીને ફરી, ઓપ ચળકાવ્યો છે.

નિભાડે તિતિદાઓને, લાલું ચવા કાળે ભાર્યો;
પરિક્ષાના આગ્નિઓના, તાપમા તપાવ્યો છે.

ટકોરા બજાવી તેને તપાસ્યો પરિક્ષકોએ;
બોલ્યો નહીં બોલો તે ઉત્તરો યજ્ઞ આપ્યો છે.

દાન પરબોને કાળે માટલું બનાવી માંડ્યો
ત્રાસતો તપાસરોના પ્યાસનો છુટ્ટો છે.

વાહવા વડે પીનારા સિતળા પીશૂવવારી;
શ્રેષ્ઠ કુંભકાર તું તો શિક્ષક બન્યાયો છે !

(' ચારદા ')

દેવકૃષ્ણ પિતાંબર જોશી

સ્વાતંત્ર્ય

અલૌકિક પ્રણતપાખ પગ નીલ સ્વાતંત્ર્યનું
વિહંગ નણ ખૂંદતું ફૂત નીડની શોધમાં;
દિગંતભર ગાજતું ઊલટના નિમ્નનદનું
વિમુક્ત જયમાન જગરણ આણતું લોકમાં.
ધૂમ્યુ નિહાવને વને, રતન, મોતી ને હીરલા-
તણા ફળ હુમાવતા લચત, ના તહોં ઊતર્યું;
સુવર્ણમય મેરુશુભ નિરખ્યા, ના ત્યાં એ દૃષ્ટું;
સગરવતીતણાં મેં ખામ મન ના રુચ્યા નિર્મલા

પણે વિપુલ કુંડમાં અગન ડિછાળ્યો. યગ્નનો,
શિખા પર શિખા ચઢી રમત આલજિતસંગમાં,
મહાજ્વલિ અપાય લક્ષિતજાગ અસુ ને પ્રગ્નનો,
પડાપડી કરે સહીદ નરનારીઓ રંગમાં.
વિહંગ તહોં સ્વાર્ષ્ટ્યાગ્નિ પર નીકળાધી દૃષ્ટું,
વિરાટ સિવશક્તિતેજ સુખસ્વર્ગમાં પાગર્યું

(' પ્રસ્થાન ')

પૂજાલાલ

હું માન

સતૃપ્ત્ય સંવ્યાકુલ મખનામાં
હું આજ તાગ પગલાં સુષ્પી રહું.
અખંડધારા અસહાય કાર્વમાં
સતોષ કર્નવ્યમહી ધરી લઉં.
અસ્તિત્વ હું લાવજાવો રરીગમાં
હું એક તારો થઈને ઝીલી રહું.

[' પ્રસ્થાન ']

ધારાશય

હોડી સહેં

આજ મારી હોડીસહે પવન ભરાણો ર.
કાકે એમાં આવી બેઠો મહારાવ ગણો ર.
આજ મારી હોડીસહે પવન ભરાણો ર.

તરતી દરંતી કાંધક કાંધક એ તો આળા એન,
મારતે હલેસે એ તો માલતી'લી જેમ તેમ;
આજ એ હલેસે બેઠો માલમી ય શણો ર.
આજ મારી હોડીસહે પવન ભરાણો ર.

તક ને વિતક વધ્યા નેતાંમાં મને ધડીક,
બહારી તોફાન હોડી ફૂંચી એ લાગી બીક;
વળિયો પ્રવેદ અને ખૂબ ધજારાણો ર.
આજ મારી હોડીસહે પવન ભરાણો ર.

ત્યા તો ઉડી પખીણીથી ઝટપટથી ફડફડાટ,
પવનવેગે એ કાપે પાણી નેતાં સરસરાટ,
અહા! પેલો સામેનો કિનારો દેખાણો ર.

આજ મારી હોડીસહે પવન ભરાણો ર.
કાકે એમાં આવી બેઠો મહારાવ રાણો ર,
આજ મારી હોડીસહે પવન ભરાણો ર.

[' ટીમુડી ']

ભગવાનલાલ લ. માંકડ

અનુક્રમણિકા

—૨૦૧૬—

(અથ અને અથકાર પુસ્તક એકથી આઠ)

અથકારનું નામ	પુસ્તક નંબર	પૃષ્ઠ નંબર
૧ પ્રો અતિસુખચક્ર કર કમળાચક્ર નિવેદી	પહેલું	૩
૨ મી અરદેશ કરામણ ખળગદાર	"	૫
૩ શ્રી અમૃતલાલ રતણ નિવેદી (દિનકુમાર)	ત્રીજું	૩
૪ " અમૃતલાલ મોતીલાલ શાહ	ચોથું	૧૧૧
૫ મિહુ અખડાનંદ	સાતમું	૧૭૮
૬ શ્રી અમૃતલાલ પદિયા	આઠમું	૮૭
૭ " અનંતરામ એમ રાવળ	"	૬૪
૮ " આભારામ મોતીરામ દીક્ષાનંદ	પહેલું	૭
૯ " આનંદરામ બાપુભાઈ મુવ	"	૬
૧૦ " અખાલાલ ખાલકૃષ્ણ પુરાણી	"	૧૨
૧૧ " અખાતાલ ખુલાખીરામ જાની	"	૧૪
૧૨ " અખાતાલ ટીસિંહલાલ શાહ	ત્રીજું	૫
૧૩ દી ખા અખાતાલ સાકરલાલ દેસાઈ	આઠમું	૬૫
૧૪ મી ઇશ્વારીબ દાદાભાઈ 'બેકાર'	બીજું	૩
૧૫ " ઇમામશાહ નાલશાહ ખાનશ	"	૪
૧૬ " ઇમામખાન કમસરખાન	પાંચમું	૧૫૦
૧૭ " ઇમામુદ્દીન દરગાખાળા	બીજું	૧૧૭
૧૮ શ્રી ઇશ્વરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ	ત્રીજું	૭
૧૯ " ઇન્દિરાનંદ લનિતાનંદ પટ્ટીત	"	૮
૨૦ " ઇન્દુલાલ કુવચંદ ગાંધી	ચોથું	૧૧૭
૨૧ " ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ વાણિક	સાતમું	૧૮૫
૨૨ " ઉત્તરગરામ પ્રથવરામ જોગી	ત્રીજું	૬૦
૨૩ " ઉમાચક્ર નેતાલાલ જોશી	"	૧૧૮
૨૪ મી એરચ જહાંગીર વારાપોરવાલા	બીજું	૬
૨૫ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	પહેલું	૩૫
૨૬ " કલ્યાણુરાવ નયુભાઈ જોશી	પહેલું	૧૬

૨૭	શ્રી. કલ્યાણજી વિદ્યભાઈ મહેતા	"	૧૮
૨૮	" કમળાચંદ્ર પ્રાણચંદ્ર ત્રિવેદી	ચોથું	૯૪
૨૯	શ્રી. દરીમ મહમદ મારતર	બીજું	૭
૩૦	શ્રી. કનુભાઈ હકુમતરાય દેસાઈ	બીજું	૧૧
૩૧	" કરસનદાસ મૂળજી	પાંચમું	૧૯૭
૩૨	શ્રીમતી કાશીજીદેવ બહેચરદાસ જડીયા	બીજું	૧૧૯
૩૩	શ્રી. કાન્તિલાલ જમનલાલ પંડ્યા	પહેલું	૨૦
૩૪	" કાશીરામ બાઈચંદ્ર જોશી (ત્રેમી)	બીજું	૯
૩૫	" કાશીદાસ ભગવાનદાસ કવિ	"	૧૧૮
૩૬	" કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશરવાળા	"	૧૧
૩૭	" કિસનસિંહ ગોવિંદસિંહ ચાવડા	"	૧૩
૩૮	" કેશવમસાદ હોટાલાદ દેસાઈ	પહેલું	૨૨
૩૯	" કેશવલાલ હરગોવિંદદાસ શેઠ	"	૨૪
૪૦	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	"	૨૬
૪૧	શ્રી. કેશવલાલ દિંમતલાલ કામદાર	પાંચમું	૧૫૧
૪૨	" કેશવરાવ કાશીરામ શાસ્ત્રી	ચોથું	૨૮
૪૩	" કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા (મલયાનિધિ)	સાતમું	૨૦૭
૪૪	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ડવેરી	પહેલું	૩૮
૪૫	શ્રી. કૃષ્ણલાલ જોડાલાલ શ્રીધરાણી	બીજું	૧૪
૪૬	" કૃષ્ણલાલ મુરજીરામ વડીલ	સાતમું	૧૮૭
૪૭	" કોશિકરામ ચિન્નદરશમ મહેતા	પહેલું	૪૩
૪૮	શ્રી. ખુશવદન ચંદુલાલ દાંગર	પહેલું	૪૫
૪૯	" મન્નદ્રચંદ્ર લાલચંદ્ર પંડ્યા	"	૪૬
૫૦	" મનનવિહારી લલુભાઈ મહેતા	ત્રીજું	૧૩
૫૧	" મણીપતરામ રામરામ ભટ્ટ	ચોથું	૭૪
૫૨	" મટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ	ચોથું	૧૧૯
૫૩	" મુણીવંતરાય આચાર્ય	ત્રીજું	૧૬
૫૪	" ગિજુભાઈ ભગવાનજી બધેકા	પહેલું	૪૭
૫૫	" ગિરજાચંદ્ર વલ્લભજી આચાર્ય	પાંચમું	૧૫૪

૫૭	શ્રી. ગોવિંદભાઈ દાધીભાઈ દેસાઈ	ખીન્ડુ	૧૬
૫૮	„ ગિરિધરશર્માજી	સાતમુ	૧૮૦
૫૯	„ ગોકુળદાસ દ્વાન્કાદાસ ગમનુગ	ત્રીજી	૧૭
૬૦	„ ગોકુળદાસ કુળેગદામ મહેતા	ચોથુ	૧૨૧
૬૧	„ ગોવર્ધનદાસ કદાનદાસ અમીન	પાંચમું	૧૫૬
૬૨	„ ગોરધનદાસ ડાલાભાઈ એન્જિનિયર	પાંચમું	૧૧૮
૬૩	„ ગૌરીશંકર ગોવિંદરામ જોશી	પહેલું	૫૦
૬૪	„ ચતુર્ભુજ ભાણુકેશ્વર ભટ્ટ	પહેલું	૫૧
૬૫	„ ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંચા	„	૫૩
૬૬	„ ચન્દ્રશંકર અમૃતનાથ જુચ	„	૫૮
૬૭	„ ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	ખીન્ડુ	૧૮
૬૮	„ ચન્દ્રશંકર પ્રાણુશંકર શુક્લ	„	૨૦
૬૯	„ ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	ત્રીજી	૨૧
૭૦	„ ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા	પહેલું	૫૯
૭૧	„ ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ	ત્રીજી	૧૪૧
૭૨	„ ચંદ્રવદન સુનીલાલ શાહ	„	૨૧
૭૩	„ ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા	આઠમું	૧૧૫
૭૪	„ ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પંડ્યા	ચોથુ	૧૨૩
૭૫	„ ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ	„	૧૨૪
૭૬	„ આપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	પહેલું	૬૦
૭૭	શ્રીમતી આર્લોટ	ખીજી	૧૩૬
૭૮	શ્રી. ચીમનલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી	પહેલું	૬૧
૭૯	„ ચીમનલાલ ડાલાભાઈ દનાલ	આઠમું	૧૦૫
૮૦	„ સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	પહેલું	૬૨
૮૧	„ જગનનાથ વિદ્યારામ રાવળ	„	૬૪
૮૨	„ જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા	„	૬૬
૮૩	„ જગનનાથ દક્ષેશ્વરદાસ મોદી	ખીજી	૧૩૨
૮૪	„ ઊટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ	પહેલું	૭૦
૮૫	„ ઊટાલાલ ડાલાભાઈ જગીરદાર	ત્રીજી	૨૨
૮૬	„ ઊટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	„	૨૪
૮૭	„ ઊટાલાલ માનસિંહ કાગઘર	સાતમુ	૧૬૨

૮૮	ધી. જટાસંકર જમચંદભાઈ આદીલશા	પાંચમું	૧૫૯
૮૯	જમિયતરામ ગૌરીસંકર શાસ્ત્રી	ચોથું	૧૬
૯૦	જન્મસંકર મહાસંકર જુય (લક્ષીત)	પહેલું	૭૨
૯૧	જનાદેન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસંકર	"	૭૩
૯૨	જયેન્દ્રરાવ જમચંદલાલ દૂરદાળ	"	૭૪
૯૩	જમરામ જેઠાભાઈ નયગાધી	બીજું	૨૧
૯૪	જમમુખરાય પુરગોત્તમ જોષીપુરા	"	૨૨
૯૫	જમજીવનદાસ ત્રિકમજી કોઠારી	ત્રીજું	૨૫
૯૬	જકુરાય કુર્મજી અંધડીયા	ત્રીજું	૨૬
૯૭	શ્રીમતી જયમનગૌરી જ્યોતેશચન્દ્ર પાદકજી	"	૨૮
૯૮	મુનિશ્રી જયન્તાવજયજી	"	૩૦
૯૯	શ્રી. જમનાથ દામોદર ત્રિપાઠી	બીજું	૧૨૦
૧૦૦	જમસખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	ત્રીજું	૪૩
૧૦૧	જમકૃષ્ણ નામરદામ વર્મા	બીજું	૧૨૨
૧૦૨	જગુભાઈ અચરતલાલ સેવલ	ચોથું	૧૨૬
૧૦૩	જયંતિલાલ નરોત્તમ ખ્યાની	છું	૬૫
૧૦૪	મી. જહાંગીર અરદેસર તાલ્યારખાન	"	૮૫
૧૦૫	શ્રી. જટાસંકર લીલાધર ત્રિવેદી	સાતમું	૨૦૯
૧૦૬	મુનિશ્રી જિનવિજયજી	પાંચમું	૧૬૦
૧૦૭	શ્રી. જીવનલાલ અમરદશી મહેતા	પહેલું	૭૭
૧૦૮	સર જીવનજી જમગેદજી મોદી	"	૭૯
૧૦૯	શ્રી જીવાભાઈ દેવાભાઈ પટેલ	બીજું	૨૫
૧૧૦	જેઠાલાલ જીવજીલાલ ગાધી	પાંચમું	૧૬૨
૧૧૧	જેઠાલાલ ચૌવર્ધનદાસ શાહ	પહેલું	૮૫
૧૧૨	જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૭૫
૧૧૩	રેવ. જોસફ ટેલર	આઠમું	૧૨૦
૧૧૪	જયોતીન્દ્ર હરિસંકર દવે	પહેલું	૭૬
૧૧૫	ઝવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી	બીજું	૨૬
૧૧૬	તારાચંદ પોપટલાલ અડાપાન	"	૨૯
૧૧૭	ત્રિજીવન ગૌરીસંકર વ્યાસ	"	૩૧
૧૧૮	ત્રિજીવન જમનાદાસ રોહ	ત્રીજું	૩૬

૧૧૯	શ્રી. ત્રિભુવન પુરુષોત્તમદાસ હુદાર (સુન્દરમ)	ચોથું	૧૨૭
૧૨૦	„ કાલાલાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	પહેલું	૮૭
૧૨૧	„ કાલાલાઈ ધોળસા	આઠમું	૧૨૩
૧૨૨	„ ડોલરરામ રંગીલદાસ માંકડ	પહેલું	૯૦
૧૨૩	„ હુમરસિંહ ધરમસિંહ સંપટ	છઠું	૧૬
૧૨૪	શ્રીમતી તારાબહેન મોડક	પહેલું	૯૧
૧૨૫	શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	બીજું	૩૩
૧૨૬	„ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસકળકર	સાતમું	૧૬૩
૧૨૭	શ્રીમતી દીપકબા દેસાઈ	બીજું	૩૫
૧૨૮	શ્રી. દેવચંદલાઈ રોઠ	આઠમું	૧૨૧
૧૨૯	શ્રી. હરતમજી બરબોરજી ચેમાસ્તર	પાંચમું	૧૬૩
૧૩૦	શ્રી. હુમ્મીશંકર દેવળરામ ચાચી	પહેલું	૯૩
૧૩૧	„ હુમ્મીરામ છોટાલાલ અંબારિયા	ત્રીજું	૩૮
૧૩૨	„ હુલંબજી ત્રિભુવનદાસ ઝવેરી	ચોથું	૧૨૮
૧૩૩	„ દેશળજી કહાનજી પરમાર	પહેલું	૯૬
૧૩૪	„ ધનસંકર હીરાચંકર ત્રિપાઠી	„	૯૮
૧૩૫	„ ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	„	૧૮૦
૧૩૬	„ ધનપ્રસાદ અંદાલાલ મુનશી	ત્રીજું	૪૦
૧૩૭	„ ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ	બીજું	૩૬
૧૩૮	„ ધીરજલાલ રોકરસી શાહ	ચોથું	૧૨૯
૧૩૯	„ ધીરસિંહ બહેરાલાઈ ગોહિલ	„	૧૩૧
૧૪૦	„ નરસિંહભાઈ છમ્મરભાઈ પટેલ	પહેલું	૧૦૨
૧૪૧	„ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદીઆ	„	૧૦૪
૧૪૨	„ નર્મદાચંકર દેવસંકર મ્હેતા	„	૧૦૮
૧૪૩	„ નર્મદાચંકર લાલચંકર કવિ	પાંચમું	૨૧૩
૧૪૪	„ નર્મદાચંકર બાલાચંકર પંડ્યા	„	૧૧૨
૧૪૫	„ નર્મદાચંકર વલ્લભજી દિવેદી	„	૧૧૪
૧૪૬	„ નવલસામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	„	૧૧૫
૧૪૭	„ નરકરિ દારકાદાસ પરિખ	બીજું	૩૭
૧૪૮	„ નટવરલાલ મંજીરામ દેસાઈ	„	૪૦
૧૪૯	મહારાજશ્રી, નયુરામ શર્મા	„	૪૨

૧૫૦	શ્રી. નરહરિ બી. રામો	ત્રીજું	૪૧
૧૫૧	„ નટવરલાલ મૂળચંદ વીમાવાળા	ચોથું	૧૩૪
૧૫૨	„ નગીનદાસ નારણદાસ પારેખ	પાંચમું	૧૧૬
૧૫૩	„ નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ	ત્રીજું	૪૫
૧૫૪	„ નર્મદાચંદર બોમીલાલ પુત્રાદીત	છઠું	૬૮
૧૫૫	„ નટવરલાલ રણછોડદાસ રાઠ	„	૬૯
૧૫૬	„ નવસરામ લક્ષ્મીરામ	„	૮૭
૧૫૭	„ નાયુરિંદ ક. આપડા	સાતમું	૧૯૪
૧૫૮	„ નંદશંકર તુલસીરામ મહેતા	પાંચમું	૨૧૯
૧૫૯	„ નાગરદાસ ધર્મિરભાઈ પટેલ	બીજું	૪૯
૧૬૦	„ નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	ત્રીજું	૪૨
૧૬૧	„ નાણુકલાલ નંદલાલ ચોકસી	„	૪૪
૧૬૨	„ નાગેશ્વર કવિ	છઠું	૧૦૧
૧૬૩	„ નાગરદાસ રેવાશંકર પંડ્યા	સાતમું	૧૯૫.
૧૬૪	„ નારાયણ હેમચંદ્ર	આઠમું	૧૨૫
૧૬૫	„ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	પહેલું	૧૧૧
૧૬૬	„ ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા	ચોથું	૧૩૭
૧૬૭	„ નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ	પહેલું	૧૨૦
૧૬૮	શ્રી આચાર્ય નૃસિંહાચાર્યજી	છઠું	૧૦૪
૧૬૯	મુનિશ્રી ન્યાયમિજયજી	સાતમું	૧૯૬
૧૭૦	મી. પાલનજી બરબોરજી દેસાઈ	પહેલું	૧૨૨
૧૭૧	શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ રાઠ	પહેલું	૧૨૭
૧૭૨	„ પોપટલાલ પુત્રભાઈ રાઠ	બીજું	૫૧
૧૭૩	મી. પોચાજી નસરવાનજી પાલીશવાળા	છઠું	૭૦
૧૭૪	શ્રી. પોપટલાલ જ્યેષ્ઠ અંબાણી	„	૭૧
૧૭૫	„ પ્રભુદાસ લાધાભાઈ મોદી	ત્રીજું	૪૮
૧૭૬	„ પ્રસન્નવદન જીવીલાલ દીક્ષિત	છઠું	૭૨
૧૭૭	„ પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ	ત્રીજું	૪૯
૧૭૮	„ પુરષોત્તમ સિવરામ ભટ્ટ	„	૫૧
૧૭૯	„ પ્રીતમરાય મનરાય દેસાઈ	ચોથું	૧૩૮

૧૮૦	શ્રી. કુતેચંદ લાલન	આદમું	૧૬૮
૧૮૧	" કુલચંદ ઝવેરદાસ શાહ	ત્રીજું	૫૨
૧૮૨	" બદુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા	પહેલું	૧૨૬
૧૮૩	" બળવન્તરાય કલ્યાણુરાય દેસાઈ	"	૧૩૧
૧૮૪	" બસુભાઈ ચોપટભાઈ રાવલ	ખીજું	૫૨
૧૮૫	" બાપાવાય ગડબાડાસ શાહ	"	૫૪
૧૮૬	" બાલકૃષ્ણ મુનીલાલ નેશી ('ન્યોતિ')	ત્રીજું	૫૪
૧૮૭	" બાલાશંકર કંધારીઆ	આદમું	૧૨૬
૧૮૮	" બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	ખીજું	૫૬
૧૮૯	" ભરતરામ બાગુસુખરામ મહેતા	"	૫૮
૧૯૦	" ભગવાનલાલ લક્ષ્મીશંકર ખાહડ	ત્રીજું	૫૬
૧૯૧	" ભગુભાઈ કારભારી	આદમું	૧૩૧
૧૯૨	" બાગુસુખરામ નિર્મલચંદ્ર મહેતા	પહેલું	૧૩૫
૧૯૩	" ભાઈચંદ પૂનલાલ શાહ	ખીજું	૬૦
૧૯૪	" ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ	"	૬૨
૧૯૫	" ભીમરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા	આદમું	૧૩૬
૧૯૬	" જીલાભાઈ જીવજી દેસાઈ	આદમું	૧૩૪
૧૯૭	" બીખાભાઈ પુરપોત્તમ વ્યાસ	ચોથું	૧૩૬
૧૯૮	" ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	ત્રીજું	૫૭
૧૯૯	" ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ	હર્ષ	૧૦૮
૨૦૦	" ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	પાંચમું	૧૬૮
૨૦૧	" ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા	"	૧૬૯
૨૦૨	" ભોળાનાથ સારાભાઈ	આદમું	૧૩૮
૨૦૩	" મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	પહેલું	૧૩૬
૨૦૪	શ્રી. મહમદ સાદીક	"	૧૪૧
૨૦૫	શ્રી. મદુભાઈ હરજીવિંદાસ કાટાવાળા	"	૧૪૩
૨૦૬	" મણિલાલ નચુભાઈ દોશી	"	૧૪૫
૨૦૭	" મણિલાલ જીવરામ ભાદ	"	૧૪૮
૨૦૮	" મનહરરામ હરિહરરાય મહેતા	ખીજું	૬૩
૨૦૯	" મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	ખીજું	૬૪
૨૧૦	" મહાશંકર ઈન્દ્રજી દવે	"	૬૭

૨૧૧	શ્રી. મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ	ળીજી	૬૮
૨૧૨	„ મનમોહનભાઈ પુરગોતમ માધી	„	૭૦
૨૧૩	„ મયારામ શંભુરામ	ચોથું	૬૨
૨૧૪	„ મણિલાલ ઇન્દ્રરામ દેસાઈ	ળીજી	૭૩
૨૧૫	„ મણિલાલ જીવાભાઈ દિવેદી	„	૭૫
૨૧૬	„ મણિલાલ મોહનલાલ અવેરી	ત્રીજી	૫૬
૨૧૭	„ મણિલાલ મોહનલાલ પાટરાકર	„	૬૩
૨૧૮	„ મગનલાલ દલપતરામ ખખખર	ળીજી	૧૨૪
૨૧૯	„ મગનલાલ ગણપતિરામ	ચોથું	૧૪૦
૨૨૦	„ મનુ ઠ. દવે (કામ્યતીર્થ)	„	૧૪૨
૨૨૧	„ મનુભાઈ લક્ષ્મુભાઈ ભેધાણી	„	૧૪૪
૨૨૨	„ મહાસુખભાઈ સુનીલાલ શેઠ	„	૧૪૬
૨૨૩	„ મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	૭૬	૭૪
૨૨૪	„ મગનલાલ લીલાધર દિવેદી	„	૧૧૩
૨૨૫	„ મણિલાલ જાદવરામ ત્રિવેદી	„	૭૫
૨૨૬	„ મણિભાઈ હરિભાઈ દેસાઈ	„	૭૭
૨૨૭	„ મણિલાલ ઊઠાલાલ પારેખ	સાવમુ	૨૦૦
૨૨૮	„ મહાર ળીખાજી બેલસરે	આદમુ	૧૪૦
૨૨૯	„ મન સુખરામ સુધરામ ત્રિપાઠી	„	૧૪૪
૨૩૦	„ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ	„	૧૪૬
૨૩૧	„ માવજીભાઈ દામજી શાહ	ળીજી	૧૨૭
૨૩૨	„ માનસંકર પીતાબરદાસ મહેતા	„	૭૬
૨૩૩	„ માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	ત્રીજી	૬૫
૨૩૪	„ માણેકલાલ ગોવિંદલાલ ભેશી	પાચમુ	૧૭૦
૨૩૫	„ મૂળશંકર માણેકલાલ માલિક	„	૬૭
૨૩૬	„ મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	૭૬	૭૮
૨૩૭	„ મૂળજીભાઈ શાહ	આદમુ	૧૪૯
૨૩૮	સર મેહબુબમિયા ઇમામખાન કાદરી	ચોથું	૧૪૮
૨૩૯	મી મહેરજીભાઈ માણેકજી રવસ	„	૧૫૧
૨૪૦	શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે	પહેલું	૧૫૧
૨૪૧	મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ માધી	ળીજી	૭૯

૨૪૨	શ્રી. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોઝા	બીજું	૮૪
૨૪૩	„ મંજુલાલ જમનારામ દવે	પહેલું	૧૫૨
૨૪૪	„ મંજુલાલ રણજીડલાલ મજીમુંદાર	„	૧૫૬
૨૪૫	મુનિશ્રી મંગળવિજયજી	પાંચમું	૧૭૧
૨૪૬	શ્રી. યજ્ઞેશ હરિહર શુક્લ	„	૧૫૯
૨૪૭	„ યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા	બીજું	૮૬
૨૪૮	„ રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	પહેલું	૧૬૦
૨૪૯	„ રમેશ રંગનાથ ધારેખાન	„	૧૬૨
૨૫૦	„ રવિશંકર ગણેશજી અંગરીઆ	„	૧૬૩
૨૫૧	„ રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	બીજું	૮૭
૨૫૨	„ રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ	„	૮૯
૨૫૩	„ રમણિકરામ અમૃતલાલ મહેતા	„	૯૧
૨૫૪	„ રવિશંકર મહાશંકર રાવળ	„	૯૩
૨૫૫	મુનિશ્રી રત્નચંદ્ર રવાબી	„	૯૫
૨૫૬	શ્રી. રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૬૯
૨૫૭	„ રણજીડદાસ ગીઘરદાસ	ચોથું	૧
૨૫૮	„ રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા	છઠું	૧૧૭
૨૫૯	„ રમણલાલ કનૈયાલાલ ચાલિક	પાંચમું	૧૭૪
૨૬૦	„ રમણલાલ પી. સોની	„	૧૭૬
૨૬૧	„ રમણલાલ ન. વકીલ	„	૧૭૮
૨૬૨	„ રતિલાલ વિકલદાસ દલાલ	સાતમું	૨૦૨
૨૬૩	„ રમણભાઈ મહીપતરામ તીલકંદે	આઠમું	૧૫૦
૨૬૪	„ રણજીડભાઈ ઉદયરામ દવે	„	૧૫૯
૨૬૫	„ રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ	પહેલું	૧૬૬
૨૬૬	„ રામલાલ યુનીલાલ મોદી	„	૧૬૮
૨૬૭	„ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	„	૧૭૦
૨૬૮	„ રામમોહનરામ જસવંતરાય દેસાઈ	„	૧૭૩
૨૬૯	„ રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ	ત્રીજું	૭૦
૨૭૦	„ રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ	„	૭૧
૨૭૧	„ રામપ્રસાદ મોદનલાલ શુક્લ	ચોથું	૧૫૨

૨૭૨	શ્રી. રામચંદ્ર મોનશ બટ	હકુ	૭૬
૨૭૩	„ રાજચંદ્ર પંચાણુ	આદમું	૧૧૫
૨૭૪	„ રેવાચંદ્ર એપકભાઈ સોમપુરા	બીજું	૬૭
૨૭૫	„ રંજીતલાલ હરિલાલ પંચા	પહેલું	૧૭૫
૨૭૬	„ રંગીલદાસ લક્ષ્મીદાસ સુતરિયા	ચોથું	૧૫૧
૨૭૭	„ રંગનાથ શબુનાથ ધારેખાન	સાતમું	૨૦૩
૨૭૮	શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેન ગોકળદાસ ડોમાળી	બીજું	૬૬
૨૭૯	શ્રી. લક્ષ્મણભાઈ કારીભાઈ રામી	ત્રીજું	૭૩
૨૮૦	„ લલિતમોદન ચુનીલાલ ગાંધી	„	૭૧
૨૮૧	શ્રી. લતીફ હાદીમ	હકુ	૮૧
૨૮૨	શ્રી. લાલચંદ્ર દિગિયાચંદ્ર	આદમું	૧૭૦
૨૮૩	શ્રીમતી લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી	બીજું	૧૦૦
૨૮૪	શ્રી. વલ્લભજી ભાણુજી રહેતા	„	૧૦૨
૨૮૫	„ વર્મતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી	ચોથું	૧૫૫
૨૮૬	„ વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય	સાતમું	૨૧૬
૨૮૭	„ વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત	ત્રીજું	૭૫
૨૮૮	„ વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	હકુ	૧૩૧
૨૮૯	„ વિજયરાય કમ્પાચુરાય વૈષ	પહેલું	૧૭૧
૨૯૦	„ વિશ્વનાથ પ્રભુગમ વૈષ	„	૧૭૮
૨૯૧	„ વિશ્વનાથ મમનલાલ બટ	„	૧૮૦
૨૯૨	લેડી વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠ	„	૧૮૨
૨૯૩	શ્રીમતી વિમળાગૌરી મોતીલાલ સેનલપાક	„	૧૮૪
૨૯૪	શ્રી. વિદ્યાચંદ્ર કરણાચંદ્ર આચાર્ય	બીજું	૧૦૩
૨૯૫	„ વિદ્યુતરાય ગોરધનપ્રસાદ વ્યાસ	„	૧૦૪
૨૯૬	„ વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુવ	ત્રીજું	૭૭
૨૯૭	શ્રીમતી વિનોદીની રમણભાઈ નીલકંઠ	„	૭૬
૨૯૮	શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ રણડોડલાલ ત્રિવેદી	„	૮૦
૨૯૯	મુનિ વિદ્યાવિજયજી	બીજું	૧૮૨
૩૦૦	શ્રી. બ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાટકજી	„	૮૧
૩૦૧	મુનિશ્રી વિજયેન્દ્રસરિ	પ્રથમું	૧૭૬

૩૦૨	શ્રી. વિજયલાક્ષ્મી ત્રિવેદી	આકાંક્ષુ	૧૮૦
૩૦૩	„ વીરચંદ માધી	„	૧૮૬
૩૦૪	„ વૃજલાલ શાસ્ત્રી	„	૧૮૮
૩૦૫	શ્રીમતી શારદાજીદેન સુમન્તકાંધ મહેતા	પહેલું	૧૮૫
૩૦૬	શ્રી. શાન્તિલાલ મુલાબદાસ તોલાટ	પાંચમું	૧૮૧
૩૦૭	„ શંકરપ્રસાદ જગનનાથ રાવળ	„	૧૮૭
૩૦૮	„ શંભુપ્રસાદ હેલસંકર જોશીપુરા	„	૧૯૭
૩૦૯	શ્રી શંકરલાલ મગનલાલ કવિ	બીજું	૧૦૬
૩૧૦	શ્રીમતી સરોજિની મહેતા	„	૧૦૭
૩૧૧	શ્રી. સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાકળેશ્વર મહેતા	પાંચમું	૧૮૨
૩૧૨	„ સાકળેશ્વર આચારામ	ત્રીજું	૭૨
૩૧૩	„ સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે	પહેલું	૧૯૪
૩૧૪	„ સીનારામ જોસોંગભાઈ શર્મા	„	૨૬૫
૩૧૫	„ સુરેશ ચતુરલાલ દિક્ષીત	બીજું	૮૪
૩૧૬	„ સુદરલાલ નાથલાલ જોશી	પાંચમું	૧૮૫
૩૧૭	શ્રી સુદરજી ગોકળદાસ ખેડાઈ	„	૧૮૫
૩૧૮	„ 'સુલીલ'	આકાંક્ષુ	૨૮૦
૩૧૯	શ્રી સેમુઅલ સોલંકી	પાંચમું	૮૫
૩૨૦	„ સોરાબજી મ. દેસાઈ	પહેલું	૧૯૭
૩૨૧	„ સૈયદ મોટામીયા	બીજું	૧૦૯
૩૨૨	„ સૈયદ હિમાયુદ્દીન દરગાહવાલા	„	૧૧૦
૩૨૩	રાજરત્ન હરગોવિંદદાસ હારકાંદાસ કાટાવાળા	પહેલું	૨૦૨
૩૨૪	શ્રી. હરભાઈ કુર્બાંજી ત્રિવેદી	„	૨૦૫
૩૨૫	„ હરિપ્રસાદ વજ્રરાય દેસાઈ	„	૨૦૬
૩૨૬	„ હરિરાય ભગવન્તરાય જુચ	„	૨૦૮
૩૨૭	„ હરિપ્રસાદ ગોરીશંકર ભટ્ટ ('મરતકુશીર')	ત્રીજું	૮૬
૩૨૮	„ હસમુખલાલ મણિલાલ કાજી	„	૮૯
૩૨૯	„ હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દોવેદીઆ	ત્રીજું	૧૫૬
૩૩૦	„ હરિલાલ નરસિંહગન વ્યાસ	„	૧૫૭
૩૩૧	„ હરગોવિંદદાસ હર્શિદાસ પારખ	છઠું	૧૪૩

૩૩૨ શ્રી હરિશંકર આયડબાર્ધ દાકર	પાચમું	૧૮૭
૩૩૩ „ હરિલાલ દર્પદગમ ધ્રુવ	સાતમું	૨૧૮
૩૩૪ શ્રી હામીદમિયા ડાસામિયા સૈયદ	પાચમું	૧૮૬
૩૩૫ શ્રી દિગ્ગતલાલ ગણેશજી અંબારિયા	પહેલું	૨૧૭
૩૩૬ „ દોમતનાથ સુનીલાન સાહ	બીજું	૧૧૧
૩૩૭ „ હીરાનાથ ત્રિ પારેખ	„	૧૧૨
૩૩૮ „ હીરાલાલ રમિકદાસ કાપડીયા	છઠું	૮૧
૩૩૯ મુનિશ્રી હેમાશુનિજયજી	પાચમું	૧૮૮
૩૪૦ શ્રીમતી હસાબહેન મહેતા	બીજું	૧૧૫